

66.5(0)

Б-89

identity

Роджерз Брюбейкер

ПЕРЕОБРАМЛЕНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

статус нації та національне
питання у новій Європі

 Кальварія

Rogers Brubaker

Nationalism reframed

Nationhood and the national question
in the New Europe

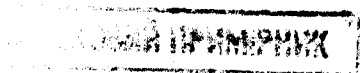

CAMBRIDGE
UNIVERSITY PRESS

Роджерз Брюбейкер

Переобрамлений націоналізм

Статус нації та національне питання
у новій Європі

*З англійської переклав
Олександр Рябов*

НБ ПНУС

704116

Львів
Кальварія

66.5(0)

ББК 66.5(4)

Б 89

Роджерз БРЮБЕЙКЕР
ПЕРЕОБРАМЛЕНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

Статус нації та національне питання у новій Європі

З англійської переклав Олександр Рябов

Перекладено за виданням:

Brubaker, Rogers

*Nationalism reframed: nationhood and the national question
in the New Europe*

Cambridge University Press, 2000

ISBN 0-521-57649-0

© Rogers Brubaker, 1996

Європа, місце зародження національних держав і сучасного націоналізму у XVI ст., могла стати і їх цвинтарем наприкінці XX. Але замість того, щоб просуватися *за рамки* національних держав, Європа на зламі століть почала рухатись *назад до* національних держав, що найчіткіше проявилось у розпаді Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини на велику кількість національно визначених держав-спадкоємців. Ця масивна реорганізація політичного простору за національними лініями породила особливі, динамічно пов'язані й у деяких випадках вибухонебезпечні форми націоналізму: автономістичний націоналізм національних меншин, націоналізм титульних націй нових країн, в яких живуть ці меншини, та транскордонний націоналізм «зовнішньої великої вітчизни», до якої ці меншини належать за спільною етнічністю, а не за громадянством. Базауючись на роботах П'єра Бурдьє та соціології «нового інституціоналізму» та порівнюючи сучасний націоналізм з тим, що існував у міждвоєнній Європі, Роджерз Брюбейкер дає теоретично витончену та історично цінну оцінку однієї з найважливіших проблем «Нової Європи».

Львівський національний університет
імені Василя Стефаника
Усі права застережені. Витворення або передача будь-якої частини цього видання
у будь-якій формі та будь-яким способом категорично заборонені без письмової
згоди видавця.
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
№ 704116

№. №

© Rogers Brubaker, 2006

© Олександр Рябов, український переклад, 2006

© «Кальварія», 2006

ISBN 966-663-194-6

Для Жужі

Зміст

Подяки	8
Вступ	11
<i>Частина перша</i>	
Переосмислення державності та націоналізму	
1. Переосмислення статусу нації: нація як інституційована форма, реальна категорія і випадкова подія	27
2. Статус нації та національне питання у Радянському Союзі та країнах — його нащадках: з погляду інституціоналізму	40
3. Національні меншини, націоналізаційні держави та зовнішні національні вітчизни у Новій Європі	84
<i>Частина друга</i>	
Стара та нова «Нова Європа»	
4. Націоналізаційні держави у старій «Новій Європі» та у новій	114
5. Вітчизняний націоналізм у ваймарській Німеччині та у «Ваймарській Росії»	152
6. Наслідки імперії та розмежування народів	208
Бібліографія	250
Показчик	265

Подяки

Мені дуже пощастило в тому, що вдалося представити ранні версії кількох розділів цієї книги на суд багатьох аудиторій в Європі і Америці. Значною допомогою стали й критичні зауваження, висловлювані на моїх лекціях. Я також вдячний моїм колегам, студентам та друзям як у моїй країні, так і поза її межами за критичні зауваження щодо ранніх версій розділів цієї книги. Хоч і не можу перелічити всіх, хто висловлював ці зауваження, але хотів би подякувати, зокрема Джефрі Александеру, Пері Андерсону, Домініку Арелю, Джеремі Азраелю, Омеру Бартову, Рейнеру Баубеку, Марку Байсінгеру, Івану Беренду, Жужі Беренд, Яну Бреммеру, Крейгу Калуну, Джефу Елі, Брюсу Гранту, Стівену Граубарду, Джону Голу, Ніккі Кедді, Лері Кінгу, Полу Колстю, Вікторії Коротеєвій, Девіду Лейтіну, Девіду Лейку, Джону Майеру, Густаву Молнару, Олександрю Мотилу, Ласло Немені, Т.К. Ооммену, Сігрід Раусінг, Філіпу Редеру, Шигекі Сато, Філіпу Шміттеру, Джеку Снайдеру, Девіду Старку, Моніці Джокіч-Старк, Альфреду Степану, Дар'юшу Столі, Роланду Суні, Івану Селені, Рафаелю Ваго, Велько Вуячічу та Лоїку Вакану. Також дякую Скоту Брукнеру, Стефану Де Шпігеляйру, Карлі Торсон, Андреї Ляно, Джону Фоксу та Аманді Байндер за їхню допомогу у дослідженнях, а також Аліні Цо за допомогу по закінченні рукопису.

Я вдячний ряду установ за щирю підтримку, зокрема Фонду МакАртура, Національному Науковому Фонду, Германському фонду Маршалла у США, Фонду Говарда, Будапештському

колегіуму, Центру передових досліджень поведінкових наук, Центру Германських та Європейських досліджень Університету Каліфорнії та Комітету з досліджень академічної ради УКЛА. Розділ 3 набував розвитку у контексті спільної роботи з Групою планування досліджень з національних меншин, національних держав та зовнішньої національної вітчизни в Новій Європі, і розділ збагатили дискусії у цій групі в Лос-Анджелесі та Беладжіо; висловлюю подяку цій групі за її підтримку з боку Ради з Європейських досліджень, Проекту міжетнічних взаємин, Фонду Рокфелера та Ради з досліджень у суспільних науках.

Попередні версії кількох розділів публікувалися раніше. Розділ 1 «Переосмислення статусу нації: нація як інституційована форма, реальна категорія і випадкова подія» вперше з'явився у *Contention* 4, №1 (1994), 3–14. Версія розділу 2 «Статус нації та національне питання у Радянському Союзі та пост-радянській Євразії: з погляду інституціоналізму». публікувалась у *Theory and Society* 23, №3 (1994), 47–78, ©1994 Kluwer Academic Publishers. Версія розділу 3 «Національні меншини, національні держави та зовнішні національні вітчизни у Новій Європі» вперше були опубліковані в *Deadalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, у випуску під назвою «Яке майбутнє в держави?» (124, № 2 [1995], 107–132). Початкова версія розділу 4 «Національні держави у старій «Новій Європі» та у новій» була переписана та з'явиться у книзі *Understanding nationalism» Ethnic Minorities and Nation-Building in the Post-Communist States (Розуміння націоналізму: етнічні меншості та будівництво нації у пост-комуністичних державах)* під редакцією Яна Бреммера. Версія цього розділу з'являлась у *Ethnic and Racial Studies* 19, №2, (1996), 411–437, опублікованій Routledge. Розділ 6 «Наслідки імперії та розмежування народів» був попередньо замовлений RAND для конференції з міграції з колишнього СРСР та в його межах, Гаага, 4–5 березня 1993 р., і з'явилась у вигляді доповіді RAND № DRU-563-FF у листопаді 1993 р.. Наступна версія з'явилась у *Ethnic and Racial Studies* 18, №2, (1995), 189–218, опублікованій Routledge.

Вступ

I

Європа була місцем зародження національних держав і сучасного націоналізму у XVIII ст., як і передбачалося, мала б стати їхнім цвинтарем наприкінці XX. Якщо ми візьмемо рік 1792-й, коли війна та національність були вперше чітко поєднані та обопільно підсилювали себе на полі бою у Валмі¹ — як символ народження нації, то ми могли б узяти рік 1992-й як символ її передбачуваної смерті, або, принаймні, вирішальний момент у очікуваному виході поза її межі. Вибраний Жаком Делором як термін завершення амбітної програми Закону про Єдину Європу, «1992» став означати ліквідацію національних кордонів в рамках Європи; вільне пересування людей, а також товарів та капіталів; появу європейського громадянства; і — із підписанням у 1991 р. Маастрихтської Угоди — перспективу спільної валюти, оборони та зовнішньої політики. Так само як Європа свого часу тримала першість у винайденні (і поширенні) державності та націоналізму, то саме тепер вона

¹ 20 вересня 1792 р. у Валмі, у північно-східній Франції, напівполченська французька армія під вогнем набагато більш досвідченої та краще озброєної пруської піхоти, утримувала свої позиції під бойовим гаслом «Vive la Nation» (Хай живе нація). Це дозволило Гете, що був присутній при битві, заявити — попри незначущість битви у військовому сенсі — що «ця дата та місце відзначають нову епоху світової історії». Див.: François Furet and Denis Richet, *La Révolution française* (Paris: Hachette, 1965), p. 185; Albert Soboul, «De l'Ancien Régime à l'Empire: problème national et réalités social», *L'Information historique* (1960), 58.

могла б керувати переходом через них; і рік «1992» слугував гучним символом цього передбачуваного переходу.

Глибші та загальніші чинники, також з очевидністю, підривали національні держави та робили націоналізм застарілим. Націоналізм, дискредитований «тридцятилітньою війною» у першій половині ХХ ст., здавалося, був розчинений у Західній Європі наступними тридцятьма роками заможності — «*les trentes glorieuses*» (славна тридцятка), як їх називають у Франції. Понад те, організація політичного простору за національними лініями, як здавалось, дедалі гірше відповідала суспільним, економічним та культурними реаліям². Національна держава здавалася одночасно занадто малою і занадто великою: занадто малою для того, аби слугувати ефективною одиницею для координування дедалі більш інтернаціоналізованого світу, і занадто великою та віддаленою для того, аби бути переконливою та легітимною одиницею ідентифікації. Глобальна фінансова інтеграція, щільні світові мережі торгівлі та міграції, глобальна інфраструктура комунікацій, що приводить до зародження глобальної масової культури, і глобальний розмах транснаціональних корпорацій, транскордонна юрисдикція центрів транснаціональних організацій, і характерна транснаціональна природа тероризму, наркоторгівлі, ядерних озброєнь, і екологічних проблем — усе це підсилило впевненість у тому, що світ рухається за межі національних держав. Тенденція до затвердженої наднаціональності, яку символізує «1992», не має аналогів поза межами Європи. Але позаяк сили, в zasadничені в цих процесах, будуть працювати у будь-якому місці, від самого початку вважалось, що пост-національна Європа показує усьому світу «образ його власного майбутнього».

Проте майбутнє, що його Європа нещодавно показала світу, як не прикро, виявилось подібним до минулого. Перша полови-

² Див., наприклад: David Beetham, «The Future of the Nation-State», in Gregor McLennan *et al.*, eds., *The Idea of the Modern State* (Milton Keynes, UK and Philadelphia: Open University Press, 1984).

на 1990-х років стала не очікуваним затуханням, а навпаки — бурхливим відновленням та відродженням національної держави та національної ідеї в Європі. «1992» було жорстко перервано роком 1991-м, коли в Європі спалахнула війна, знову наснажена потужними мобілізаційними міфами про національність. Так само й інші події, ніби змовилися стримати передвісників наднаціональності і відкласти у довгу шухляду запланований занепад націоналізму та національної держави. Не лише «Єврофорія» розбилася вщент об непередбачуваний опір Маастрихтській Угоді, об валютну кризу 1992–1993 рр., і ганебну невдачу розробити спільну європейську відповідь на югославську кризу. Не лише імміграція запалила суттєве відродження націоналістичної риторики у більшості європейських країн. Не лише об'єднання Німеччини в серці континенту — об'єднання, засноване на концепції наддержавної національності — породило побоювання щодо відродження германського націоналізму. Найважливіше те, що приваблива перебудова держав за національними лініями у Центральній та Східній Європі та у Євразії показала, що замість руху *за межі* національної держави, історія — принаймні європейська — рушила *назад* до національної держави. «Коротке двадцяте століття»³, як здавалося, завершується так само, як і починалось, причому Європа входила не у пост-національну, а у *пост-багатонаціональну* еру через великомасштабну націоналізацію колись багатонаціонального політичного простору.

На даний час все ще короткі тези та загальні твердження про відновлення та повсюдність націоналізму, так само, як і попередні загальні декларації щодо його зникнення та застарілість, більше приховують, ніж виявляють. Аби не вдаватися до непродуктивних дебатів про націоналізм та національні держави загалом, ця книга охоплює «дійсно існуючі форми націоналізму» в певному, особливо мінливому, регіоні. Цей регіон можна визначити як велику строкату

³ Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991* (London: Michael Joseph, 1994).

полосу Центральної та Східної Європи та Євразії, яка (разом з частинами Близького Сходу та Північної Африки) займалась у XIX ст. імперіями Габсбургів, Османів та Романових. Їхня слабо об'єднана, багатонаціональна, багаторелігійна та багатомовна область пролягала на схід та південь від зони більш компактних, консолідованих та об'єднаних держав Північної та Західної Європи. З поширенням категорії «нація» на схід в середині XIX ст. як яскравого «принципу бачення та поділу» суспільного світу, якщо використовувати фразу П'єра Бурдьє (Pierre Bourdieu), ці імперські області дедалі більше усвідомлювали, набували досвід та були критиковані як конкретно мультинаціональні, а не просто поліетнічні, полірелігійні та полімовні, і «принцип національності» — тобто концепція держави як такої для певної нації — стала головним важелем у переформуванні та реорганізації політичного простору.

Це почалось з поступового розпаду османського правління на Балканах у XIX ст., однак переважно це виявилось у концентрованому пориві створення держав внаслідок Першої світової війни — землі великих мультинаціональних імперій були реорганізовані за явними національними лініями. Така велика реорганізація, коли бути точним, не набула довершення: Радянський Союз відродився переважно в рамках територій Романових як чітко мультинаціональна держава; Югославія та Чехословаччина, хоча і засновані як національні держави, тобто як держави для умовно триєдиних «південних слов'ян» та двоєдиної чехословацької нації відповідно, з часом дедалі більше приходили до розуміння та досвіду як мульти- та двонаціональної, відповідно. Однак сьогодні, з розпадом Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини, останні в регіоні відкрито мультинаціональні держави зникли. І повсюди політична влада перебудована за умовно національними лініями.

Поки що націоналізм залишається центральним у політиці як у рамках новоутворених національних держав, так і між ними, так само, як він був центральним між новоствореними

(або збільшеними) національними державами, які виникли після Першої світової війни. Замість того, щоб «вирішувати» національне питання регіону, остання національна перебудова політичного простору, подібно до її аналогу початку ХХ ст., лише переформулювала національне питання у новій формі⁴. Власне таке переформулювання націоналізму я досліджую у цій книзі.

II

Націоналізм був як причиною, так і наслідком великих реорганізацій політичного простору, які обрамлювали «коротке двадцять століття» в Центральній та Східній Європі. Проте форми націоналізму, які *походили* з націоналізації політичного простору, відмінні від тих, які допомогли їй *породити* — а також менш знайомі. Націоналістичні рухи, які передувати та (у поєднанні з рядом інших чинників) привели до перекреслення політичних кордонів, інтенсивно досліджувалися. На противагу,

⁴ Подібно до націоналізації політичного простору, інші елементи «потрійного переходу» в регіоні — маркетизація та демократизація — також не змогли пом'якшити націоналістичної напруги. Зосереджуючись на Румунії, наприклад, але розглядаючи й інші держави у пост-комуністичній східній Європі, Катрін Вердері (Katherine Verdery) показала, як приватизація, виборча демократія та інші елементи «переходу» загострили, а не пом'якшили національні конфлікти. Див.: її *ecce «Nationalism and National Sentiments in Post-Socialist Romania»*, *Slavic Review* 52 (Summer 1993), 184ff. Щодо зв'язку між маркетизацією, демократизацією та націоналізмом, див. також Jack Snyder, «Nationalism and the Crisis in the Post-Soviet State», *Survival* 35, no. 1 (1993), 14ff. Стосовно «потрійного переходу» — одночасного перетворення особливостей держав, політичних режимів та економічних систем — див.: Claus Offe, «Capitalism by Democratic Design — Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe», *Social Research*, 58, no.4 (1991) та «Das Dilemma der Gleichzeitigkeit: Demokratisierung, Marktwirtschaft und Territorialpolitik in Osteuropa», у Offe, *Der Tunnel am Ende des Lichts: Erlundungen der politischen Transformation im neuen Osten* (Frankfurt: Campus Verlag, 1994). Щодо тривалого аналізу демократизації та націоналізму див. Juan J. Linz and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1996), особливо розділи 2, 19, 20.

формам націоналізму, які (знову ж таки у поєднанні з рядом інших факторів) утворилися в результаті цього перекреслення політичних кордонів, надавали набагато менше уваги. Ця книга присвячена особливим формам та динаміці цих останніх видів націоналізму, що постали внаслідок націоналізації політичного простору.

Ці форми націоналізму взаємопов'язані та взаємодіють між собою, з'єднані разом у єдину споріднену серію. Це можна характеризувати у першому наближенні як тріаду, що поєднує національні меншини, нові націоналізаційні країни, де вони живуть, та зовнішню національну «вітчизну», до якої вони належать, чи можна вважати, що належать, за етнокультурною спорідненістю, попри легальне громадянство.

Тріадна серія включає три виразні та взаємно антагоністичні форми націоналізму. Перша — «націоналізаційний», що є, власне, націоналізмом титульних націй, націоналізм нових незалежних (або нових переформованих) держав.

Прямим викликом таким націоналізмам є транскордонний націоналізм, який я називаю «зовнішньою національною вітчизною». Вітчизняний націоналізм проголошує право держав — а насправді їхній обов'язок — пильнувати за умовами життя, сприяти добробуту, підтримувати діяльність та інституції, проголошувати права та захищати інтереси «їхньої» етнонаціональної рідні в інших країнах. Такі заяви назагал роблять, коли розуміють, що певна етнонаціональна рідня опинилася під загрозою з боку політичних дій титульної нації та практики держави, в якій вони проживають. Отже, «вітчизняний» націоналізм постає як пряма опозиція націоналізму титульної нації і у динамічній взаємодії з ним. На противагу характерним заявам титульної нації країн про те, що статус меншин є суто внутрішньою справою, «вітчизняні» держави заявляють, що їхнє право та обов'язок стосовно етнонаціональної рідні переступають кордони територій та громадянства. «Вітчизна», у цьому сенсі, є політичною, а не етнографічною категорією. Держава стає зовнішньою національною «вітчизною», коли її культурна та політична еліти

вважають певних резидентів та громадян інших держав своїми співвітчизниками, рядовими членами єдиної транскордонної нації, і коли вони проголошують, що ця спільна національність робить державу відповідальною, у певному сенсі, не тільки за своїх власних громадян, а й за етнічних співвітчизників, які проживають в інших державах та мають інше громадянство.

В полоні цих двох взаємно антагоністичних націоналізмів — держави, в якій вони живуть, та зовнішньої національної вітчизни, до якої вони належать за етнонаціональною близькістю, а не за легальним громадянством, — перебувають національні меншини. Вони мають свій власний націоналізм: вони також роблять заяви, виходячи із своєї національності. Направду, власне ці заяви і роблять їх національними меншинами. Термін «національна меншина», як і «зовнішня національна вітчизна» чи «націоналізаційна держава» означає політичне положення, а не етнодемографічний факт. Позиція націоналіста з меншини звичайно включає самоусвідомлення у специфічно «національному», а не просто «етнічному» сенсі, вимогу до держави визнати їхню особливу етнокультурну національність та затвердження певних колективних, базованих на національності культурних та політичних прав. Хоча і національна меншина, і вітчизняний націоналізм визнають себе опозицією до націоналізму титульної нації держави, в якій живе меншина, вони не обов'язково гармонійно поєднуються. Розходження набувають реальності, коли вітчизняний націоналізм приймається вітчизняною державою як стратегічний засіб поступу до інших, не націоналістичних політичних цілей; в такому випадку від етнічних співвітчизників за кордоном можуть категорично відмовитися, коли цього, наприклад, вимагають геополітичні цілі.

Триадні взаємини між національними меншинами, націоналізаційними державами та зовнішніми національними вітчизнами не обмежуються Європою. Одним із переконливих прикладів є китайці, які живуть поза межами своєї країни, в державах південно-східної Азії.

національна вітчизна⁵. Більше того, в рамках Європи тріадна група існувала ще до великих перебудов політичного простору у ХХ ст.: так у фінальній «дуалістичній» фазі імперії Габсбургів, коли Угорщина була (у внутрішній сфері) по суті незалежною державою, існували щільні тріадні стосунки між угорськими сербами як національною меншиною, Угорщиною як державою з націоналізмом титульної нації та Королівством Сербії як зовнішньою національною вітчизною.

Однак класичним місцем тріадних зв'язків була Східна та Центральна Європа міжвоєнного періоду. Угоди після Першої світової війни, хоча й з очевидністю базувалися на принципі національного самовизначення, в дійсності приписали десятки мільйонів людей до національних держав, відмінних від їх власних, в той же час зосереджували основну увагу на національній приналежності населення та територій. Так найбільш трагічним стало те, що мільйони німців залишилися меншинами у нових чи реконструйованих (та активно націоналізованих) державах цього регіону, особливо Польщі та Чехословаччині. За громадянством вони належали до цих нових держав, проте за етнічною приналежністю — до знесиленої на початку, проте очевидно все ще могутньої зовнішньої вітчизни. Подібно до цього, мільйони угорців раптом стали національною меншиною в Румунії, Чехословаччині та Югославії, пов'язані спільною етнічністю до їхньої відкрито невоzz'єднаної «вітчизни»; тоді як значні болгарські та македонські меншини, визначені в Югославії, Греції та Румунії, були пов'язані зі спільною (чи у випадку з македонцями, уявно спільною) етнічною приналежністю з невоzz'єднаною Болгарією. Близько шести чи семи мільйонів українців та білорусів у східній прикордонній смузі Польщі, якій був притаманний націоналізм титульної нації були пов'язані з більшим спів-етнічними населенням у Радянському

⁵ Загальне уявлення можна отримати з Milton Estman, «The Chinese Diaspora in Southeast Asia», in Gabriel Sheffer, ed., *Modern Diasporas in International Politics* (London and Sydney: Croom Helm, 1986).

Союзі, яке мало свої власні номінально суверенні (і в 1920-і роки культурно повністю автономні) «національні держави» у радянській федеральній схемі.

Пост-комуністична реорганізація політичного простору мала подібні наслідки. Знову десятки мільйонів людей стали резидентами та громадянами нових держав, які зароджувалися як такі, що «належали до» етнічної національності іншої, ніж їхня власна. Найбільш драматично, близько 25 мільйонів етнічних росіян перетворилися, через різке зменшення політичного простору, з привілейованої національної групи, яка культурно та політично була вдома по всьому Радянському Союзу, у меншину з ненадійним статусом, спірним членством та непевною особистістю серед зароджуваних неросійських національних держав. Проте багато інших груп у регіоні, включаючи немало угорців, албанців, сербів, турків та вірмен — так само виявились подібно «невідповідними», прив'язаними за формальним громадянством до однієї держави (у більшості випадків нової — і націоналізаційної — держави), а за етнонаціональною подібністю — до іншої.

III

Ця книга є збіркою есе, а не монографією. Хоча всі есе пов'язані загальним інтересом до трансформацій націоналістичної політики у пост-комуністичній Європі та Євразії, вони висвітлюють цю тему з кількох різних точок зору. Книга складається з двох частин. Моя теоретична аргументація викладена найбільш послідовно у першій частині. Перший розділ стверджує, що підйом націоналізму не повинен вести нас до матеріалізації націй. Націоналізм можна та слід розуміти без залучення «націй» як важливих сутностей. Не треба фокусуватись на націях як реальних групах, натомість слід зосереджуватися довкола статусу нації та національності, «нації» — як практичній категорії, інституційованій формі і випадковому явищі. «Нація» є категорією практики, а не категорією аналізу. Щоб розуміти націоналізм, ми маємо зрозуміти практичне використання категорії «нація», і те,

яким шляхом воно приходить до структурування стрийняття, повідомлення думки та досвіду, організації міркування та політичних дій.

У розділі 2 ця проблема обговорюється у зв'язку з Радянським Союзом та країнами-нащадками. На основі соціології «нового інституціоналізму» вона аналізує унікальну радянську систему інституційованої багатонаціональності та її непередбачувані політичні наслідки. Зрозуміло, радянський режим репресував націоналізм. Проте це не означає (як часто вважають) репресій статусу нації та національності. Навпаки: по суті режим задовго до гласності та перебудови дійшов до інституювання територіальної нації та етнокультурної національності як основних когнітивних та суспільних категорій. Щойно за Горбачова політичний простір почтав розширюватися, ці категорії швидко стали структурувати політичне сприйняття, урізноманітнювати політичну риторику та організовувати політичні акції. Вони заявляли про національну автономію, суверенітет та ймовірний але, зрештою, неодмінний вихід з СРСР. І вони продовжують орієнтувати політичне розуміння у країнах — нащадках Радянського Союзу.

Розділ 3 динамічно розвиває відносний підхід до націоналізму у пост-комуністичній Європі і колишньому Радянському Союзі, зосереджуючись на окреслених вище вибухонебезпечних взаєминах між національними меншинами, новими державами з націоналізмом панівної нації, в яких вони мешкають, та зовнішніми національними «вітчизнами», з якими вони пов'язані етнокультурною спорідненістю, а не законним громадянством. Національна меншина, держава з націоналізмом титульної нації та зовнішня національна вітчизна пов'язані разом у єдине взаємопов'язане ядро, зміцнене тривалим взаємним співжиттям. Понад те — ці три «елементи» тріадичних стосунків самі не є зафіксованими об'єктами, а областями різноманітних та змагальних позицій, аренами боротьби між супротивними позиціями. Тріадичне відношення між цими «елементами» є по суті відношенням між

областями відношень; це власне те, що робить їх нестабільними та потенційно вибухонебезпечними. Цей розділ ілюструє динаміку ядра тріадичних відносин, потверджену розвалом Югославії.

Три есе, які складають другу частину книги, розвивають історичні та порівняльні перспективи національного питання «Нової Європи». Як відправну точку вони беруть базову структурну аналогію між періодом міжвоєнним та сьогоденням. Тоді, як і зараз, на руїнах багатонаціональних імперій постали декілька нових держав, що постали як національні. Тоді також кордони між державами та націями не збігалися. Тоді також держави, співвітчизники яких жили у сусідніх країнах, представляли себе як «вітчизни» тих меншостей і намагалися «захистити» їх, а часто й об'єднатися з ними. Тоді також для контролю та захисту прав національних меншин був розроблений складний міжнародний механізм. У міжвоєнний період міжнаціональна напруженість спричинила значний внесок у спалах війни. Не вдаючись до прогнозів, історично розтлумачені розділи другої частини книги мають справу із сьогоденням, зосереджуючись на ключових аспектах національного питання, які мають вражаючі паралелі у міжвоєнний період.

Література з цього питання спрямована здебільшого на націоналізм, націлений на створення держави, нехтуючи націоналізмом титульних націй існуючих держав. Розділ 4 наголошує на тому, що я називаю «націоналізаційними державами». Це держави, задумані їхніми національними елітами як держава нації, тобто держави певної етнокультурної нації і для неї, хоча і як «неповні» та «нереалізовані», як недостатньо «національні» у цілому ряді аспектів. Для усунення цього дефекту та компенсації попередньої дискримінації, національні еліти спонукають до дій задля підтримки мови, культури, демографічної переваги, економічного розквіту та політичної гегемонії базової етнокультурної нації. Нові країни у пост-комуністичній Євразії, як і нові країни у міжвоєнній Європі, можна з користю осмислити як націоналізаційні

країни в цьому сенсі, хоча, зрозуміло, існує велике коливання при порівнянні між країнами (і навіть в межах однієї країни: з перебігом часу, у різних регіонах, між політичними партіями, між інституціями влади) в інтенсивності та модальності націоналізаційної політики та практики. Цей розділ детально аналізує одну конкретну націоналізаційну державу — міжвоєнну Польщу — щоб розробити аналітичну термінологію для порівняльного аналізу сучасних націоналізаційних націоналізмів.

Відправною точкою розділу 5 є вражаючі — і тривожні — спільні риси між ваймарською Німеччиною та пострадянською Росією. Вони включають втрату території; «принизливу» втрату статусу та положення наддержави; наявність великої економічної та військової сили віч-на-віч із сусідньою зоною зароджуваних та дуже слабих держав; глибоку економічну кризу; зачаткові, крихкі і лише слабо узаконені демократичні інститути; і узгоджену мобілізацію радикально-націоналістичних крайньо-правих. Цей розділ аналізує ще одну подібність — наявність мільйонів ображених та травмованих співвітчизників у сусідніх націоналізаційних державах, а точніше — як на це реагують ваймарська Німеччина та сучасна Росія. Я осмислюю таку реакцію як один із різновидів націоналізму, спрямований на співвітчизників в інших країнах. Розділ аналізує вітчизняний націоналізм у ваймарській Німеччині з метою отримати аналітичні засоби та порівняльний погляд на вітчизняний націоналізм, яскраво виражений у пострадянській Росії.

Заключний розділ аналізує міграцію, викликану розмежуванням націй у пост-імперський період, як з історичної, так і з порівняльної точок зору. Політичне перегрупування завжди приводить до міграцій. Це правильно як для розширення, так і для звуження політичного простору. Розширення політичного простору — наприклад шляхом утворення імперії — регулярно стимулює великомасштабну міграцію. Створюючи політичний дах над великим багатонаціональним населенням, імперії часто підтримують змішування народів. Немало що з

світової етнічної неоднорідності — і багато з її найсуворіших конфліктів — може бути віднесене до переміщення народів під час імперських режимів. Але коли імперії намагаються підтримати переміщення народів шляхом міграцій, стискання політичного простору, на їх уламках намагаються підтримувати розмежування. Цей розділ досліджує зворотний потік етнічних росіян до Росії у світлі міграції інших колись домінуючих «нових меншин», викликаних переходом від багатонаціональних імперій до народжуваних нацдержав: балканських мусульман упродовж та після розпаду Османської імперії, угорців після розвалу імперії Габсбургів та німців після розпаду Габсбурзької імперії та Германського Кайзерайху.

IV

Ця книга — не про відродження націоналізму. Націоналізм не є «силою», яку можна було б вимірювати в термінах відродження чи зникнення. Це не однорідний набір орієнтованих на «націю» виразів, практики та можливостей, постійно доступних чи «властивих» сучасному культурному та політичному життю⁶. «Нація» є настільки центральною та багатогранною категорією сучасних політичних, теоретичних засад, культурних міркувань та практики, що насправді складно уявити собі світ без націоналізму. Проте власне через багатогранність та багатолікість націоналізму немає сенсу порушувати питання про те, наскільки він є сильним або чи відступає він, чи наступає.

Мій інтерес у цій книзі полягає не у відродженні, а в перецентруванні націоналізму, не в тому, наскільки вагомим є націоналізм, а якого він типу, не у його силі, а в характерній

⁶ Я беру термін «нація» у лапки, щоб позначити, що я говорю про справи та міркування, орієнтовані на *уявну* націю, або викликаю *категорію* нації, й утримуюсь від трактування уявної нації за націоналістичною практикою та міркуваннями як реальної суті, міцного колективу. Див.: Craig Calhoun, «Nationalism and Ethnicity», *Annual Review of Sociology* 19 (1993); Katherine Verdery, «Whither 'Nation' and 'Nationalism'?» *Daedalus* 122, no. 3 (Summer 1993); та розділи 1–3 цієї книги.

структурі націоналістичної політики у посткомуністичній Європі та Євразії. Ці старі-нові націоналізми, хоча дивовижно подібні у деяких аспектах до націоналізмів у Центральній та Східній Європі у міжвоєнний період, різко відрізняються від націоналізмів пошуку держави та побудові націй, що на них в zasadничена більшість теорій націоналізму. Серйозна увага до відмінних форм, динаміки та наслідків цих старих-нових націоналізмів буде ключовою проблемою вивчення націоналізму у наступному десятилітті. Ця книга пропонується як попередній крок до вирішення цієї проблеми.

Частина I

Переосмислення
статусу нації
та націоналізму

Переосмислення статусу нації: нація як встановлена форма, реальна категорія і випадкова подія

Більшість дискусій про державність є дискусіями про *нації*. Нації розуміються як реальні сутності, як спільності, як міцні довготривалі колективи. *Те*, що вони існують, приймається за данність, хоча *як* вони існують, і як вони прийшли до існування — є питанням дуже дискусійним.

Подібний реалізм груп довго домінував у багатьох областях соціології та споріднених дисциплінах. Однак приблизно в останнє десятиліття, принаймні, чотири розробки в соціальній теорії об'єдналися з метою розхитування ставлення до груп як реальних, як основ сутностей. По-перше, це дедалі більший інтерес до мережі форм, розквіт теорії мережі, і зростаюче використання мережі як загальної ідеї для орієнтування чи метафори у суспільній теорії. По-друге, існує проблема, що постала на засадах теорії раціональної дії, з їхнім жорстким методологічним індивідуалізмом щодо реалістичного розуміння груп⁷. Третя розробка — це відхід від широко структуралізованих до ряду більш «конструктивістських» теоретичних установок; в той час як перші з них розглядають групи як сталі компоненти суспільної структури, останні бачать групування побудованим, випадковим та плинним. Зрештою, послідовне

⁷ У цій традиції література з колективних дій, починаючи з *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971) Манкура Олсона (Mancur Olson) до *Principles of Group Solidarity* (Berkeley: University of California Press, 1987) Майкла Гечтера (Michale Hechter), була значною мірою важливою при оспоруванні загального сенсу розуміння групування та формування груп.

сприйняття постмодернізму наголошує на фрагментарності, нетривкості та розмиванні фіксованих форм та чітких границь. Ці розробки є неспівмірними, навіть суперечливими. Але вони дійшли порозуміння щодо постановки проблеми груп і підриві аксіом стабільності їх існування.

Донині такий відхід від реалізму групи був нерівномірним. Він був вражаючим, згадаймо лише приклад вивчення класів, зокрема вивчення робітничого класу — цей термін складно використовувати сьогодні без лапок або інших засобів дистанціювання. Насправді робітничий клас — його розуміють як реальну сутність чи міцну спільноту — здебільшого зник як об'єкт аналізу. В цьому переконують як теоретичні твердження, так і ретельні емпіричні дослідження з історії суспільства, історії праці, історії народних переконань та мобілізації⁸. Вивчення класу як культурної та політичної ідіоми, як форми конфлікту і як абстрактного виміру, засадничого в економічній структурі, залишається важливим, але воно більше не ускладнюється розумінням класів як реальних стійких сутностей.

В той же час розуміння нації як реальної сутності продовжує надихати дослідження нації та націоналізму. Таке реалістичне по суті розуміння нації поділяють ті, хто дотримується відмінних в інших аспектах поглядів на націю та націоналізм.

На одному полюсі, таке розуміння нації провокує погляди на націоналізм, притаманний самим націоналістам та національно скерованим дослідникам. Такий погляд на націоналізм передбачає існування націй, і є виразником їхнього прагнення до автономії та незалежності. Нації розуміються як колективні

⁸ Цей процес започаткований видатною книгою Е.Р.Томпсон *The Making of the English Working Class* (New York: Vintage, 1963). Наголошуючи, з одного боку, що клас не є річчю, що «ця річ» [власне, клас, що розуміють як річ] не існує», що клас скоріше є «чимось... що відбувається», «плинністю», «зв'язком» (стор. 9–11), Томпсон усе ж зупиняється на визнанні робітничого класу як реальної сутності, спільноти, історичної особи, характеризуючи свою книгу як «біографію англійського робітничого класу від його підліткового віку до його раннього змужніння», і так підсумовуючи свої знахідки: «Коли вдалися до всіх пересторог, видатним фактом у період між 1790 та 1830 роками було формування робітничого класу» (стор. 9–11, 194).

особи, здатні на зв'язну, цілеспрямовану колективну дію. Націоналізм є драмою, а головні її актори є нації. Можна було б вважати, що цей соціологічно наївний погляд не має місця у нещодавніх дослідженнях. Але насправді він розцвів останніми роками при інтерпретації національного питання у колишньому Радянському Союзі⁹.

Але реалістична онтологія нації надихає також тверезіших і менш «святкових» дослідників. Розглянемо лише один із показників цього. Численні дискусії щодо нації та націоналізму розпочинаються з питання: що таке нація? Це питання не є настільки теоретично наївним, як видається: саме наповнення цього терміна передбачає наявність сутності, що її слід визначити. Саме питання віддзеркалює реалістичну по суті віру в те, що «нація» є реальною сутністю певного типу, проте, можливо, є важкоосязною та складною для визначення.

Сприйняття націй як реальних сутностей і значною мірою спільнот не обмежується лише примордіалістами, тобто тими, хто наголошує на глибинному закоріненні, давньому походженні та емоційній силі національної прив'язаності¹⁰. Цього погляду дотримуються також багато «модерністів» та «конструктивістів», які вважають націю сформованою такими чинниками, як індустріалізація, нерівномірний розвиток,

⁹ Це відзначає навіть такий видатний спеціаліст з проблем радянських національностей, як Елен Серер Данкос (Hélène Carrère d'Encausse). Див.: *The End of the Soviet Empire: The Triumph of the Nation* (New York: Basic Books, 1993).

¹⁰ Я наголошую, що не просто критикую примордіалізм — давно неживу коняку, яку автори з етнічності та націоналізму і надалі поганяють. Жоден із дослідників сьогодні не поділяє думки, що зазвичай належить до підставних розробок, що власне нації чи етнічні групи є первинними незмінними сутностями. Кожен погоджується, що нації є історично сформованими конструкціями, хоча існують різні погляди на відносну вагу давньочасних традицій та сучасних трансформацій, давньої пам'яті та нещодавніх мобілізацій, «автентичного» та «штучного» почуття групи. Те, що я критикую, не є дрібничкою примордіалізму, а глибоким субстанціалістським, реалістським роздумом, який відносить реально тривале існування до-націй як колективів, хоча їхня колективність є надуманою.

зростання мереж зв'язку і транспорту, а також потужними інтеграційними та гомогенізуючими силами сучасної держави. Існує також і субстанціоналістський підхід, притаманний тим, хто визначає нації «об'єктивно», тобто через спільні колективні характеристики, такі як мова, релігія тощо; це й характеристика тих, хто наголошує на суб'єктивних факторах, як то: спільні міфи, згадки та самовизначення.

Парадоксально, але реалістичний та матеріалістичний підходи вдаються навіть до тез, спрямованих на розвінчання та прояснення націоналізму, не приймаючи реальності існування нації. З цієї точки зору — якщо нація є ілюзорною чи духовною спільнотою, ідеологічною димовою завісою, то націоналізм мав би бути випадком хибної свідомості, помилкової ідентичності. Такий підхід зводить питання реальності чи реальної дієвості націй, статусу нації чи усвідомлення нації до питання про реальність націй як конкретних спільнот чи колективів, не допускаючи, отже, альтернативного і більш теоретично багатообіцяючого шляху розуміння статусу нації чи усвідомлення нації.

Проблема з таким матеріалістичним сприйняттям націй як реальних сутностей полягає в тому, що *категорії практики* сприймаються як *категорії аналізу*. Тобто приймається концепція, присутня в практиці націоналізму і в дослідженнях сучасних державних систем — власне реалістичних, що матеріалізують концепцію націй як реальних спільнот — і це робить таку концепцію центральною в теорії націоналізму. Матеріалізація є суспільним процесом, а не лише інтелектуальною практикою. Як така, вона є центральною щодо явища націоналізму, як це ми добре побачили в останні кілька років¹¹. Як аналітики націоналізму, ми, безперечно, спробуємо зважати на важливість суспільного процесу матеріалізації — процесу, через який політична фікція нації дуже швидко стає потужно реалізованою на практиці. Це може бути однією з найважливіших задач теорії націоналізму. Але нам слід уникати незумисного *відтворення* чи *підсилення* цієї матеріалізації націй на практиці з матеріалізацією націй у теорії.

Заперечувати реалістичний та матеріалістичний способи міркування про нації не означає оспорювати реальність статусу нації¹². Простіше переосмислити ту реальність. Це означає відокремити вивчення статусу нації чи усвідомлення нації від вивчення націй як матеріальних сутностей, колективів чи спільнот. Це означає зосередитися на усвідомленні нації як на концептуальній змінній, якщо зважити на думку Неттля (J.P. Nettl)¹³, а не на націях як реальних колективах. Це означає вважати націю не матеріальною, а інституційованою формою; не як колективність, а як практичну категорію; не як сутність, а як випадкову подію. Тільки в такий спосіб ми зафіксуємо реальність статусу нації і реальну силу націоналізму без того,

¹² Як пропонує П'єр Бурдьє у своїй праці, з символічних вимірів творення груп матеріалізація є центральним у квазі-перформативному дискурсі націоналістичних політиків, які у певний момент можуть створити те, що і слід передбачити — існування нації як реальної, мобілізованої чи готової до мобілізації групи. Бурдьє не писав конкретно про націоналізм, але ця тема знайшла розвиток з його есе про регіоналізм «L'identité et la représentation: élément pour une réflexion critique sur l'idée de région», *Actes de la recherche en sciences sociales* 35 (November, 1980), частину якої передруковано у Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991), pp. 220–8; див. також висновок до «Social Space and the Heneisis of Classes» у тій самій збірці (ст. 248–51).

¹³ Тут я стою на іншій позиції, ніж ті, хто, вважаючи «націю» неадекватною чи безнадійно розрегульованою як вказівник умовної реальної сутності чи колективності, уникнути залучення явища статусу нації чи усвідомлення нації разом. Ціе був значною мірою випадок з впливовою працею Чарлза Тіллі (Charles Tilly) зі співавторами, *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1975). Як писав Тіллі у вступному есе до цього тому, «нація залишається одним із найбільш оманливих та тенденційних питань у політичному лексиконі» (с. 6). Тіллі змістив фокус аналізу з нації до держави, чим відзначив зумисний розрив зі старою літературою з будовання нації. Упродовж усієї цієї книги з'являється прикметник «національний»; хоча це чітко термін рамок та розмірів, що в основному означає «всесдержавний», і не має нічого спільного з явищем статусу нації чи усвідомлення нації.

¹³ Див.: J.P. Nettl, «The State as a Conceptual Variable,» *World Politics* 20 (1968).

аби повернути до нашої теорії саму «політичну фікцію» «нації», чию потужність на практиці ми б хотіли пояснити¹⁴.

Нам треба не питати, «що таке нація», але натомість: яким чином статус нації як політична та культурна форма інституційована в рамках держави і в міждержавному житті. Яким чином нація працює як практична категорія, як схема класифікації, як пізнавальні рамки? Що робить більш чи менш резонансним чи ефективним використання цієї категорії державою, а що менш придатним для використання? Що робить зусилля антрепренерів від політики, які представляють націю, більш або менш вдатними?¹⁵

Це може здаватися сумнівним моментом для такого твердження. Колапс Радянського Союзу, національні конфлікти у країнах-нащадках, етнонаціональні війни у Закавказзі і на Північному Кавказі, побоїще в колишній Югославії: можна спитати — чи не яскраво все це демонструє реальність та силу націй? Чи це не показує, що нації можуть вижити як солідарні групи, як фокус ідентичності та лояльності та основи колективної дії попри зусилля радянської та югославської держав їх зруйнувати?

У контексті шаленого етнонаціоналізму можна зрозуміти привабливість такої думки стосовно нації. Проте слід подолати таку спокусу. Націоналізм не є породженням націй. Він продукується — або, краще сказати, індукується — політичними

¹⁴ Стосовно нації як політичної фікції, див. Louis Pinto, «Une fiction politique: la nation», *Actes de la recherche en sciences sociales* 64 (1986). Бурдье високо оцінив дослідження націоналізму, проведені видатним угорським істориком Еньо Сюме (Jenő Szűcs).

¹⁵ Ряд нещодавніх глибоких дискусій із проблем націоналізму уникають сприйняття «нації» як реальної сутності. Див.: Richard Handler, «Is 'Identity' a Useful Cross-Cultural Concept?» in John Gills, ed., *Commemorations: The Politics of National Identity* (Princeton: Princeton University Press, 1994); Katherine Verdery, «Whither 'Nation' and 'Nationalism'?» *Deadalus* 122, no. 3 (1993), and Craig Calhoun, «Nationalism and Ethnicity», *Annual Review of Sociology* 19 (1993).

сферами певного типу¹⁶. На динаміку націоналізму впливають властивості політичних сфер, а не властивості угруповань¹⁷.

Візьмемо для прикладу випадок радянського та пост-радянського націоналізмів. Бачити їх як боротьбу націй, реальних солідарних груп, що якимось чином вижили попри спроби СРСР їх знищити, — переконувати, що нації та націоналізм розквітли сьогодні *попри* нещадно антинаціональну політику радянського режиму — все одно, що ставити речі з ніг на голову. Статус нації та націоналізм розквітли сьогодні великою мірою *завдяки* політиці цього режиму. Така політика була *антинаціоналістичною*, але аж ніяк не *антинаціональною*. Замість того, щоб безжалісно подавляти статус нації, радянський режим всебічно інституював його. Зрозуміло, режим репресував націоналізм; проте у той же час, як я переконую у другому розділі, він пішов далі за будь-яку країну до того в інституюванні територіального *статусу нації* та етнічної *національності* як фундаментальних суспільних категорій. Діючи в такий спосіб, він необачно створив політичну сферу, активно сприйняту націоналізмом.

Режим ішов двома шляхами. З одного боку, він розділив радянську державу на більш як 50 національних територій, кожна з них була чітко визначена як вітчизна для певної етнонаціональної групи. Національні території найвищого рівня — ті, що сьогодні є незалежними державами — були визначені як квазі-національні держави з власною територією, назвою, конституцією, законодавством, адміністративним штатом, інститутами культури та науки тощо.

¹⁶ Націоналізм може генеруватися не тільки політичними областями. Як приклад твердження про те, як перебудова пост-соціалістичної економіки призводить до породження націоналізму, див.: Katherine Verdery, «Nationalism and National Sentiment in Post-Socialist Romania», *Slavic Review* 52 (1993).

¹⁷ Я розвиваю цю лінію аналізу у третьому розділі, використовуючи «сферу» в сенсі доволі близькому до розвиненого П'єром Бурдьє. Особливо чітко висвітлена ця концепція у книзі Pierre Bourdieu and Loïc Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology* (Chicago: University of Chicago Press, 1992), pp. 94ff.

З іншого боку, режим поділив громадянське населення на декілька вичерпних та взаємо виключних етнічних національностей, назагал понад сто. Кодифікована в такий спосіб етнічна національність виступала не лише як *статистична категорія*, фундаментальна одиниця соціального обліку, а й також, і найбільш виразно, *обов'язково приписуваним статусом*. Він визначався державою при народженні людини на основі походження. Він реєструвався в особистих ідентифікаційних документах. Він записувався майже в усіх бюрократичних анкетах та офіційних справах. І його використовували для контролю за допуском до вищої освіти, бажаної роботи, що обмежувало можливості певних національностей, особливо євреїв, і підтримуючи інших через політику сприяння так званим «титульним» національностям у «їхніх власних» республіках.

Задовго до Горбачова територіальний статус нації та етнічна національність були всебічно інституційованими соціальною та культурною формами. Ці форми в жодному разі не були беззмистовними. На цими формами глузували советологи, оскільки режим послідовно та ефективно репресував всі знаки відкритого політичного націоналізму, і інколи навіть культурного націоналізму. В той же час репресії націоналізму йшли пліч-о-пліч із встановленням та консолідацією статусу нації та національності як фундаментальних когнітивних та суспільних форм. За часи гласності ці вже всебічно інституційовані форми легко політизувалися. Вони породили елементарні форми політичного розуміння, політичної риторики, політичних інтересів та політичної ідентичності. Якщо вдатися до метафори Макса Вебера (Max Weber) про «стрілочника» — вони визначили колію, когнітивні рамки, вздовж яких події рухала вперед динаміка матеріальних та ідеальних інтересів. Діючи в такий спосіб, вони стали потужним імпульсом розвалу Радянського Союзу і структурування націоналістичної політики по тому.

Я доводив, що нам слід думати про націю не як про матерію, а як про інституційовану форму, не як про колективність, а як про практичну категорію, не як про сутність, а як про випадкову

подію. Говорячи про статус нації як про інституційовану форму, як когнітивну та соціо-політичну категорію, я хотів би сказати кілька слів на завершення про усвідомлення нації як події. Тут мої примітки будуть навіть більш ескізними та програмними. Я хочу просто вказати на прогалину в літературі і запропонувати одну потенційно плідну лінію роботи.

Говорячи про національність як про подію, я сигналізую подійний контраст. Перший — між нацією як сутністю і нацією як змінною властивістю груп, взаємин, що Маргарет Сомері нещодавно назвала «набір відносин»¹⁸. Другий контраст — між тим, як говорити про націю — як дещо таке, що розвивається, чи як дещо, що відбувається. Тут я хочу зосередитися на другому контрасті, між перспективами розвитку та події. Я залучаю останній термін з нещодавньої статті Вільяма Сюела, молодшого¹⁹.

В нас є велика та сформована література щодо розвитку нації та націоналізму. Ця література прослідковує довготривалі політичні, економічні та культурні зміни, що ведуть, упродовж століття до поступової появи нації чи, як би я тут сказав, усвідомлення нації. Основні роботи останнього десятиліття щодо статусу нації та націоналізму — зокрема Ернеста Гелнера, Бенедикта Андерсона, Ентоні Сміта та Ерика Гобсбома²⁰ — всі є еволюційними у цьому сенсі.

¹⁸ Margaret R. Somers, «Narrativity, Narrative Identity, and Social Action: Rethinking English Working-Class Formation», *Social Science History* 16 (1992) 605ff. Антропологічний підхід до опису усвідомлення нації як чогось, що утворюється та відтворюється у щоденних взаєминах, описаний у John Borneman, *Belonging in the Two Berlins* (New York: Cambridge University Press, 1992); див. також: Verdery, «Whither 'Nation' or 'Nationalism'?», 41.

¹⁹ William Sewell, Jr., «Three Temporalities: Toward an Eventful Sociology», forthcoming in Terrence J. McDonald, ed., *The Historic Turn in the Human Science* (Ann Arbor: University of Michigan Press).

²⁰ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983); Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, revised edn, 1991); Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford: Basil Blackwell, 1986); Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

Натомість нам бракує теоретично ускладненого подійного аналізу усвідомлення нації та націоналізму. Є, зрозуміло, багато досліджень конкретного націоналізму, направлених на короткий проміжок часу, аніж десятиліття чи століття, характерних для літератури про його розвиток. Але ці дослідження соціологів та політологів намагалися абстрагуватися від подій у своєму пошуку узагальненого структурного чи культурного пояснення, тоді як історики, приймаючи за дане важливість випадкових подій, не схилилися до їхнього теоретизування²¹.

Я не знаю жодних тривалих аналітичних обговорень стосовно усвідомлення нації як події, як дечого, що раптово кристалізується, а не поступово розвивається, як випадкових, змінних в обставинах, та ненадійних рамок бачення та основи для особистої та колективної дії, а не відносно стабільного продукту глибинних тенденцій розвитку в економіці, державному устрої, чи культурі. Для подійного підходу до усвідомлення нації можлива навіть сильніша теоретична аргументація. Як нещодавно переконував Крейг Келгаун (Craig Calhoun) у статті про рух протесту китайських студентів у 1989 році, ідентичність слід розуміти як «змінний продукт колективної дії», а не стабільну причину, що лежить в основі²². Великою мірою те саме стосується й усвідомлення нації.

Сьогодні вкрай необхідний теоретично завершений подійний погляд на усвідомлення нації та націоналізму. Щоб збагнути колапс Радянського Союзу та Югославії та їх наслідки, нам треба — крім усього іншого — теоретично осмислити відносно випадкову нетривкість в «усвідомленні нації» груп

²¹ Sewell, «Three Temporalities»; порівняйте з Marshall Sahlins, «The Return of the Event, Again: With Reflections on the Beginning of the Great Fijian War of 1843 to 1855 between the Kingdoms of Bau and Rewa», in Aletta Biersack, ed., *Clio in Oceania: Toward a Historical Anthropology* (Washington and London: Smithsonian Institution Press, 1991), p.38.

²² Craig Calhoun, «The Problem of Identity in Collective Action», in Joan Huber, ed., *Macro-Micro Linkages in Sociology* (Newbury Park, Calif.: Sage, 1991), p. 59.

та набору взаємин. Нам треба теоретично осмислити процес стану «подоланого статусу нації», аби збагнути проникливі фрази хорватської письменниці Славенки Дракуліч (Slavenka Drakulic). Вона характеризує власну ситуацію. Як і більшість з її повоєнного покоління, вона була великою мірою індиферентна до національності. Однак вона прийшла — попри власну волю — до визначення своєї національності і лише її, втрати свободи цією раптово успішно матеріалізованою категорією²³. Серед усіх утруднень колишньої Югославії ця не є найтяжчою. Але вона ілюструє в особистому погляді більш загальну та фатальну подію — відносно раптово і всебічну «націоналізацію» суспільного і навіть приватного життя. Це включило націоналізацію оповідних та пояснювальних рамок, сприйняття та оцінювання, думок та почуттів. Це включило замовчування чи ізоляцію альтернативної, не-неціоналістичної політичної мови. Це включило анулювання складної ідентичності жакливою категоріальною спрощеністю приписаної національності. Це включило есенціалістські, демонічні характеристики національних «інших», характеристики, які

²³ «Бути хорваткою стало моєю долею... Я визначена своєю національністю і лише нею... Разом з мільйонами інших хорватів я була пришпилена до стіни національності — не тільки зовнішнім тиском з боку Сербії та федеральної армії, а й національним уоднорідненням всередині самої Хорватії. Це те, що війна робить з нами, зменшуючи нас до одного виміру — нації. Проблемою з цією національністю є те, що раніше я визначалася своєю освітою, ідеями, характером — так, також і національністю — зараз я відчуваю, що мене позбавили всього цього. Я ніхто, тому що я більше не особистість. Я одна з 4,5 мільйонів хорватів... Я не можу більше вибирати. Так само, як і всі інші... Дещо, чим люди надихнулися як частиною своєї культурної ідентичності — альтернативою всеохопному комунізму... — стало їхньою політичною ідентичністю і перетворилося у дещо, подібне на сорочку, що погано сидить. Ви можете відчувати, що рукави закороткі, а комір затісний. Ви можете не любити її колір, а тканина може викликати зудіння. Проте ви не маєте виходу; більше немає чого носити. Цій ідеології нації не треба добровільно піддаватися, вона просто всмоктує всіх. Тож зараз у новій хорватській державі нікому не дозволено бути не хорватом». (Slavenka Drakulic. *The Balkan Express: Fragments from the Other Side of War* [New York: W. W. Norton, 1993], pp.50–2).

трансформують сербів у четників, хорватів в усташів, мусульман у фундаменталістів.

Ми добре знаємо з ряду жахливих свідчень що це сталося; але ми знаємо дуже мало як це сталося. Власне тут нам потрібний подійний погляд. Слідуючи за думками таких мислителів, як Маршал Салінз, Енрю Еббор та Вільям Сюел, ми повинні приділити серйозну теоретичну увагу випадковим подіям та спричиненим ними наслідкам²⁴. Лише такий шлях дасть нам можливість сподіватися на розуміння процесуальної динаміки націоналізму. І власне детальне дослідження такої процесуальної динаміки, я думаю, приведе до найбільш оригінальних і значних досліджень із націоналізму у найближчі роки, досліджень, що будуть утримувати теоретичні розробки та глибше розуміння конкретних випадків²⁵.

Я почав із запитання: як слід нам думати про статус нації та усвідомлення нації, і як вони задіяні у націоналізмі? Звувивши тезу до формули, моє твердження буде таким: нам слід зосереджуватися на нації як категорії практики, на статусі нації — як на інституційованій культурній та політичній формі, а на усвідомленні нації як на випадковій події, і утримуватися від вживання аналітично сумнівного значення «націй» як реальних, тривалих колективів. Недавню книгу Юлії Кристєвої названо *Нації без націоналізму*; але на часі є аналітичне завдання про націоналізм без націй.

²⁴ Sahlins, «The Return of the Event: Again»; Andrew Abbott, «From Causes to Events: Notes on Narrative Positivism», *Sociological Methods and Research* 20 (1992); Sewell. «Three Temporalities».

²⁵ Тут дослідження націоналізму може виправдано екстрагувати з останньої літератури про революції, з її увагою до трансформаційних подій та поцесуальної динаміки. Див., наприклад, дебати у *Contention* між Nikki Keddie, «Can Revolutions be Predicted? Can their Causes be Understood?» (1, no. 2 [1992]) та Jack Goldstone, «Predicting Revolutions: Why We Could (and Should) have Foreseen the Revolutions of 1989–1991 in the U.S.S.R. and Eastern Europe» (2, no. 2 [1993]). Хоча Кеді та Голдстоун сперечаються стосовно передбачуваності революції, вони погоджуються щодо важливості трансформаційних подій, складних взаємодій та швидких змін ідей, позицій та поведінки.

Наш світ не є «світом націй», хоча це часто і стверджується, навіть таким глибоким мислителем яким є Ентоні Сміт²⁶. Це світ, в якому статус нації всебічно інституційований у практиці держав та в роботі державних систем. Це світ, в якому нації широко, хоча і нерівномірно, присутні та діють як категорії соціального бачення та поділу. Це світ, в якому самоусвідомлення нації може раптово і потужно «трапитися». Але жодна із зазначених тез не означає світу націй — реальних тривалих колективів.

Для розуміння сили націоналізму нам не треба залучати нації. Також не треба впадати у протилежну крайність, забуваючи про статус нації взагалі. Натомість нам слід від'єднати категорії аналізу від категорій практики, зберігши як аналітично важливу значення нації як практичної категорії, статусу нації як інституційованої форми, а залишаючи «націю» як міцну спільноту націоналістам.

²⁶ Anthony Smith, *National Identity* (London: Penguin, 1991), p. 176.

Національність та статус нації у Радянському Союзі та у країнах — його нащадках: інституціоналістська оцінка

Радянський Союз розвалився, але суперечливий спадок цього унікального пристанища етнонаціональної різноманітності все ще живий. Це пристанище в zasadничене на *інституційованій багатонаціональності*. Радянський Союз був багатонаціональною державою не лише у *етнодемографічному* сенсі — не тільки завдяки надзвичайно високій етнічній неоднорідності його населення — але, фундаментальніше, в *інституційному* сенсі. Радянська держава не тільки пасивно дозволяла, а й активно інституювала існування багатьох націй та національностей як фундаментальних складових держави та її громадянського населення. Вона встановила статус нації та національності як фундаментальні категорії, різко відмінні від ширших категорій статусу держави та громадянства. В такий спосіб СРСР торував шлях до своєї власної загибелі. Для інституювання статусу нації та національності жодною мірою не був пустою формою юридичної фікції, хоча такими їх вважали більшість советологів. У цьому розділі я доводжу, що інституюване визначення статусу нації не тільки відіграло важливу роль у розпаді радянської держави, а й надалі продовжує формувати та структурувати національне питання у новостворених країнах-нащадках.

Цей розділ складається з двох частин. У першій із них йдеться про двоїстий характер спадщини, отриманої країнами-нащадками як наслідок ставлення в СРСР до національного питання. Автор тут зосереджується на двох дуже відмінних формах інституювання статусу нації та національності у

Радянському Союзу — територіальній та політичній з одного боку, етнокультурній та особистій, з іншого. В другій частині мова йде про шляхи, якими такий двоїстий характер спадщини призвів до розпаду СРСР та продовжує сьогодні структурувати націоналістичну політику у країнах-нащадках.

Це твердження спирається на аналітичну орієнтацію «нового інституціоналізму» у соціології. Весь інституціоналізм суспільних наук, і старий і новий, протидіє відірваному від контексту, атомістичному опису дій; всі теоретизують про те, «як суспільний вибір формується, опосередковується та спрямовується інституційним устроєм»²⁷. Однак рухаючись поза межами інтересу в *інституційному контексті та до обмежень відповідної дії* для наголошення *інституційного устрою як інтересів, так і суб'єктів*, новий інституціоналізм в соціології відходить від старого соціологічного інституціоналізму, а також від нового інституціоналізму раціонального вибору в економіці та політології²⁸.

І власне наголошення на визначальній, а не просто на обмежувальній ролі інституцій, і є базою цього аналізу. Радянські інституції територіального статусу нації та особистої національності творили всюдипроникну систему соціальної класифікації та організаційного «принципу бачення та поділу» соціального світу²⁹, стандартизовану схему суспільного обліку, пояснювальні формати публічних дискусій, набір граничних позначок, легітимні форми публічної та приватної

²⁷ Paul J. DiMaggio and Walter L. Powell, «Introduction», in Powell and DiMaggio, eds., *The New Institutionalism in Organizational Analysis* (Chicago: University of Chicago Press, 1991), p. 2.

²⁸ Там само, pp. 2–15; John W. Meyer, «The World Polity and the Authority of the Nation-State», in George M. Thomas, John W. Meyer, Francisco O. Ramirez, and John Boli, *Institutional Structure: Constituting State, Society, and the Individual* (Newbury Park: Sage, 1987).

²⁹ Pierre Bourdieu, «Social Space and Symbolic Power», in Bourdieu, *In Other Words: Essays Toward a Reflexive Sociology* (Stanford: Stanford University Press, 1990), p. 134.

ідентичності, і коли політичний простір в часи Горбачова розширився, — готові до вжитку шаблони вимог суверенності. Інституційне визначення статусу нації не настільки обмежує дії, як базові категорії політичного розуміння, центральні параметри політичної риторики, специфічні типи політичних інтересів та фундаментальні форми політичної ідентичності. При розширенні політичного простору вони виробили специфічні типи політичних дій, потенційних, прийнятних, навіть нездоланих, що перетворили колапс режиму у розпад держави. І вони продовжують лишатися елементарними формами політичного розуміння та політичної дії у державах-нащадках.

Тут, щоб уникнути непорозумінь, слід зробити два застереження. Перше, як впливає з обговорення у першому розділі, мої аргументи про статус нації та національності стосуються інституційованих та політичних форм, а не націй як конкретних колективів. Стверджувати та досліджувати центричність інституційованих визначень статусу нації у розпаді Радянського Союзу та політиці держав-нащадків не означає уявляти нації — реальними, солідарними, внутрішньо однорідними, різко обмеженими ззовні соціальними групами — головними рушіями цих процесів. Як ішлося в першому розділі, для серйозного сприйняття статусу нації не слід матеріалізувати нації, уявляти їх як фіксовані та дані, чи навіть припускати, що вони існують³⁰. Радянська та пост-радянська «національна боротьба» не була і не є боротьбою націй, а боротьбою інституційно встановлених національних еліт — тобто еліт, інституційно визначених як

³⁰ Всебічну критику статичного, есенціалістського, примордіалістського погляду на статус нації та національність в радянському контексті подано в роботах Gail Lapidus, «Ethnonationalism and Political Stability: The Soviet Case», *World Politics* 36 (1984), 560; David Laitin, «The National Uprisings in the Soviet Union», *World Politics* 44 (1991), особливо pp. 148–51; та John Comaroff, «Humanity, Ethnicity, Nationality: Conceptual and Comparative Perspectives on the U.S.S.R.», *Theory and Society* 20 (1991), особливо pp.670ff.

національні — і честолюбних контр-еліт³¹. В цьому розділі я прагну показати, як ця боротьба і раніше і зараз має критичну форму, лишається опосередкованою, на практиці встановленою цими інституційованими визначеннями статусу нації та національності.

По-друге, моє твердження стосується тривалих наслідків радянського інституційного визначення нації, зокрема наслідків, які пережили сам режим. Воно не стосується намірів, що ними керувалися архітектори радянської національної політики. Така політика була налаштована на дві речі: перше, на твердість, стриманість, спрямованість та контроль потенційного розколу політичного вияву націоналізму шляхом створення національно-територіальних адміністративних структур і шляхом культивування, долучення і (коли вони намагалися стати поза лінією) репресій національної еліти³²; і друге, вихолостити зміст національності, навіть узаконюючи її як форму, і в такий спосіб підтримати довготривалий параліч національності як суттєвого компонента суспільного життя³³.

³¹ Про ключову роль інституційно встановлених національних еліт див.: Philip Roeder, «Soviet Federalism and Ethnic Mobilization», *World Politics* 43 (1991); Veljko Vujacic and Victor Zaslavsky, «The Causes of Disintegration in the USSR and Yugoslavia», *Telos* 88 (1991); Victor Zaslavsky, «Nationalism and Democratic Transition in Post-Communist Societies», *Deadalus* 121, о. 2 (1992); та Mark Beissinger, «Elites and Ethnic Identities in Soviet and Post-Soviet Politics», in Alexander J. Motyl, ed., *The Post-Soviet Nations: Perspectives on the Demise of the USSR* (New York: Columbia University Press, 1992).

³² Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, revised edition (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964); Gregory J. Massell, «Modernization and National Policy in Soviet Central Asia: Problems and Prospects», in Paul Cocks et al., eds., *The Dynamics of Soviet Politics* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1976), pp. 268–9; Lapidus, «Ethnonationalism and Political Stability», 578–9; G.E. Smith, «Ethnic Nationalism in the Soviet Union: Territory, Cleavage, and Control», *Environment and Planning C: Government and Policy* 3 (1985), 49–73; Alan Kagedan, «Territorial Units as Nationality Policy», in Henry R. Huttenbach, ed., *Soviet Nationality Policies* (London and New York: Mansell (1990), pp. 163–76; Roeder, *Soviet Federalism and Ethnic Mobilization*».

³³ Див. детально: Walker Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* (Princeton: Princeton University press, 1984), pp. 201ff.

Реєстр цих незумисних наслідків є справді великим, але дуже зрідка наміри та наслідки є настільки відмінними як у цьому випадку³⁴.

Радянська спадщина

Інституційована багатонаціональність

Природа радянської системи інституційованої багатонаціональності є безпрецедентною та незрівнянною. Більшість держав світу етнічно неоднорідні³⁵. У деяких з цих держав етнічність суб'єктивно сприймається та публічно проголошується як *національність*, етнічна неоднорідність — як *національна неоднорідність*. У таких випадках, принаймні, деякі з етнічних груп, що становлять населення (крім домінуючих етнічних чи національних груп), розуміють себе, або розуміються іншими, як такі, що належать до особливої нації, національності чи національної групи³⁶. Саме так, хоч і меншою мірою,

³⁴ Першу з цих цілей значною мірою було реалізовано, хоча, як переконливо доводив Філіп Редер (Philip Roeder), здатність центру стримувати та контролювати політичну мобілізацію поступово розмилася за чверть століття до приходу до влади Горбачова. Див.: Roeder, «Soviet Federalism and Ethnic Mobilization», p. 212ff. Аналогічний, більш ранній погляд на цю проблему подає Grey Hodnett, «The Debate over Soviet Federalism», *Soviet Studies* 18, no. 4 (1967), 459–60. Друга ціль у великому масштабі не була зреалізована ніколи. Упродовж радянського періоду чистий ефект (хоча і не намір) радянської національної політики був посиленням, а не послабленням помітності та важливості національностей як центрального організуючого принципу суспільного життя.

³⁵ За розрахунками Вокера Коннора у 1972, лише дванадцять держав світу (з 132 на той час) були «суттєво однорідними з етнічної точки зору». Див.: Konnor, «Nation-Building or Nation-Destroying?» *World Politics* 24 (1972), 320. Пізніші твердження з цього питання можна знайти в Anthony Smith, «State-Making and Nation-Building», in John A. Hall, ed., *States in History* (Oxford: Basil Blackwell, 1986), p.229.

³⁶ Різницю між етнічною групою та нацією див. у Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford: Basil Blackwell, 1986), особливо стор. 21–31, 135–52; Benjamin Akzin *States and Nations* (Garden City, NY: Doubleday, 1966), p. 51. Я свідомо замовчую тут різницю між нацією та національністю, критичну у певному контексті (в угорській половині імперії Габсбургів, наприклад, це використовувалось для виправдання значних відмінностей у політичному статусі та культурному положенні), але таку, що не стосується радянського національного режиму.

було, наприклад, в останні півстоліття існування імперії Романових.

Однак не це суб'єктивне розуміння етнічності як національності вирізняло випадок СРСР від його Романовського попередника, або від інших багатоетнічних держав. Відмінним було таке офіційно втілене кодифікування³⁷ етнічної неоднорідності як національної неоднорідності. Точніше, це було *радикальним, спонсорованим державою кодифікуванням і інституюванням статусу нації та національності винятково на під-державному, а не на вседержавному рівні*³⁸.

В інших випадках, коли під-державні народності суб'єктивно сприймалися як національності, держава могла відмовити у визнанні, не кажучи про інституювання, цього суб'єктивного визначення, наполягаючи, що хоча меншість може відрізнитися мовою та релігією, вона все-таки фундаментально належить до домінантної нації (чи це є етнічна нація чи державна нація, що охоплює все громадянство). Таким був випадок, наприклад, з угорською половиною імперії Габсбургів після 1867 року. Хоча угорськомовні мешканці становили лише половину населення, керуюча еліта наполягала — попри постійне наростання бурхливого протесту з боку румунів, сербів і (меншою мірою) словаків, — що Угорщина складається з єдиної нації, угорської,

³⁷ Про соціальний ефект кодифікування взагалі див.: Pierre Bourdieu, «Codification,» in Bourdieu's *In Other Words*.

³⁸ Ця інституційована багатонаціональність різко відрізняє Радянський Союз від його Романовського попередника, що з ним його занадто часто уподібнюють як модернізовану, але в основному подібну «тюрму народів». Романовська імперія насправду була століттями багатомовною та багаторелігійною державою; і вона поступово ставала багатонаціональною державою наприкінці дев'ятнадцятого століття, коли етнолінгвістичну та етнорелігійну неоднорідність почали дедалі більше пояснювати як національну неоднорідність. Див.: Hugh Seton-Watson, *Nations and States* (Boulder, Colo.: Westview, 1977), pp.143, 148, та *The Russian Empire 1801-1917* (Oxford: Oxford University Press, 1967), p. 485ff. Проте її багатонаціональність, хоча дедалі більше (щоправда не повсюдно) сприймалася центральною та деякими периферійними елітами як центральний політичний факт, ніколи не інституювалася.

що з нею, як очікувалося, мали себе ідентифікувати всі її мешканці, незалежно від рідної мови чи етнічного походження, і яку мали б усі зрештою асимілювати³⁹.

В другому випадку держава може визнавати суб'єктивні претензії на під-державний статус нації частини етнічної групи чи груп, в той же час намагаючись відстоювати та інституювати більш узагальнений вседержавний сенс статусу нації, визначення загальнодержавного громадянства як нації. Так, хоча франко-канадців та шотландців можна визнавати членами чітких під-державних націй, їх відповідні держави намагаються підтримати ширший сенс канадського та британського громадянства.

У третьому варіанті держава може сприймати, більш чи менш охоче, самовизначення етнічної меншини як національної, без намагання, як у другому варіанті, визначити цю групу як частину більш узагальненої державної нації. Але в цьому випадку саме держава звичайно безпосередньо ідентифікується з доміантною нацією. Така держава вважається національною у силі самовираження, тобто державою певної нації і для неї — і це попри факт, що її населення включає, крім членів титульної нації, також і членів національних меншин. Прикладами цього є ситуація з німцями у міжвоєнній Польщі і з угорцями у міжвоєнній Румунії. Вони визнавалися національними меншинами (як і декілька інших меншин у «Новій Європі», що стали ними внаслідок Першої світової війни); їм у силу внутрішніх та міжнародних законів були надані деякі обмежені культурні права⁴⁰. Проте правлячі еліти в цих країнах визначали ці держави національними у сильному сенсі, як держави для поляків та румунів відповідно.

Радянський національний режим був зовсім іншим. Радянський Союз не був задуманий чи інституційований як

³⁹ Seton-Watson, *Nations and States*, p. 164; Oscar Jaszi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Chicago: University of Chicago Press, 1929), p. 304ff.

⁴⁰ C. A. Macartney, *National States and National Minorities* (London: Oxford University Press, 1934).

національна держава. Це не було неунікним та автоматичним наслідком *ступеня* етнічної неоднорідності: немало багатонаціональних держав — включаючи більшість постколоніальних держав Азії та Африки — стверджують, що вони є, або намагаються бути, національними державами⁴¹. Це, скоріше, спиралося на форму, в якій етнічна неоднорідність була інституційована, і на те, як організація суспільного життя впливала на етнічні національності.

Радянська еліта мала потугу і бажання організувати ті самі території та народи як національні держави — чи то як радянську, чи то як російську. Проте не було зроблено ані того, ані іншого. З одного боку, радянські правителі ніколи не розвивали ідею радянської нації. Насправді вони намагалися впровадити загальнодержавну радянську ідентичність, і у 1960–1970 роки розвинули доктрину «радянського народу» як «нової історичної спільності». Але ця новонароджена сутність чітко сприймалася як наднаціональна, а не національна⁴². Наднаціональний радянський народ послідовно відрізняли від окремих під-державних радянських націй. Статус нації залишався прерогативою під-державних національних груп; її ніколи не відносили до вседержавного громадянства.

З іншого боку, Радянський Союз ніколи не був організований, теоретично чи на практиці, як держава *російської* нації. Росіяни насправді були домінуючою національністю, ефективно контролювали ключові партійні та державні інститути; російська мова підтримувалась державою як мова

⁴¹ Як окремих випадок, див.: Smith, «State-Making and Nation-Building», p.232, та *State and Nation in the Third World* (New York: St. Martin's, 1983), p.126; та Crawford Young, *The Politics of Cultural Pluralism* (Madison: University of Wisconsin Press, 1976), chapter 3.

⁴² Bohdan Nahaylo and Victor Swoboda, *Soviet Disunion: A History of the Nationalities Problem in the USSR* (New York: Free Press, 1990), p. 186. Див. також подробиці обговорення у Yaroslav Bilinsky, «The Concept of the Soviet People and its Implications for Soviet Nationality Policy», *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States* 14 (1978–80).

міжнаціонального спілкування (*lingua franca*)⁴³. Але це не робило державу російською національною, на відміну від домінування німців та використання німецької мови як *lingua franca*, що зробили австрійську половину імперії Габсбургів німецькою національною державою. Цілий ряд рис радянського національного режиму — деякі з них буде детально обговорено нижче — були рішуче несумісними з організаційною моделлю національної держави. Вони включали: радянську систему етнотериторіального федералізму; розроблене кодифікування особистої національності та важливість, що їй надавалася; культивування великої кількості національної інтелігенції; культивування національних кадрів, яким дозволено, здебільшого, жити та працювати на «їх власних» національних територіях; свідомі політика будівництва націй, спрямована на консолідацію неросійських націй, яку проводили у 1920-і та до початку 1930-х років; культивування та кодифікування великого числа національних мов; розвиток та вдосконалення навчання, включаючи вищу освіту на неросійських мовах⁴⁴.

Отже, Радянський Союз ані передбачався у теорії, ані організовувався на практиці як національна держава. Та хоч він і не визначав держави чи громадянства в цілому в національних термінах, він в дійсності визначив в цих термінах складові частини держави та їх громадянство. В цьому полягає відмінність радянської національного режиму — у його безпрецедентному зміщенні статусу нації та національності,

⁴³ Детальний аналіз домінування російської мови у радянській державі ви знайдете у Alexander J. Motyl, *Will the Non-Russian Rebel?* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1987), особливо р.41 і наступні.

⁴⁴ З приводу радянського національного будівництва див.: блискучу статтю Yuri Slezkine «The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism», *Slavic Review* 53, no. 2 (1994); Gerhard Simon, *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1991), chapter 2. Короткий загальний огляд радянської мовної системи подано в Jonatan Pool, «Soviet Language Planning: Goals, Results, Options», in Jeremy Azrael, ed., *Soviet Nationality Policies and Practices* (New York: Praeger, 1978).

як організаційних принципів соціального та політичного порядку, від вседержавного до під-державного рівня. Жодна з інших країн не зайшла настільки далеко у спонсоруванні, кодифікуванні, інституюванні, навіть (у деяких випадках) у винаході статусу нації та національності на під-державному рівні, нічого не роблячи в той же час для інституювання їх на рівні держави в цілому⁴⁵.

Етнотериторіальний федералізм і особиста національність

Інституювання статусу нації та національності має два незалежних аспекти. Один стосується територіальної організації політики та адміністрації, інший стосується класифікації осіб. Радянська система етнонаціонального федералізму поділила територію держави на складний чотирищаблевий набір національних територій, надавши їм різний ступінь автономії та більш чи менш розроблені політичні та адміністративні інститути. На верхньому щаблі етнотериторіальної ієрархії, який нас тут цікавить, знаходились п'ятнадцять союзних республік, кожна з яких мала ім'я певної національної групи⁴⁶, (вони відповідають сьгоднішнім країнам-нащадкам). Визначені за конституцією суверенними, союзні республіки на папері мали широкий набір прав, включно з правом виходу зі

⁴⁵ Югославія підійшла найближче до цього, з її натхненним радянською системою етнотериторіальним федералізмом; див. Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, pp. 222–231 та Vujacic and Zaslavsky, «Causes of Disintegration». Усе ще близька етнолінгвістична спорідненість більшості південнослов'янських народів, що становили абсолютну більшість населення Югославії, зробила можливим вважати громадянство в цілому як, принаймні, потенційною чи зароджуваною югославською нацією, та ввести категорію «югослав» як офіційну національність (її вибрали як самовизначення понад 5% населення за переписом 1981 року).

⁴⁶ Як нагадав мені Пол Колстьо, обширна Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР), як і сьгоднішня Російська Федерація, не несуть імені національної групи, це радше територіально-політичний показник.

складу Союзу, входження у стосунки з іноземними державами, повноваженнями координації та контролю виробництва й адміністрації на своїй території⁴⁷. Зрозуміло, що на практиці центральний партійний та міністерський контроль різко, хоча різною мірою, обмежували область ефективної республіканської автономії. Однак важливість республік як інституційованої кристалізації статусу націй полягає не так у конституційній фікції суверенітету, державності та автономії — символічно ефективних та самосвідомих, що вони довели за часів Горбачова, — як у міцних інституційних рамках республік, наданих для довготривалого культивування та консолідації національних адміністративних кадрів та національної інтелігенції (попри періодичні чистки) і для довготривалого захисту та культивування національних мов (попри підтримку російської мови як мови міжнаціонального спілкування).

Взаємодоповнюючись — і перетинаючись — ця складна та відмінна система етнотериторіального федералізму була в той же час і складною та відмінною системою особистої національності. В той час як перша з них поділяла територію держави на набір національних юрисдикцій, друга поділяла населення держави на вичерпний та взаємовиключний набір національних груп, назагал понад сотню, двадцять дві з яких мали понад мільйон членів. Етнічна національність була не тільки *статистичною категорією*, фундаментальною одиницею соціального обліку, що застосовувалась у переписах та інших соціальних оглядах. Вона була обов'язковою і здебільшого приписовою *правовою категорією*, ключовим елементом правового статусу людини. Як така, вона реєструвалась у

⁴⁷ Gregory Gleason, *Federalism and Nationalism: The Struggle for Republican Rights in the USSR* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1990), pp. 82–83. Нижче союзних республік, переважно в обширах Російської республіки, а також у кількох інших республіках знаходилося двадцять автономних республік та вісімнадцять автономних утворень нижчого рівня. Історичне походження, етнічна демографія та політичне значення цих автономних утворень обговорені в Leo Schwartz, «Regional Population Redistribution and National Homelands in the USSR», in Huttenbach, ed., *Soviet Nationality Politics*.

внутрішніх паспортах та інших персональних документах, передавалася за спадком, і записувалася майже в усіх бюрократичних анкетах та офіційних документах⁴⁸. У деяких контекстах, переважно при вступі до вищих навчальних закладів та поданні заяв на певні типи занять, офіційна національність значною мірою формувала життєві шанси — як негативні (особливо для євреїв)⁴⁹, так і позитивні (для представників «титультних» національностей⁵⁰ у неросійських республіках, які майже автоматично мали сприяння чи певні переваги).

⁴⁸ Коли на початку 1930-х років запроваджували систему внутрішніх паспортів, національність спочатку реєстрували за самовизначенням. Однак згодом, національність залежала виключно від національності батьків, а не від місця проживання, мови, або суб'єктивної ідентифікації. Національність не можна було змінити, не залишали жодного місця для вибору людини, крім дітей зі змішаних шлюбів (і навіть їхнім вибором — зробленим лише один раз у житті у шістнадцять років — була одна з двох національностей батьків). Див. Victor Zaslavsky and Yuri Luryi, «The Passport System in the USSR and Changes in Soviet Society», *Soviet Union* 6, Part 2 (1979), 147ff; Rasma Karklins, *Ethnic Relations in the USSR: The Perspective from Below* (Boston: Allen & Unwin, 1986), pp. 23, 31–2, 42–3.

⁴⁹ Дискримінація проти євреїв — які за радянською класифікаційною схемою вважалися національністю — спонукала більшість дітей зі змішаних шлюбів між євреями та неєвреями вибрати неєврейську національність для своїх паспортів і, можливо, суб'єктивно також ідентифікували себе з неєврейською національністю (Zaslavsky and Luryi, «The Passport System in the USSR», 149). Оскільки відсоток міжнаціональних шлюбів у євреїв був доволі великим (див. дані, повідомлені у *Journal of Soviet Nationalities* 1, no. 2 [1990], 160 ff), ця стратегія рекласифікації зробила великий внесок у різке зменшення єврейського населення Радянського Союзу (з 2,2 мільйона у 1959 до 1,4 мільйона у 1999). Проте останнім часом ця етнонаціональна класифікація рушила у протилежний бік, з часу зняття обмежень на еміграцію й автоматичною імміграцією та громадянськими правами, які Ізраїль надає євреям з діаспори. Це привело до відновлення цінності єврейської національності, принаймні для того, щоб бути емігрантами (див. Brubaker, «Political Dimensions of Migration From and Among Soviet Successor States», in Myron Weiner, ed., *International Migration and Security* [Boulder, Co., Westview Press, 1993]). Більш загальний аналітичний погляд вказує, що навіть жорстко приписувальна радянська система особистої національності в дійсності залишала певний відступ — значний простір, для деяких груп — для розгрукання особистих стратегій.

⁵⁰ За стандартним соціологічним вживанням «титультна» національність певної етнотериторіальної одиниці — це та, чие ім'я носить ця одиниця; так грузини були титульною нацією Грузинської РСР, казахи в Казаській РСР, тощо.

Це двоїсте — і безпрецедентно радикальне — інституювання статусу нації та національності на під-державному рівні здійснювалося через дії держави. Хоча цього і не домагалися державні діячі. До цього, скоріше, приводив непередбачуваний та ненавмисний набір інституційних установок, ускладнених з цією метою (*ad hoc*) як тактичні відповіді для негайних ситуаційних імперативів⁵¹. Ленін, який довго в принципі протистояв територіальному федералізму (як і будь-якому іншому), скористався ним як доцільним по тому як більшовики захопили владу, вірячи, що це є необхідним та ефективним засобом відновлення підірваної влади держави та цементування політичної лояльності на національних околицях, і сподіваючися, що це буде тимчасовим перехідним устроєм⁵². Маючи віру — він мав рацію, очікуючи — помилявся.

Досі були меншими за передбачувані сподівання, що особиста офіційна національність стане міцним приписовим станом і важливим детермінантом життєвого статусу. Національність як офіційний компонент персонального статусу була введена у 1932 році, як один з ряду елементів, що містився у новозатверджених внутрішніх паспортах. Довкола цієї системи відбувався жорсткий контроль колективізованих нещодавно селян і дедалі більшої кількості індустріалізованих городян; назагал — вона була центральною для контролю за міграцією та її регулюванням⁵³. Однак у цьому плані важливою була власне сама паспортна система, а не кодифікована у ній офіційна національність, разом з більшістю іншої інформації. Насправді

⁵¹ Gleason, *Federalism and Nationalism*, p. 5.

⁵² Найбільш розвинені погляди *ad hoc* щодо розвитку етнотериторіального федералізму наведені у Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, в якій подається історія до 1923 року. Див. також: E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution* (London: Macmillan, 1950), vol. 1, pp. 253ff; Hélène Carrère d'Encausse, *Le grand défi: Bolcheviks et nations 1917–1930* (Paris: Flammarion, 1987), pp. 143ff.; and Gleason, *Federalism and Nationalism*, особливо chapter 2.

⁵³ Zaslavsky and Luryi, «The Passport System in the USSR».

застосоване в паспортах регулювання примусового контролю за ресурсами робочої сили та внутрішньої міграції неважко було здійснити і без залучення національності. Таке використання офіційної інформації було безвідносним до початкових цілей, з якими були введені внутрішні паспорти.

Тож, за іронією історії, як непередбачувані наслідки ряду політичних дій режиму, національність стала і залишалася базовим інституційним будівельним блоком відкрито інтернаціональної, наднаціональної, антинаціоналістичної радянської держави, земля якої була поділена на набір пов'язаних національних територій, державний устрій включав частиною набір формально суверенних національних республік, мешканці були поділені на набір офіційно кодифікованих національностей.

Територіальна та етнокультурна модель статусу нації

Двоїста система етнотериторіального федералізму та особистої національності використовувала той самий набір національних категорій. Ті самі категорії прилучалися до територіального устрою та до особистої національності. Однак було набагато більше останніх, оскільки національна класифікація мешканців включала численні невеликі національності, яким не відводилась жодна окрема національна територія⁵⁴. Але серед сорока трьох національних територій майже всі носили ім'я однієї чи більше національності, на які було поділене населення СРСР. Тож існувала відповідність, звичайно один до одного, між певною національною територіальною юрисдикцією та певною національністю, наприклад між Україною як національною територією та українцями як особистою національністю, між Естонією як територією та естонцями як національністю тощо.

54. Хоча двадцять дві національності, згідно перепису 1989 року, включали понад мільйон членів, і тридцять три мали від 100000 до мільйона, інші сорок сім окремих національностей (не враховуючи двадцяти шести окремих «народів Півночі») мали менше 100000 членів, деякі з них — лише кілька сотень. Див.: Государственный комитет по статистике, *Национальный состав населения СССР* (Москва: Финансы и статистика, 1991), сс. 5–8.

Втім, хоча національні територіальні юрисдикції *відповідали* національностям, за якими вони називалися, ці два параметри ніколи не *збігалися* — ні офіційно, ні просторово, ні навіть концептуально. Юрисдикції національних республік були територіальними, не описуючи людей. Вони відповідали за певні справи, що мали місце на їхніх обмежених територіях, незважаючи на національність людей, які на цих територіях проживали. З іншого боку, національність людини не залежала від місця її проживання. Особиста національність була автономною системою класифікації, заснованою на спадковості, а не на місці проживання. Вона не мала жодного територіального компонента. Навіть більше — велика та переважно фінансована державою міграція, часом довільно, з етнодемографічної точки зору, проведені адміністративні границі, та повна неможливість створення етнодемографічно «чистих» зон в областях історично змішаного населення⁵⁵ разом породили великий незбіг між границями національних територій та просторовим розподілом національностей⁵⁶. Значна частка населення у більшості національних територій належала до «нетитульних», тобто концептуально «зовнішніх» національностей; і навпаки, значна частина населення більшості національних груп проживала поза «їхніми власними» національними територіями.

⁵⁵ Julian Birch, «Border Disputes and Disputed Borders in the Soviet Federal System,» *Nationalities Papers* 15, no. 1 (1987), 44.

⁵⁶ Значною мірою ця просторова незбіжність між розподілом національностей та границями «їхніх» територій було викликано і навіть безпосередньо подюковане режимом. Так, міграція людей за межі «їхніх власних» батьківщин стимулювалася як метод зменшення людської прив'язаності до рідної домівки та їх ідентичності і сприяння новопосталої наднаціональної радянської ідентичності. Деякі національні границі — в основному Середньої Азії та Закавказзя — були проведені просто виходячи з диктату етнічної демографії. Втім, не слід перебільшувати останнє з зауважень: в більшості випадків границі відображають етнічну демографію, слід також очікувати змішане населення в ряді з них (Schwartz, «Regional Population Redistribution»). У книзі Walter Connor, *The National Question*, pp. 300ff йдеться про порівняльне обговорення «перерозподілу та махінації етнічними групами».

Радянська схема інституційованої багатонаціональності характеризувалася не лише юридичною невідповідністю та просторовим незбіганням двох компонентів — національних територій та особистих національностей, — а й фундаментальним протиріччям, як концептуальним, так і політичним, між двома незалежними, навіть неспівставними визначеннями статусу нації. Це протиріччя було застарілим, вже віддавна відомим дослідникам порівняльного націоналізму⁵⁷. Звичайно ці протилежні розуміння статусу нації пов'язані з різними країнами чи регіонами. Цікаво відмітити, що радянський режим національностей інституював обидва умовно протилежні визначення статусу нації.

За одним із визначень, нація є територіально обмеженою та самоуправною спільнотою, всебічно сформованою, справді *затвердженою* її територіальними та політичними рамками. Статус нації, в цьому розумінні є як концептуально, так і випадково залежним від політичної території. Не кожен територіальний політичний устрій є нацією; але статус нації, принаймні у його повній реалізації, вимагає форми та рамок територіального устрою. Статус нації — принаймні повністю реалізований — є новою властивістю певного територіального устрою.

Це розуміння статусу нації включає історичний досвід західноєвропейських держав-націй, що виникли у захисних та потужно формівних територіальних та інституційних рамках великих, проте культурно відносно однорідних територіальних держав. Проте у своїй сильнішій версії — воно не добре охопило історичний досвід Центральної та Східної Європи. Там політичні одиниці були або набагато меншими, ніж культурні одиниці — як у щільно заселеному пасмі маленьких незалежних

⁵⁷ Див., наприклад, Hans Kohn, *The Idea of Nationalism* (New York: Collier Books, 1944), особливо pp. 329ff; Theodor Schneider, «Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaats in Europa», in Schneider, *Nationalismus und Nationalstaat* (Güttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, 1991); Jenő Szűcs, *Nation und Geschichte* (Budapest, Corvina, 1974), pp. 21ff.; Smith, *The Ethnic Origins of Nations*.

держав, князівств, міст-держав та вільних міст вздовж трансальпійського середньовічного торговельного шляху від Середземного моря до Рейну⁵⁸, — або набагато більшими, ніж культурні одиниці, як у великих багатонаціональних імперіях Османів, Габсбургів та Романових. В контексті принципової невідповідності політичної влади та культурної спільності з'явилися різні концепції статусу нації. У цьому альтернативному контексті, нація є незалежною від політичної території — як концептуально, так і випадково. Нація є етнокультурною спільнотою, типово мовною спільнотою. Вона може охоплювати декілька політичних одиниць (як у випадку Німеччини чи Італії до об'єднання), або може знаходитися в рамках набагато більшої політичної структури (як у випадку «неісторичних» етнолінгвістичних націй — наприклад словаків та словенців — в рамках Австро-Угорщини)⁵⁹.

Розрив між територіально-політичною та етнокультурною моделями статусу нації не є нездоланим⁶⁰. За умов стандартизуючого, гомогенізуючого впливу сучасної держави, що «мобілізує громадян та впливає на них»⁶¹, територіальні держави можуть сформувасти зі свого населення відносно однорідні культурні спільноти. І з дуже відмінних початкових позицій, етнокультурні нації, або ті, що мешкають у кількох державах, або ті, що проживають в рамках більшої держави, можуть набути статусу державності, чи, принаймні, територіальну політичну автономію в рамках більшої держави, отримавши таким чином територіальні та інституційні рамки.

⁵⁸ Stein Rokkan and Derek Urwin, *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries* (London: Sage, 1983), pp. 26–7.

⁵⁹ Про неісторичні нації, тобто ті, що не мали незалежної політичної історії, імперії Габсбургів, див. Robert Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy*, vol. I (New York: Columbia University Press, 1950), pp. 217ff.

⁶⁰ Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, chapter 6.

⁶¹ Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), p. 83.

Однак у регіонах з надзвичайно перемішаними етнокультурними спільнотами, де політичні кордони не можна намалювати так, аби вони збіглися з етнокультурними, не так легко примирити територіально-політичну та етнокультурну моделі статусу нації. Дуже подрібнені етнокультурні нації, а також ті, що перекриваються з іншими етнокультурними націями у заплутано перемішаній області «подрібнених зон», не можуть бути «територизованими», не можуть легко отримати свої власні територіальні держави. Й інститути територіального устрою, що включають значні та самосвідомі національні меншини, не можуть в епоху націоналізму бути легко «націоналізованими», тобто стати національно однорідними. Як в Австро-Угорській та в Російській імперіях, де етнічно перемішане населення, що в кінці дев'ятнадцятого століття дедалі більше противилося асиміляції, запобігало повному зближенню територіально-політичної та етнокультурної моделей статусу нації. Вперте протиріччя між цими моделями та відповідними пропозиціями національної автономії є очевидним в історії національного питання обох імперій⁶².

*Дуалізм радянського статусу нації:
напруженість та протиріччя*

Радянський режим національностей інституював обидві моделі статусу нації, так само, як і протиріччя між ними. Нації, як ми побачили, були визначені одночасно як у територіальному та політичному сенсі (як національні республіки), так і в сенсі екстратериторіальному, культурному (як національності). Коли б національності проживали винятково в «їхніх власних» національних республіках, ці два визначення могли б бути тотожними. Однак на час встановлення системи етнотериторіального федералізму, це було далеко не так, і навіть ставало дедалі гірше після фінансованої та впровадженої державою масової міграції,

⁶² Kann, *The Multinational Empire*, vol. II; Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, chapter 1.

пов'язаної з індустріалізацією, колективізацією та війною⁶³. На час перепису 1989 року понад 73 мільйони радянських громадян, чверть усього населення, проживали поза межами «їхніх власних» національних територій (або належали до малих народностей без власної національної території). Наведемо лише декілька прикладів: 17 відсотків усіх росіян, 25 мільйонів, жили поза межами Росії. Інші 12 мільйонів жили на неросійських національних територіях в межах РРСФР. Поза межами своїх національних територій проживала третина всіх вірменів (поза Вірменією) та три чверті татар (поза Татарською Автономною Республікою)⁶⁴.

Напруження між цими дуальними та нетотожними інституваннями статусу нації послаблювались певними обмеженнями, що їх радянський режим застосовував щодо націоналізму. Нації можна було бачити, але не чути; культура (і, як можна додати, політика та адміністрування) мали бути «національними за формою та соціалістичними за змістом»⁶⁵. Чим більш формальними були національні категорії — тобто, чим меншим було їх соціальне значення, — тим менше значення мала відсутність тотожності між територіальними рамками та особистою основою статусу нації. У крайньому випадку, це взагалі б нічого не означало, або в якому стані радянські громадяни проживали на «своїх власних» національних республіках або деінде, позаяк республіки були б національними лише за іменем; номінально, те, що було «їхніми власними»

⁶³ Про стимульовану та вимушену державою міграцію див.: E. Glyn Lewis, «Migration and Language in the U.S.S.R.», in Joshua Fishman, ed., *Advances in the Sociology of Language*, vol. II (The Hague: Mouton, 1972); Simon, *Nationalism*, chapters 5,7.

⁶⁴ Robert A. Lewis, «The Migration of Russians Outside Their Homeland», *Nationalities Papers* 20, no. 2 (1992); Державний комітет зі статистики, *Національний склад населення СРСР*.

⁶⁵ Ця формула, введена Сталіним для характеристики пролетарської культури, однак, доречна для узагальнення основної ідеї радянської національної політики загалом, широко обговорюється в Connor, *the National Question*, pp. 202ff.

територіями, фактично було не більш «їхніми власними», ніж усі інші.

Для багатьох, можливо для більшості, советологів цей гіпотетично граничний випадок найбільше відповідав опису радянської реальності. Основні течії советології або взагалі ігнорували національності, або відкидали їх як ідеологічний фасад, мало (якщо взагалі) пов'язаний з «реальними» соціальними та політичними структурами. Проте, як визначали ретельніші аналітики, навіть задовго до ери Горбачова, національність не була просто формальною конструкцією, ідеологічним фіговим листком, існуючим лише на папері. Зрозуміло, вона *була* формальною конструкцією, інституційною формою; але як така, потужно формувало радянське суспільство. Репресії політичного націоналізму за розмахом можна було порівняти з всебічним інституюванням статусу нації та національності як фундаментальних суспільних категорій. Всупереч незадоволенням націоналістів та вбивчій сталінській політиці, режим не мав систематичної політики «руйнування нації»⁶⁶. Він міг би відмінити національні республіки та етнотериторіальний федералізм⁶⁷; міг би відмінити правову

⁶⁶ Цей вираз належить Вокеру Коннору (Walker Connor, «Nation-Building and Nation-Destroying», *World Politics* 24 (1972)). За часів Сталіна режим насправді діяв з надзвичайною жорстокістю щодо певних національних груп, здебільшого тих, кого звинувачували у співробітництві з німцями у Другій світовій війні, їх позбавили власних національних інститутів, викреслили з історичних книг та депортували з великими втратами у віддалені райони держави. За наказом Сталіна провели й загальну депортацію еліти західних територій, які нещодавно увійшли до складу СРСР. Але, попри його вбивчі репресії щодо певних національних груп, він не нападав на соціальні чи правові основи інституюваної багатонаціональності як такі. З приводу депортацій у часи війни, див.: Simon, *Nationalism*, chapter 7; Aleksandr M. Nekrich, *The Punished Peoples* (New York: W. W. Norton, 1978); Robert Conquest, *The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities* (New York: Macmillan, 1970).

⁶⁷ Дискусію з приводу дебатів у СРСР у 1950-і та 1960-і роки про відмирання корисності федеральних форм та національних республік обговорено в Hodnett, «The Debate over Soviet Federalism» та Gleason, *Federalism and Nationalism*, chapter 4.

категорію особистої національності⁶⁸; міг би жорстоко русифікувати радянську освітню систему; міг би примусово викорінити національні еліти, не допускаючи, щоб вони робили кар'єру у «їхніх власних» республіках⁶⁹. Режим нічого цього не робив. Репресування націоналізму йшло пліч-о-пліч з консолідацією статусу нації та національності⁷⁰.

Напруженість, що виникала з дуалістичного інституювання національності та з нетотожності національних територій та етнокультурних націй, була насправді послаблена репресуван-

⁶⁸ Деякі міркування щодо відміни правового статусу національності були висловлені у 1970-і роки, проте це не привело ні до чого. Див.: Lapidus, «The Passport System in the USSR», pp. 149–50; Karklins, *Ethnic Relations in the USSR*, p. 32.

⁶⁹ Джон Армстронг відмічав, що «своєрідні риси офіційної системи полегшували збереження етнічних зв'язків, дозволяючи... активним особам отримувати вищу освіту та продовжувати наступну кар'єру у їхніх рідних республіках. Лише ті, що прагнули високоспеціалізованої діяльності (від балету до ядерної фізики) чи найвищого рівня партійної кар'єри мали підготуватися до приєднання до всерадянської (русифікованої) кар'єри... Абсолютно незрозуміло, чому десятиліття тому радянський режим не вжив радикальних заходів, аби об'єднати схему кар'єри [замість того, щоб дозволяти активним людям добиватися кар'єри на їхніх власних мовах у їхніх власних республіках]. Навіть сталінський тоталітаризм сторонився найкрайніших прецедентів створення наднаціональної еліти», відомої як яничари в Османській імперії, де «в ранній юності насильно забирали хлопчиків християнських сімей, затим відбувалося жорстоке перевиховання згідно норм ісламу та османської династії» («The Autonomy of Ethnic Identity: Historic Cleavages and Nationality Relations in the USSR» in Alexander J. Motyl, ed., *Thinking Theoretically About Soviet Nationalities* [New York: Columbia University Press, 1992], p. 39).

⁷⁰ Авторитетна думка з цього приводу щодо прибалтійських республік. Попри твердження багатьох прибалтійських націоналістів в еру Горбачова, що півстоліття радянського правління привели ці республіки на край виродження, вони були набагато твердіше встановлені та консолідовані, ніж у 1940 році. Див.: Romuald J. Misiunas and Rein Taagepera, *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1980* (Berkeley: University of California Press, 1983), pp. 260–262. Подібний аргумент більш загального плану, який базувався переважно на закавказьких республіках, наведений у Ronald Grigor Suny, «Nationalist and Ethnic Unrest in the Soviet Union», *World Policy Journal* 11, no. 3 (1989), 507.

ням націоналізму. Проблема, наприклад, іредентизму, яка могла б підживлюватися невідповідністю між територіальними та етнонаціональними границями, не виникла; позаяк народні вимоги таких уточнювальних змін кордонів були виключені з загальної сукупності законних політичних міркувань⁷¹. Однак напруженість, спричинена дуалізмом інституювання статусу нації, хоч і послаблювалась, але не зневажалась.

Інститут національних республік, наприклад, визначених як держави певних націй і для них, узаконював сприятливе ставлення до членів «титульної», номінально державоносної національності, особливо щодо вищої освіти та працевлаштування. Хоча такий преференційний режим, під назвою *укорінювання*, було визначеною політикою радянського центру лише у 1920-і на початку 1930-х років, місцеві схеми сприятливого ставлення до титульних національностей продовжували існувати та назагал допускалися центром. Визначення республік як національних держав також узаконювало підтримку мови титульної національності — не за рахунок російської мови, що при радянському режимі енергійно підтримувалась як всесоюзна мова міжнаціонального спілкування, а за рахунок інших мов, якими говорили люди нетитульної нації, що проживали в республіці.

Попри їхній полегшений доступ до посад, визначених режимом як «стратегічні» чи «важливі», та попри привілеї, що їх вони отримали через спеціальний всесоюзний статус російської мови, російські (та, ширше, російськомовні) мешканці неросійських республік скаржилися на програми підтримки освітніх та професійних шансів титульних національностей⁷². У той же час люди титульних національностей скаржилися на

⁷¹ Насправді кордони змінювали багаторазово, однак здебільшого шляхом згори-вниз, з різних політичних чи стратегічних причин, а не у відповідь на іредентистську етнополітичну мобілізацію. Найближче до цього у доперебудовну еру, особливо під час хрущовської відлиги, підійшла вірменська компанія за передачу переважно населеної вірменами Нагорно-Карабахської АО з Азербайджану до Вірменії (Birch, «Border Disputes», pp. 50–53).

⁷² Див., наприклад, Karklins, *Ethnic Russians in the USSR*, pp. 64–5, 96.

те, що ряд ключових посад були зарезервовані за російськими (та російськомовними) іммігрантами, і на ключову роль російської мови.

Ці обопільні обурення поставали з дуалістичного визначення статусу нації – територіально-політичного та культурно-персонального – and from two corresponding conceptions of national autonomy. Ми можемо тут розширити та поглибити дану вище характеристику, пов'язавши концепцію статусу нації з концепцією національної автономії. З однієї точки зору, фундаментальними параметрами статусу нації є територіальні. Політична територія забезпечує рамки нації, фіксує арену її автономії, визначає область її домінування. Питанням автономії, з цієї точки зору, є одиниця територіальної адміністрації. Автономія означає, що територіальна одиниця «належить» до нації, чие ім'я вона має. Вони можуть законно бути «заповненими» певними національними мовою та культурою. Насправді застосовується осучаснена версія формули *cuius regio, eius religio*. Ця формула походить з часу релігійних війн постреформаторської Центральної Європи. Вона дозволяла правителям князівств і територіальних держав (багато цих держав знаходилися в Центральній Європі) визначати релігію своїх власних територій, «заповнювати» свої території певною релігією. Люди інших конфесій мусили або перейти в іншу віру, або емігрувати. Таким чином, у Центральній Європі був інституційованим релігійний плюралізм, але в рамках кожної територіальної одиниці інституювався релігійний монізм. Тобто релігію територизували. Аналогічно, з територіального погляду на статус нації, національно-культурний плюралізм знаходить законне втілення у різниці між територіальними державними устроями, але в рамках кожного територіального утворення мала превалювати національно-культурна однорідність. Кінцева мета національних територій – стати повністю націоналізаційними, тобто заповненими однорідною національною культурою. Сумбур національних культур пристосовується, щоб відповідати зафіксованим рамкам

територіальних утворень. Культура та територія врешті об'єднуються⁷³.

З альтернативної точки зору, визначення націй не повною мірою включає фіксованість та більш-менш довільне проведення границь чітких національних територій. Навіть якщо на даний момент можна «правильно» провести територіальну границю, збіг між розділом територій та розподілом людей буде лише короточасним. Оскільки нації є мобільними та динамічними, їхня просторова конфігурація з часом змінюється через міграцію членів. Нації в основі є групами людей, а не шматками територій. Правильним суб'єктом національної автономії є не номінальне національне територіальне утворення, а власне нація, тобто певна група людей. Носіями національності є люди, не вписані у територію, внаслідок чого вона не зафіксована на території, а мобільна. Національна автономія вимагає не злиття територіальної адміністрації та національної культури, а їхньої незалежності. Вона вимагає культурних прав — у сфері освіти, культури, мови та громадського життя для членів нації, де б вони не жили⁷⁴.

В Радянському Союзі, як ми бачили, були інституційовані елементи обох моделей. З одного боку, земля держави була поділена між національними державними утвореннями, до певної міри дозволеними для заповнення їхніх територій певною національною культурою. З другого боку, населення було розділене на нетериторіальні національні групи, чий національності не залежали від місця проживання. Однак жодну з моделей не реалізували повністю. Територіальну

⁷³ Переконливу теоретичну аргументацію тенденції до сходження культури та території в індустріальному суспільстві наводить Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983).

⁷⁴ Концепцію екстратериторіальної чи особистої національної автономії вперше розробив угорський державний діяч Лайош Кошут після подавлення австро-російськими військами зароджуваної Угорської Республіки; вона отримала найбільшого розвитку півстоліття поспіль у роботах австрійських марксистів, зокрема Otto Bauer *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Vienna: I. Brand, 1907).

автономію не було доведено до кінця, оскільки центр резервував певну спеціальну роль для росіян та російської мови. Над-територіальна культурна автономія також не доведена до кінця (крім, хіба, для росіян), у зв'язку з відставанням, яке дозволили собі національні республіки при «націоналізації» власних територій (за винятком, як зазначалося, росіян та російської мови). Більше того, жоден із цих принципів не було можливо реалізувати повніше без порушення іншого принципу. Інституювання культурної автономію для неросіян, що проживають в республіках, інших, ніж «їхні власні», віддалило б титульну еліту цих республік, і ослабило б її здатність «заповнити» свої території особливою національною культурою. Збільшення територіальної автономії цих республік, дозволяючи повнішу «націоналізацію» власних територій, зруйнувало б екстратериторіальну культурну автономію, якою росіяни володіли в усьому Союзі. Протиріччя між територіальним та етнокультурним статусом нації та між територіальною та екстратериторіальною національною автономією було притаманне радянському національному режиму.

Країни-нащадки

Дезінтеграція СРСР: від кризи до розпаду

З розпадом Радянського Союзу, спадок його подвійної інституційної кристалізації статусу нації та національності передався країнам-нащадкам. Сам розпад, що слід наголосити, був сформований територіально-політичною кристалізацією статусу нації, а не етнокультурними визначеннями. Ключовими суб'єктами в драмі дезінтеграції — крім фрагментів політичної та військової еліти центру — були інституційно вповноважені еліти національних республік, включаючи, що важливо, з кінця 1990 року, й еліту Російської республіки⁷⁵. Дезінтеграція відбувалася упродовж інтенсифікування боротьби юрисдикцій між центром та національними республіками⁷⁶, в якій республіки набували сміливості, а центр потерпав від поглиблення внутрішніх протиріч та втрати рухливості.

Не тільки поступовий розпад діючої радянської державності, а й кінцевий розпад держави на 15 новоутворених, визнаних на міжнародному рівні держав були важливим чином структуровані територіально-політичною кристалізацією статусу нації у формі національних республік. Те, що така парадигматично велика держава зникла таким порівняно впорядкованим чином, припинивши існування як суб'єкт міжнародного права та як адміністративна одиниця, стало можливим головню завдяки тому, що нащадки вже існували як внутрішні квазі-національні держави, з фіксованими територіями, назвами, законодавством, адміністративним штатом, культурною та політичною елітою, та — не останнє — конституційно затвердженим правом виходу з Радянського Союзу (це стало одним із парадоксів розпаду СРСР, вирішальним чином полегшеним тим, чим лідери режиму, як і західні коментатори, довгий час нехтували як конституційною фікцією)⁷⁷.

Слід акцентувати роль дуалізму Російської республіки у цьому розпаді. З одного боку, РРФСР була однією з національних республік серед інших, формально координована

⁷⁵ Серед інших думок, Roeder, «Soviet Federalism and Ethnic Mobilization»; Vujacic and Zaslavsky, «Causes of Disintegration»; Zaslavsky, «Nationalism and Democratic Transition»; Alexander J. Motyl, *Sovietology, Rationality, Nationality* (New York: Columbia University Press, 1990); Gail Lapidus, «From Democratization to Disintegration: The Impact of Perestroika on the National Question», in Gail Lapidus and Victor Zaslavsky, eds., *From Union to Commonwealth: Nationalism and Separatism in the Soviet Republics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992); Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford: Stanford University Press, 1993), chapter 4.

⁷⁶ Мое зацікавлення в цьому питанні стосується до союзних республік, а не автономних утворень нижчого рівня. Останні, замкнені у своїй власній боротьбі юрисдикції з союзною республікою, до якої вони належали, намагалися зговоритися з центром проти союзної республіки. Ian Bremmer, «Post Soviet Nationalities Theory: Past, Present, and Future», in Bremmer and Ray Taras, eds., *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

⁷⁷ Zaslavsky, «Nationalism and Democratic Transition», 106.

ними і їхній союзник у боротьбі юрисдикцій з центром. Цей альянс — драматизований поїздкою Єльцина до Талліна у січні 1991 року одразу після військового заколоту у Вільнюсі, з метою осудити атаки та заклики до російських солдат відмовлятися стріляти по цивільним людям — посилило позицію республіки. З іншого боку, через набагато більший розмір та (порівняно з рештою національних республік) набагато менші просторові, етнокультурні, інституційні відмінності від радянського центру, РРФСР представляла (в той час, як інші національні республіки — ні) потенційний альтернативний центр, а не просто домогалась автономії від центру. Висока міра збігу між РРФСР та СРСР — фактично абсолютна більшість ключових союзних потужностей та інституцій були розташовані на російській території (неформально суб'єктів РРФСР), і той факт, що радянська еліта, у своїй переважній більшості були росіянами за національністю, або довго проживали на теренах РРСФР — зробило відносно легким переорієнтування радянської військової та бюрократичної еліти на РРФСР центральним моментом, особливо упродовж одразу після спроби державного перевороту. Таким чином, боротьба юрисдикцій між РРФСР та радянським центром мала дві сторони, тактично орієнтована на *послаблення* центру та розподіл його влади між національними республіками, але стратегічно орієнтована на *захоплення* центру та перебирання його влади⁷⁸.

Різко відрізнялась від центральної ролі, яку зіграли еліти територіально-політичних націй — тобто національних республік — в розпаді радянської держави, роль суб'єктів, що представляли екстра-територіальні національні групи. Центр робив певні зусилля для їх мобілізації — особливо

⁷⁸ *Report on the USSR* 3, no. 4 (1991), 28-9; Riina Kionka, «Russia Recognizes Estonia's Independence», *Report on the USSR* 3, no. 5 (1991) 14-16; Alexander Rahr, «Are El'tsin and Gorbachev Now Allies?», *Report on the USSR* 3, no. 27 (1991) 8; Stephen Foye, «The Soviet Armed Forces: Things Fall Apart», *RFE/RL Research Report* 1, no. 1 (1992), 15-16, 18.

росіян, які жили у неросійських республіках — наголошуючи на етнополітичній небезпеці незалежності для тих, хто жив поза межами «своїх власних» національних територій. Хоча етнокультурні групи, яких це стосувалося, інституційно визначалися в національних термінах (правовим інститутом екстратериторіальної особистої національності та відповідною соціальною практикою та культурними схильностями), вони не були інституційно організовані та вповноважені. Внаслідок цього, хоча деякі акції (наприклад, страйки протесту проти республіканських законів про мову) і відбувалися від їхнього імені, ці групи не спромоглися на тривалу, організовану, інституційно обрاملену та законну дію, до яких могли вдатися національні республіки; і вони лишалися осторонь боротьби юрисдикцій, яка охопила еліти республік, включаючи, що важливо, Російську республіку, проти центральних радянських інституцій, які розпадалися.

Хоча етнокультурна кристалізація статусу нації, на відміну від територіально-політичної кристалізації, не є центральною у боротьбі юрисдикцій, де наперед визначені, глибоко інституційовані національні територіальні утворення виступили з претензією на дедалі більший ступінь «державності» як противагу до поділеного та позбавленого рухливості центру, етнокультурне визначення статусу нації буде напевно відігравати і вже зараз відіграє центральну роль, коли держави-нащадки рухаються до консолідації держав, які несподівано отримали формальну незалежність.

Національне питання у державах-нащадках

На момент написання цієї книги, держави-нащадки СРСР (а також Югославії та Чехословаччини) є все ще молодими державами. Їхню юридичну незалежність вже забезпечено, а їхню соціологічну «державність» залишається встановити. Форма їхніх держав, навіть факт їхньої тривалої державності, все ще не визначені. Вони є державами на стадії творення.

Питання громадянства та статусу нації, якщо їх розуміти широко, є серед центральних аспектів державності, які все

ще залишаються невирішеними та енергійно оспорожуються. Серед все ще невирішених питань є наступні: Хто «належить», за формальним громадянством або іншим видом статусу, до держави? Яке коло людей складає, або має складати, громадянське населення держави? До якої міри громадянство повинне залежати та збігатися з етнокультурною національністю⁷⁹? Чи є інші, поза колом формальних громадян, наприклад співвітчизники у інших країнах, які мають спеціальні вимоги до держави, і до чийої долі держава проявляє спеціальний інтерес? І навпаки, чи є деякі люди всередині кола формальних громадян, не повністю членами чи громадянами у реальному сенсі? І який *тип* громадянства держава буде інституювати? Чи буде громадянство триматися індивідуально, чи опосередковано, у певній формі, членством у певних етнічних чи національних групах? Чи буде право на громадянство складатися лише з прав особи, або воно буде включати також права груп чи колективів⁸⁰?

Подібний набір невирішених питань існує і довкола проблеми статусу нації та національності. В якому сенсі нова держава має бути державою-нацією чи національною державою? Коли державу визначати як державу нації і для нації, то як визначається ця нація? Чи її розуміють як громадянську націю, визначену та розграничену правовим та політичним статусом громадянства, складаючись з суми громадян держави? Або її розуміють як етнокультурну націю, визначену незалежно від держави, і вона не обов'язково збігається з її громадянським населенням? В останньому випадку, як принцип національності чи національного самовизначення, згідно якого країни-нащадки будують свої претензії на законність, буде узгоджений

⁷⁹ Я звертався до політики громадянства у пост-радянських умовах у статті «Citizenship Struggles in Soviet Successor States», *International Migration Reviews* 26 (1992).

⁸⁰ Права громадянства, диференційовані за групами, описані у Will Kymlicka, *Multinational Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights* (Oxford: Oxford University Press, 1995).

з практикою демократичного громадянства, до якої еліта країн-нащадків висловлює одностайну повагу⁸¹?

Всебічне дослідження цих питань виходить поза межі цього розділу. До деяких із них повернемося, з різних міркувань, у наступних розділах. Моє обговорення піде тим шляхом, яким сформована та продовжує формуватися спадщина дуальної радянської інституційної кристалізації національності, тобто шляхом звернення до національного питання у новоутворених країнах-нащадках. Щоб можна було керувати обговоренням, я розглядаю тут лише один аспект національного питання, хоча це є один із центральних у загальній конфігурації пост-радянської Євразії. Це є всебічна суперечка між (1) новоутвореними національними – і націоналізаційними – державами; (2) національними меншинами в нових державах; та (3) зовнішніми «вітчизняними» державами, до яких меншини «належать» за етнонаціональною подібністю, а не за правовим громадянством.

Ці тріадичні взаємини між новонародженими національними державами, національними меншинами та зовнішніми національними вітчизнами повторюються у різних конфігураціях в усій пост-радянській Євразії. Тут я розглядаю лише один клас випадків, проте великий та різноманітний клас: російські меншини та Росія як зовнішня національна вітчизна⁸². Цей клас включає майже всі країни-нащадки, позаяк усі, крім Вірменії, утримують, або утримували, значні за розміром російські меншини (понад 5 відсотків їхнього населення на 1989 рік). Існують очевидні причини для зосередження на Росії та росіянах. На думку тих, якщо представляти Росію,

⁸¹ Аналіз суперечок між національними та демократичними вимогами висвітлений у Juan J. Linz and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe* (Baltimore and London: John Hopkins University Press, 1996), chapters 2, 19 and 20.

⁸² В третьому розділі я розглядаю детальніше центральну динаміку вузла тріадичних взаємин і використовую цей випадок для аналізу розпаду Югославії.

як несправедливо усічену, принижену велику державу, то вона є потенційно ревізійністською державою. Хоча й інші держави-нащадки також є потенційними ревізійністами і можуть бути ймовірніше ніж Росія, втягнутими у війни зі своїми сусідами, наявність близько 25 мільйонів росіян у неросійських державах-нащадках, гігантська військова потуга Росії й унікально радикальний упадок статусу, що його пережили як нові російські меншини, так і ключові сегменти російської еліти в Росії, можуть зробити ревізійністську Росію потенційно набагато серйознішою загрозою регіональній та навіть глобальній безпеці, ніж інші держави-нащадки.

В динамічному взаємозв'язку між цими трьома елементами — новітніми національними неросійськими державами-нащадками, великими російськими меншинами в них та російською державою — ключову роль будуть відігравати непередбачувані обставини, притаманні політичним діям, особливо коли «справжні параменти політичної дії є на потоці»⁸³. Не стаючи на детерміністську позицію, я, однак, хочу визначити шлях, яким широкі контури цієї взаємодії структуруватимуться інституційним спадком радянського національного режиму. Розглянемо спершу ситуацію у нових націоналізованих державах-нащадках, які попри етнічну неоднорідність сприймають себе національними державами. Зрозуміло, що їхнє попереднє інституційне втілення як радянської республіки заклало основи не лише для їхньої незалежності, а й для їхнього саморозуміння як власне *національних* держав. Їхня чітка *причина буття*, у радянській схемі, мала б слугувати інституційним кораблем для національного самовизначення. Вони були фактично

⁸³ Для поглибленого наголосу на випадковості див.: Guillermo O'Donnell and Philippe Schmitter, *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* (Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 1986), and William H. Sewel, «Three Temporalities: Toward and Eventful Sociology», forthcoming in Terrence J. McDonald, ed., *The Historic Turn in the Human Sciences* (Ann Arbor: University of Michigan Press). Подано цитату з книги О'Донела та Шмітера, стор. 4.

визначені як республіки однієї нації і для цієї нації, чийм іменем їх названо.

Отже, попри свою етнічну неоднорідність — дуже велику порівняно з західноєвропейськими національними державами — радянські республіки розуміли себе і мали себе розуміти як національні утворення. Але в якому сенсі національними? Тут ми можемо розширити та уточнити твердження, що радянський режим інституював як територіально-політичну, так і особисто-етнокультурну модель статусу нації, а також і протиріччя між ними. Радянське територіально-політичне визначення статусу нації не лише, як я стверджував вище, *суперечило* особисто-етнокультурному визначенню, а й *припускало* таке альтернативне визначення. Зв'язок між двома інституційними кристалізаціями був несиметричним. Етнокультурний статус нації не залежав від існування національних республік; але національні республіки насправді залежали (бо саме їх існування було такою передумовою) від існування етнокультурної нації. Республіки визначалися як політичні утворення певної нації і для неї; ці нації визначалися як первинні стосовно та незалежно від політичних утворень, чий утворення вони узаконювали. Національні республіки не становили (як цього вимагає сильна форма територіально-політичної моделі статусу нації) «своїї» нації; натомість, незалежно до існуючих націй, мали «власні» територіальні політичні утворення. Навіть територіально-політична кристалізація статусу нації у Радянському Союзі наперед припускала існування етнокультурної нації, визначеної незалежно від неї і такої, що неідеально «утримувалася» ними. Насправді існувало протиріччя між територіально-політичною та етнокультурною кристалізацією статусу нації. Проте остання мала у своїй основі набагато фундаментальніші концепції у радянській схемі. Схема розпочиналася з визнання і кристалізації інституційної форми існування етнокультурної національності. Потім більшим та більш компактним національностям надавалися власна національна республіка. Національності скоріше «володіли» своїми відповідними територіальними республіками, ніж були визначені ними.

На той час радянський режим свідомо будував республіки як національні політичні утворення, що «належали» до націй, чие ім'я вони носили. В той же час це жорстко обмежувало сферу, у якій республіки були автономними. Режим інституював сенс «права власності» республік етнокультурних націй, але обмежував політичні наслідки цього сенсу власності⁸⁴. Етнокультурним націям дали їхні власні політичні території, але не владу управляти ними. З розпадом Радянського Союзу сенс права та власності на національну територію продовжує існувати, але тепер він поєднується зі значною владою управління. Еліти держав-нащадків можуть використовувати цю нову владу для «націоналізації» своїх держав через підтримку мови, культури, демографічних переваг, економічного достатку та політичної гегемонії державоносної нації. Така націоналізаційна політика та програми, орієнтовані на одну етнокультурну націю, відмінну від загального населення чи від загального громадянського населення країни, ймовірно, будуть політично вигідними — а в деяких випадках політично неспростовними — в нових країнах, значною мірою через інституційні очікування «права власності», які держави-нащадки успадкували від радянського режиму національностей.

Я зовсім не наполягаю, що політика країн-нащадків буде однаково проводитися чи утверджуватися такими програмами етнічної «націоналізації». Привабливість націоналізаційних програм буде різною. Якщо привабливість таких програм

⁸⁴ Про центральну ідею «власності» в етнічних конфліктах див.: непрості погляди в Donald L. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley: University of California Press, 1985), особл. pp. 201ff. Вокер Коннор (Walker Connor) також наголошував на «виключних вимогах власності» над етнонаціональними «вітчизнами», які зазвичай робилися від імені етнонаціональних груп; дивіться, наприклад, його ессе «The Impact of Homelands upon Diasporas», in Gabriel Sheffer, ed., *Modern Diasporas in International Politics* (London: Croom Helm, 1986), p. 18. Сенс власності та права, який титульні національності відчували у неросійських республіках, розвинений задовго до ери Горбачова ретельно задокументований у Karklins, *Ethnic Relations in the USSR*, pp. 51ff., 66, 96–97.

буде переконливою наприклад у країнах Балтії, вона буде доволі слабкою у Білорусі. Мало того, зовнішні стимули — запропоновані, наприклад, міжнародними організаціями чи економічно, політично або військово потужними державами — можуть сприяти стратегіям багатоетнічної побудови держави та нації, орієнтованим на все громадянське населення, а не на один етнонаціонально визначений сегмент цього населення.

Наскільки сильною може виявитися ця «дисципліна», накладена зовнішніми спостерігачами? Поза сумнівом — різною для різних країн-нащадків, контексту та часу. Західні країни та європейські організації мають найбільшу систему важелей для найзахідніших країн-нащадків, які домагаються інтеграції у європейські системи економіки та безпеки, але ця система важелей з часом зазнала розрухи через незадоволення їхніх сподівань на велику економічну допомогу. А як бути з дисципліною, накладеною потужними країнами-сусідами, насамперед Росією? Чи будуть очікувані санкції, позитивні чи негативні, запропоновані Росією значно впливати на політику громадянства та статус нації в інших країнах-нащадках? Зрозуміло, що близькість (потенційно) дуже потужної російської держави, а також наявність великих російських меншин у країнах-нащадках, за рівних інших обставин, приведе розсудливу еліту країн-нащадків до уникання відчуження російської меншини (що провокувало б Російську Федерацію) занадто активними програмами націоналізації. Міркування такого типу є без сумніву частково відповідальними за обмежені та лише обережно національні позиції України та Казахстану, чие російське населення не тільки найбільше за величиною серед усіх країн-нащадків (11,4 та 6,2 мільйони відповідно), а й найбільш вкорінене, і найбільш важливе з точки зору російської держави. Але розсудливість не зупинила Естонію та Латвію перед продовженням обмежувальної політики стосовно громадянства, хоча їхні невеликі розміри роблять їх більш вразливими, ніж Україна та Казахстан. Насправді, присутність великих російських меншин і близькість потужної російської держави можуть, на основі інституційного спадку

радянської національної політики, працювати на загострення, а не пом'якшення націоналізму країн-нащадків.

Росіяни як нова національна меншина

Щоб побачити, як це могло відбутися, давайте зсунемо наш фокус з першого на другий елементи нашої триєдиної схеми: з новоутворених держав-нащадків на національні меншини в рамках цих держав. Спершу слід наголосити, що їхня якість як специфічно *національних* меншин не є об'єктивним фактом етнічної демографії, але суб'єктивним викристалізуванням їхнього саморозуміння, яке спрямоване та сформоване національною схемою суспільної класифікації, що була настільки всебічно інституційованою у Радянському Союзі. Етнічні меншини думають про себе як про членів відмінних націй чи національностей, тому що їх вчили так думати про себе за часів радянського режиму. Це — не просто термінологічна проблема, це — політичний висновок. Еліта меншини намагатиметься представити меншину як таку, що *належить до нації, відмінної від членів титульної, номінально державотвірної нації, серед яких, чи поряд з якими вони живуть.* Це намагання буде таким навіть там, де (і це має місце в багатьох випадках) міжнаціональні шлюби та асиміляція з соціологічної точки зору розмили чіткі границі між націями.

Чи будуть цю загальну тенденцію національних меншин самовизначатися у національних рисах підтримувати росіяни у неросійських державах-спадкоємцях?⁸⁵ Чи вони також будуть представляти себе як відмінні за національністю, а не просто

⁸⁵ Всебічне обговорення проблеми російських меншин у радянських державах-нащадках проведене у Paul Kolstoe, *Russians in the Former Soviet Republics* (London: Hurst, 1995). Дивіться також Nikolai Rudensky, «Russian Minorities in the Newly Independent States», pp.58–77 in Roman Szporluk, ed., *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia* (Armonk, NY and London: M. E. Sharpe, 1994), Vladimir Shlapentokh et al., eds., *The New Russian Diaspora* (Armonk, NY and London: M. E. Sharpe, 1994). Російськомовний огляд див.: Сергей Савоскул, «Русские нового зарубежья», *Общественные науки и современность* 5 (1994).

за мовою, культурою, чи суб-етнічною приналежністю — від «титульної» нації чи національності? Відповідь не є очевидною. З одного боку, попри — а точніше, через — гегемонію росіян у всебічній «російськості» Радянського Союзу в цілому, російська національність була у деяких аспектах слабше інституційованою, ніж інші національності. Власне тому, чим було «російське» для усього Радянського Союзу, російська національність була дуже розмита по всій його території та (певною мірою) населенню, «російськість» не можна було адекватно висловити межами національної території або чіткою особистою національністю. «Російськість» вкривала усю державу; вона була завеликою та загальною, щоб її включити в систему інституційованої національності як одну з багатьох. Російськість, як і «білий колір шкіри» у США, була певним чином невидимою; вона сприймалася не як особлива національність, а як загальна норма, точка відліку, універсальна умова, стосовно якої інші національності існували як певне «відхилення».

Однак, хоча росіяни насправді займали у радянському національному режимі особливе місце — одночасно центральне та невидиме, — не слід робити висновок, що росіяни у державах-нащадках є (порівняно з іншими національностями) унікально невідготованими або несхильними до самовизначення у національних рисах. Згідно з іншими мотиваціями, вони визначають себе таким чином. «Російськість» насамперед була точкою відліку, фоновою умовою переважно для росіян в Росії (та інших слов'янських республіках). Росіяни у неслов'янських республіках, навпаки, були більше свідомі власної національності, особливо упродовж двох останніх десятиліть радянської ери — як відповідь на зростання впевненості у собі та етнічного самоаналізу частиною титульної національності. Мало того, росіяни у неросійських республіках довгий час були знайомими з перевагами суспільного життя саме як росіяни (або, ймовірно, точніше сказати «у Росії», що було всебічним посередником не тільки суспільного

життя, а й культури, освіти, та міського життя взагалі)⁸⁶. Крім місць, еміграція з яких швидко послаблює російські общини (здебільшого в Середній Азії, крім північного та східного Казахстану), багато росіян у країнах-нащадках СРСР матимуть бажання зберегти чи відновити в деякій формі цей суспільний статус. Відповідно, вони шукатимуть форму громадянства, яка опосередковується національністю, тобто членством у етнокультурній групі. Ця тенденція буде тим сильнішою, чим завзятіше правонаступник країни націоналізується. До тої міри, до якої є сильним сенс того, що держава існує заради певної «центральної» нації чи національності (чи належить до неї), зародженої як відмінної від загального громадянства, росіяни (та інші меншини) — виключені з цієї центральної нації (власника держави) — будуть з більшою ймовірністю визначати себе опозиційно та контекстуально у національних рисах. За таких умов росіяни будуть з підозрою ставитися до ліберальних форм громадянства, в яких права надаються безпосередньо особам, а членство у групі не має суспільного значення; оскільки вони будуть вважати такі формально ліберальні моделі ідеологічними масками для суттєво націоналізаційної та етнократичної форми правління, яка гарантує культурні переваги та політичну гегемонію домінантної нації — носія держави.

За часів радянського режиму, суспільний статус, лінгвістичні привілеї та культурні вигоди, що ними росіяни користувалися по всьому Радянському Союзу, означали, що росіяни скоріше в якості «своєї» території вважали весь СРСР, а не Російську республіку. В такому сенсі Російська республіка не мала для росіян того значення, як інші національні республіки для відповідних національностей. Із втратою цієї ширшої «домашньої» території росіяни, які проживають

⁸⁶ Девід Лейтин стверджував, що з росіян та російськомовних країн-нащадків утвориться нова «російськомовна» національність, відмінна від росіян. Laitin, «Identity in Formation: The Russian Speaking Nationality in the Post-Soviet Diaspora», статтю представлено на річні збори Американської політологічної асоціації у вересні 1994 р.

у територіально концентрованих поселеннях у країнах-нащадках, ймовірно домагатимуться перевизначення областей країн, в утворюють місцеву більшість як «свої власні» території, вимагаючи деякої форми територіальної автономії. Це такі найзначніші області, що включають північний та східний Казахстан, Молдовське Придністров'я, північно-східну Естонію, частини східної та південної України, зокрема Крим; насправді кроки до територіальної автономії вже зроблені у Криму та Придністров'ї, в останньому випадку це було забезпечено підтримкою колишньої 14-ї Армії збройних сил СРСР⁸⁷.

Ці вимоги колективних суспільних прав та (де можливо) територіальної автономії з боку російських (та інших) національних меншин, сформовані інституційним спадком радянського режиму національностей, безпосередньо кидають виклик заявам еліти країн-нащадків про унітарну «власність» того, що вони вважають «своїми власними» політичними утвореннями та територіями. Такі вимоги безперечно сприймаються елітою цих країн як загроза і як фундаментально незаконні, навіть коли політична обережність диктує необхідність певних політичних поступок. Вимоги меншин щодо колективних прав чи територіальної автономії можуть зробити їх вразливими щодо вимог неоднозначної лояльності чи навіть абсолютної нелояльності. Хоча вони формально належать до громадянського населення держави, їх можна реально виключити з дарованого членства у державоносній нації. Самовизначення меншин як членів відмінних націй, їхні вимоги суспільних прав у такому розмірі можуть таким

⁸⁷ Політика територіальної автономії знаходить меншу підтримку від місцевих росіян у північно-східній Естонії, ніж в інших регіонах великої концентрації росіян. Тому що росіяни в Естонії, враховуючи відносну силу естонської економіки та відносно яскраві перспективи певної форми економічної інтеграції у західну економіку (що й насправді стало реальністю після входження Естонії до складу Євросоюзу), можуть більш прийняти варіант стратегії пристосування, окультурювання, та асиміляції через декілька поколінь, і насправді, як стверджував Девід Лейтин, може прийти до цього вибору. Laitin, «Four Nationality Games», *Journal of Soviet Nationalities* 2, no. 1 (1991), 13ff.

чином зміцнити саморозуміння «етнічників» та етнократичну практику державної еліти, може посилити їхню тенденцію до визначення своєї власної нації у етнокультурному, а не в цивільно-територіальному сенсі і правити своїми державами, маючи на думці інтереси цієї етнокультурної нації. Це може бути у випадку, коли еліта країни-нащадка визначає свою державність та громадянство в ліберальних термінах; позаяк меншини небезпідставно мають сумнів, що формально ліберальні та етнічно нейтральні визначення державності та громадянства в етнічно неоднорідній державі, де державна більшість та меншини розуміють себе такими, що належать до певних етнокультурних націй, великою мірою маскує етнократичну організацію суспільного життя.

Реконструювання Росії

Коли б лише з огляду на свою близькість та потужність, Росія не допомогла, але була залучена, на неї б зважали у взаєминах між націоналізаційною країною-нащадком та її російськими (та, ширше, російськомовними) меншинами. Та не лише близькість та потужність втягують Росію у ці взаємини. Важливішими є два наступних фактори. Перше, базові параметри російської державності не врегульовані і їм не вистачає належної законності. Друге, російська еліта вбачає в Росії зовнішню національну «вітчизну» для нової російської діаспори, а насправді вона зобов'язана захищати інтереси росіян у країнах-нащадках⁸⁸. Динамічні взаємини між цим російським «вітчизняним» націоналізмом, «націоналізаційними» націоналізмами країн-нащадків та націоналізмом меншин нової російської діаспори є більш потенційно дестабілізуючим та вибухонебезпечним, аніж один будь-який чи два окремо взятих із цих націоналізмів.

Сьогодні Російська Федерація, як і РРФСР у радянському еру, значною мірою уявляється як неадекватне інституційне втілення російської нації. За радянського режиму яскраво

⁸⁸ Російський вітчизняний націоналізм описано у п'ятому розділі.

виражені територіальні та інституційні рамки того, що було «для» та «від» росіян — територіальний та інституційний простір, в якому вони могли жити та працювати як *росіяни*, — був весь Радянський Союз, а не лише Російська республіка⁸⁹. Союзна територія була «їхньою»; союзні інститути були, у переважному сенсі, «їхніми». Навпаки, росіяни не думали про територію чи інститути Російської республіки як про «свої власні». З одного боку, Російська республіка була інституційно недорозвиненою: їй не вистачало ключових інституцій, наявних у інших радянських республіках. З іншого боку, росіяни, попри свої привілейовані позиції поза межами Російської республіки, парадоксально відчували себе менш привілейованими всередині Росії. Більшість територій Російської республіки були формально розподілені між неросійськими національностями як їхні національні вітчизни — шістнадцять «автономних республік» та п'ятнадцять автономних національних утворень нижчого рівня у 1989 році — всі визначені як національні території певних неросійських національностей, і становили разом більшу половину території РРФСР⁹⁰. І деякі національно налаштовані росіяни скаржилися на недостатнє представлення росіян (особливо порівняно з євреями) у тому, що номінально було «їхніми власними» інститутами, це й привело російських націоналістів в останні роки існування СРСР до кампанії під гаслом пропорційного представлення росіян у РРФСР⁹¹.

За радянських часів національна самосвідомість росіян не була вбудованою чи вміщеною у територіальні та інституційні рамки Російської республіки. Російська республіка не була для росіян тим, чим інші національні республіки були для їхніх відповідних національностей. Еліти інших національностей

⁸⁹ В особистому спілкуванні Вікторія Коротєєва висловила припущення, що це було вірним як для росіян, що жили у Російській Республіці, так і для діаспори у неросійських республіках.

⁹⁰ Пораховано за Великою Радянською Енциклопедією, третє видання, том ХХІІ, стор. 212–13.

⁹¹ Дякую Сергію Сибірцеву за цю інформацію.

розглядали «їхні власні» національні політичні утворення як широко адекватні територіальні та інституційні рамки національної державності та боролися за більшу автономію чи повну незалежність в цих рамках. Проте значний сегмент російської еліти не розглядали Російську республіку як навіть адекватні територіальні та інституційні рамки російської національної державності. Внаслідок цього ключові інституційні параметри новоутвореної російської держави — територіальні границі, внутрішня структура держави, демографічний склад — навіть більш енергійно оспорювалися, ніж у більшості інших країн-нащадків СРСР⁹².

Центральною в цій невстановленості є невідповідність між етнокультурною нацією та громадянським населенням. Двадцять п'ять мільйонів росіян жили в 1989 році поза Російською республікою. Попри значну міграцію до Росії з того часу, в основному з центральноазіатських республік, велика кількість їх залишається у новостворених країнах-нащадках⁹³. Вони не є громадянами Росії; насправді вони у великій більшості (крім випадків Естонії та Латвії) є, за законом, громадянами неросійських країн-нащадків, що виникли. Але вони розглядаються елітами в Росії як приналежні у деякому сенсі до Росії; вони розглядаються як законні, чи навіть обов'язкові, об'єкти інтересу з боку частини російської держави.

З розпадом інституційних та територіальних рамок Радянського Союзу та раптовим переносом юрисдикції над 25 мільйонами росіян до неросійських країн-нащадків, фундаментальні параметри російської державності були

⁹² Всебічна непевність ключових параметрів російської державності описана у Victoria Koroteyeva, «The Old Imperial Power or an Emerging Nation: Russian Responses to Ethnic Separatism», стаття представлена на конференції «Nations, States and Ethnic Identity» Інституту Європейського університету у Флоренції, в травні 1992 р.

⁹³ Міграція та етнічне розшарування, що залучає росіян та інші колись домінантні національні групи після розпаду імперії, описані в шостому розділі.

глибоко оспорені. Це не є в основному питанням — як у інших країнах-нащадках — націоналізації «даної» державної території та інституцій, щоб у більшій мірі зробити їх територією та інституціями певної домінуючої етнокультурної нації, згідно з інституційованими очікуваннями «власності», які ми обговорювали вище. В випадку з Росією базовим параметрам державності не вистачає навіть мінімальної «даності», характерної для інших країн-нащадків⁹⁴. Натомість, це є питанням чим мають бути базові параметри державності у ситуації, коли існуючий тимчасовий параметри визначення території, громадянства, та внутрішньої етнофедеральної структури держави не мають великої інституційної ваги та достойності — мало законності — частиною через те, що вони стоять у «неадекватних» взаєминах з широко розкинутою російською нацією, тому що вони помітно виключають, зокрема 25 мільйонів росіян, які опинилися мешканцями та (формальними) громадянами держав, які вони не вважають «своїми власними».

Через грациний «вітчизняний» націоналізм Росії є відповіддю на це помітне виключення. Але це зобов'язання однієї держави захищати права та підтримувати інтереси громадян іншої може сприйматися владою останньої як виклик своїй суверенності та загроза їхній безпеці; і вони можуть схилитися до інтенсифікації, а не до утримання від націоналізаційних дій, проти яких заперечують російські вітчизняні націоналісти. Більше того, російський вітчизняний націоналізм може сприяти прийняттю російськими меншинами більш безкомпромісної позиції, ніж та, до якої вони схилилися б за відсутністю підтримки з боку Росії. Нема нічого неминучого стосовно нагнітання цих взаємозв'язних націоналізмів; і як в

⁹⁴ Про даність чи «гегемонію» державних границь див.: David Laitin and Kan Lustick, «Hegemony and the State», *States and Social Structures Newsletters* 9 (1989); Lustick, «Becoming Problematic: Breakdown of a Hegemonic Conception of Ireland in Nineteenth-Century Britain», *Politics and Society* 18 (1990); Lustick, «Israeli State-Building in the West Bank and the Gaza Strip: Theory and Practice», *International Organization* 41 (1987).

цій книзі, це відбувається у зв'язку з російськими меншинами. Проте, як я доводжу у третій главі, власне це і сталося у колишній Югославії, і залишається небезпекою, вписаною у тріадичний відносинний вузол між націоналізаційними країнами-нащадками, російськими меншинами та Росією як зовнішньою національною «вітчиною»⁹⁵.

Висновок

Радянський національний режим з його чітким та всебічним інституюванням статусу нації та національності, переніс на країни-нащадки набір глибоко структурованих, потужно конфліктних *очікувань належності*. Еліти країн-нащадків, з її глибоко інституційованим сенсом політичного права та власності, бачать політичні утворення, що несуть ім'я їхніх відповідних націй — насамперед територію та інституції, а також, з деякою подвійністю, і населення цих територій — як «їхні власні», як такі, що у фундаментальному сенсі їм належать. Національні меншини, передусім росіяни, з їхнім інституційно підтриманим розумінням національності як виразної форми громадянства, бачать себе такими, що належать, у глибокому, якщо не ексклюзивному сенсі, до «зовнішньої» нації; це не може допомогти, але забарвлює та кваліфікує, навіть якщо це не виключає, їхню належність до того, що мало би бути національною державою, в якій вони (або більшість з них) живуть. Врешті, еліта російської держави, якій в радянські часи не було притаманними національне саморозуміння, а на даний час лише дуже неідеально обмежене територіальними та інституційними рамками Російської Федерації, бачать російські меншини у неросійських країнах-нащадках як такими, що належать, у невизначеному ще потенційному сенсі, до новоутвореної російської держави. Ці глибоко укорінені та

⁹⁵ Стосовно цієї небезпеки на прикладі взаємин між Росією та новими державами Центральної Азії читайте Rajan Menon, «In the Shadow of the Bear: Security in Post-Soviet Central Asia», *International Security* 20, no. 1 (1995), особливо 170–4.

сильно конфліктні очікування приналежності — взаємодіючи з конфліктами інтересів, характерним для будівництва держави, зміни режиму, економічної перебудови — робитимуть динамічні взаємини між неросійськими країнами-нащадками, російськими меншинами та російською державою місцем впертого та потенційно вибухонебезпечного етнонаціонального конфлікту у наступні роки.

Національні меншини, націоналізаційні держави та зовнішні національні вітчизни у новій Європі

Двічі у минулому столітті Центральна та Східна Європа зазнавали масивної та концентрованої реконфігурації політичного простору за національним принципом. На першій фазі цієї реконфігурації (яка насправді почалася ще у дев'ятнадцятому столітті) розпад великих «традиційних» імперій на багатонаціональних землях — тривалий занепад Османської імперії і раптова руйнація у Першій світовій війні імперій Габсбургів та Романових — залишив по собі широке пасмо нових держав з півночі до півдня у Східно-Центральній Європі, яке простягнулося від Балтійського узбережжя до Балканського півострова. На другій фазі розпад Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини і поява близько двадцяти нових держав замість них привело до набагато глибшої націоналізації політичного простору, поширившись від Центральної та Східної Європи через всю ширину Євразії.

Подібно до настанов націоналізму, які йшли після Першої світової війни, нещодавня реконфігурація політичного простору за явно національними лініями значною мірою не спромоглася «вирішити» національне питання регіону, яке довгий час було непліддливим. І хоча націоналістичні напруження не були вирішені, вони були реструктуризовані. Цей розділ стосується цієї нової фази та форми національного питання, зосереджуючись довкола тріадичної групи, що пов'язує національні меншини, націоналізаційні держави та зовнішні національні «вітчизни», і показує їх динамічну інтерактивну якість з обговоренням розпаду Югославії.

Тріадична конфігурація

Група тріадичних відношень постала, або отримала новий імпульс, новою (або принаймні нещодавно поміченою) невідповідністю між культурними та політичними кордонами. Масивна націоналізація політичного простору у регіоні залишила десятки мільйонів людей поза «їхньою власною» національною територією, водночас вона вплинула на «національні» якості людей та територій, що стали предметом підвищеної уваги. Першими з цих національно «невідповідних» людей, як ішлося у другому розділі, є 25 мільйонів етнічних росіян, що раптово перетворилися з державоносною національністю у великій та могутній державі у меншини непевної ідентифікації та лояльності та вразливого положення у слабких країнах-наступниках.

Але багато інших груп мають подібний, структурно двоякий статус членства, належачи за проживанням та (у більшості випадків) за формальним громадянством до однієї держави, а за уявною етнонаціональною близькістю — до іншої. Вони включають — якщо вказати лише кілька найважливіших: три мільйони етнічних угорців у Румунії, Словаччині, Сербії та Україні, чий зв'язок з Угорщиною, обмежений комуністичною ерою, збільшився та посилюється в останні роки; два мільйони албанців у Сербії, Чорногорії та Македонії, чий зв'язок з сусідньою Албанією відновилися та посилілися; близько двох мільйонів сербів, що жили (до війни) у Хорватії та Боснії-Герцеговині, які з розпадом Югославії дивляться на Сербію як на свою зовнішню вітчизну; близько мільйона турок у Болгарії; вірмени в Азербайджані, зокрема у Нагорному Карабасі; узбеки в Таджикистані і таджики в Узбекистані; поляки в Литві та інших державах-наступниках СРСР⁹⁶. Усі ці групи, а

⁹⁶ Я подаю в тексті числові дані як дуже грубий показник порядку залучених величин. Ці цифри незмінно оспорожуються; в дійсності суперечки стосовно розміру уявних націй та національних меншин довгий час були ключовими в політиці націоналістів. І є ілюзією (однією з тих, що прикладалися до превалювання етнічного націоналізму) думати, що можна якимось чином прийти до об'єктивно «правильних» чисел. Національність не є фіксованою,

також численно менші групи (або потенційні групи, оскільки у багатьох випадках їхня «групність» є більше політичним проектом, аніж соціальним фактом)⁹⁷, повинні боротися не тільки з політичною та економічною реконфігурацією та зміщенням, а й із двома взаємоантагоністичними націоналізмами — «націоналізаційним» націоналізмом держав, у яких вони живуть, і «вітчизняним» націоналізмом країн, до яких вони належать, або вважають, що належать за етнокультурною близькістю, хоча і не за легальним громадянством. Всі, отже, є вписаними у тріадичний вузол, який пов'язує між собою спільноти меншин, держави, в яких вони проживають та їхні зовнішні національні «вітчизни».

Ці взаємини не всюди і не завжди конфліктні. У випадку залишків, хоч поки що і великих, німецької меншини у Східній Європі та колишньому Радянському Союзі⁹⁸, тріадичні відносини мають унікальну та здебільшого неконф-

даною, безсумнівною, об'єктивно визначеною властивістю; і навіть суб'єктивна, самовизначена національність є змінною у часі та контексті висновків, і, отже, її не можна виміряти так, якби вона була тривалим фактом, якій потрібно було б лише зареєструвати.

⁹⁷ За числовими даними, українців, тобто тих, хто так визначив свою національність у радянському переписі 1989 року в країнах колишнього СРСР поза Україною, проживає більше шести мільйонів, тобто більше, ніж будь-якої іншої меншості, крім росіян. Проте «угруповання», запропоноване цим чітким статистичним доказом, з соціологічної точки зору є здебільшого ілюзорним. Як у Російській Федерації, де в 1989 році проживало чотири мільйони самовизначених українців, так і в інших країнах колишнього СРСР, українці намагаються мовно та шлюбно породнитися з росіянами. Хоча деякі антрепренери від політики намагалися представити українців як національну меншину, відмінну від росіян, такий проект «творення груп» навряд чи можливий.

⁹⁸ Складно дати навіть приблизні оцінки розміру німецької меншини. Імміграційні та громадянські права, поширені Німеччиною на німців у Східній Європі та у колишньому Радянському Союзі, створили сильний стимул для людей з будь-яким сімейним стосунком до Німеччини чи німецькості ідентифікувати себе як німців. Таким чином, великомасштабна міграція східноєвропейських та екс-радянських німців до Німеччини, залучаючи етнонаціональну пере ідентифікацію як німців, може на певний час збільшити, а не зменшити розмір німецької меншини у регіоні.

ліктну конфігурацію. Це контрастує з міжвоєнним періодом. Тоді також існували динамічні тріадичні взаємини між великою німецькою національною меншиною, новими націоналізаційними країнами Східно-Центральної Європи, де вони жили, насамперед Польщею, Чехословаччиною та Німеччиною як їхньою зовнішньою «вітчиною». Ці взаємини були глибоко конфліктними, навіть у Ваймарський період, і вони стали фатальними після захоплення влади нацистами. Сьогодні, навпаки, гарантовані права на імміграцію та громадянство у заможній та стабільній зовнішній «вітчині», разом з новою свободою виїзду з країн Східної Європи і колишнього Радянського Союзу, діє як потужний розчинник, як магніт на спільноти німецької меншини, викликаючи їхнє поступове послаблення через велику еміграцію. Через покоління ці права, розширені Федеративною Республікою Німеччини на своїх співвітчизників, приведуть до остаточного зникнення вікової присутності німців у Східній Європі.

У випадках, коли тріада взаємин є більш конфліктною, нова Європа, так само як і міжвоєнна Європа, стикається з потенційно вибуховими (в деяких випадках справді вибуховими) динамічними взаєминами між набором нових чи новопереоформлених *націоналізованих держав*, етнічно неоднорідних, хоча і сприйнятих як національні держави, чия домінантна еліта підтримує (різною мірою) мову, культуру, демографічну позицію, економічний добробут, чи політичну гегемонію номінально державоносної нації; стикається зі значними, самосвідомими та (різною мірою) організованими та політично відчуженими *національними меншинами* в цих країнах, чиї лідери вимагають культурної чи територіальної автономії та опираються існуючій чи уявній політиці чи процесам асиміляції чи дискримінації; із *зовнішніми національними «вітчиною»* цих меншин, чия еліта (знову різною мірою) чітко прослідковує ситуацію їхніх співвітчизників у нових країнах, енергійно протестує проти уявного порушення їхніх прав і залишає за собою право, і навіть обов'язок, захищати їхні інтереси.

Оскільки останній термін складно зрозуміти, я його характеризую детальніше. Під «вітчиною» я не розумію дійсну вітчизну меншини, в сенсі що вони чи їхні предки колись там жили. Це не обов'язково так. Нема потреби меншині думати про зовнішню державу, чи про територію тої держави як про свою вітчизну. Етнічна національна вітчизна будується через політичні дії, незважаючи на факти етнічної демографії. Держава стає зовнішньою національною «вітчиною» для «її» етнічної діаспори, коли політична чи культурна еліта визначає етнонаціональних родичів в інших країнах як членів тої самої нації, заявляє, що вони «належать» у певному сенсі до цієї держави, і стверджує, що їхні умови повинні прослідковуватися, а їхні інтереси захищатися та підтримуватися державою; і коли держава справді робить дії для прослідковування, підтримки та захисту інтересів її етнонаціональних родичів за кордоном. Така політика має багато форм, починаючи від привілеїв імміграції та громадянства для «повернення» членів етнічної діаспори, через різні спроби впливу на політику інших країн по відношенню до їхніх співвітчизників, до іредентистських вимог територій інших країн.

Національні меншини, націоналізаційні держави та зовнішні національні вітчизни пов'язані разом у єдиний, взаємозалежний вузол відносин. Проекти націоналізації чи національної інтеграції нових національних держав, наприклад, «існують» та здійснюються не в ізоляції, а у полі взаємин, яке залучає як національну меншість, так і зовнішню національну вітчизну. У цьому полі відносин, меншина та еліта зовнішньої вітчизни постійно прослідковують дії нової національної держави та є особливо чутливими до будь-яких знаків чи проектів «націоналізації» чи «національної інтеграції». Коли вони сприймають такі знаки, вони намагаються побудувати та підкріпити сприйняття націоналізаційної держави як жорстокої та несправедливої. І вони готові діяти для такого сприйняття. Меншина може мобілізуватися проти ймовірних проектів націоналізації і може вимагати автономії чи навіть погрожувати сепаратизмом. Вітчизна, стверджуючи право

на прослідковування та захист інтересів своїх етнічних співвітчизників за кордоном, може надати матеріальну чи моральну підтримку цих ініціатив і подавати протести до цієї націоналізаційної держави чи у міжнародні організації проти запланованих проектів націоналізації. Ця протестна діяльність відгукнеться націоналізаційній країні, хоча і не обов'язково відмовить її від проектів націоналізації, і навіть може привести до їхньої інтенсифікації. Меншість може бути звинувачена у нелояльності, а вітчизна — у незаконному втручанні у внутрішні справи націоналізаційної держави.

По справедливості слід проаналізувати сам динамічний взаємозв'язок між меншинами, націоналізаційними державами та зовнішніми національними вітчизнами. Це вимагає переорієнтації у дослідженні націоналізму. Хоча основна маса робіт з націоналізму включає великі об'єми літератури з національної інтеграції в нових державах і національних меншинах, а також меншу кількість літератури з приводу державної інтервенції від імені співвітчизників в інших країнах, що з'явилася нещодавно, вони залишаються ізольованими між собою. Я не знаю жодного дослідження, яке б розвинуло чіткий аналітичний чи теоретичний погляд на обопільний вузол, що пов'язує національні меншини, націоналізаційні держави та зовнішні національні вітчизни⁹⁹.

⁹⁹ Майрон Вайнер (Myron Weiner), автор роботи «The Macedonian Syndrome», (*World Politics*. — 1970. — № 1) найближче підійшов до такого погляду, наголошуючи на «синдромі» передбачуваності співмірних характеристик, типових у випадках, коли іредентистська держава конфронтує з антиіредентистським сусідом у зв'язку з етнічною групою, що живе по обидва боки кордону. Запропонований тут погляд відрізняється від точки зору Вайнера у трьох головних моментах. По-перше, Вайнер цікавиться лише іредентистськими вимогами та спірними кордонами, тоді як мені цікаве ширше поле «вітчизняної» політики, в якому іредентизм є лише окремим випадком. По-друге, Вайнер цікавиться всіма розділеними кордоном етнічними групами, пов'язаними спорами про кордони, тоді як мені цікаві лише національні меншини, чий співвітчизники є чисельно чи політично домінуючі в іншій країні, що з цієї причини може бути розтлумачено як «зовнішня національна вітчизна». По-третє, хоча Вайнер визначає «синдром» співмірних характеристик, я наголошую на випадковості та різноманітні

Деякі дослідження конкретних націоналістичних ситуацій — особливо історичних — чутливі до інтерактивної динаміки цього типу¹⁰⁰, але жодне з них, наскільки я знаю, не розробило чіткої моделі і не забезпечило тривалої аналітичної дискусії про сферу взаємин та її інтерактивну динаміку. Звернутися до цього і є метою даного розділу.

Національні меншини, націоналізаційні держави і зовнішні національні вітчизни як арени боротьби

Я розглянув взаємини між трьома термінами, і з цього випливає, що самі терміни є встановленими та даними. Проте вони є не фіксованими сутностями, а по-різному оформленими та постійно оспореними *політичними сферами*. Думати про те, що ми загалом називаємо національними меншинами, націоналізаційними державами та зовнішніми національними вітчизнами, як про політичні сфери, є результативним шляхом,

взаємин між національними меншинами, націоналізаційними державами та зовнішніми національними вітчизнами, випадковість та різноманіття яких витікає з представлення цих трьох «елементів» як сфер боротьби між конкуруючими позиціями і як бачення взаємин між цими трьома сферами, тісно перелетеними з внутрішніми взаєминами у цих сферах. Пізніше нова література про діаспори у міжнародній політиці почала досліджувати триадичні взаємини між діаспорами, країнами, в яких вони живуть, та країнами їхнього походження, але вона зосереджувалася на міграційних діаспорах, а не на консолідованих національних меншинах, які проживають у значній частині в компактних областях буквально поряд із їхніми відповідними національними батьківщинами. Див.: Gabriel Sheffer, «A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics», in Sheffer, ed., *Modern Diasporas in International Politics* (London and Sydney: Croom Helm, 1986).

¹⁰⁰ Подібна динаміка висвітлена в наступних роботах: Joseph Rothschild, *East Central Europe Between the Two World Wars* (Seattle: University of Washington Press, 1974); Ronald M. Smelser, *The Sudeten Problem, 1933–1938: Volkstumspolitik and the Formulation of Nazi Foreign Policy* (Folkestone, UK: Dawson, 1975); Rudolf Jaworski, *Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumspolitik in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der CSR* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1977); C. A. Macartney, *National States and National Minorities* (London: Oxford University Press, 1934); C. A. Macartney, *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and Its Consequences, 1919–1937* (London: Oxford University Press, 1937).

аби усвідомити факт, що вони є динамічними та обопільними концепціями, які не слід матеріалізувати.

Національна меншина

Національна меншина — це не просто «група», за фактом етнічної демографії. Це динамічна політична позиція, або, точніше, набір пов'язаних, але все ж взаємосуперечних позицій, а не статична етнодемографічна умова. Для цієї політичної позиції характерні три елементи: (1) публічна заява про членство в етнокультурній нації, відмінній від численно чи політично домінантній етнокультурній нації¹⁰¹; (2) вимоги до держави про визнання цієї відмінної етнокультурної національності; (3) відстоювання, на основі цієї етнокультурної національності, певних колективних культурних чи політичних прав.

Засноване на національності відстоювання колективних культурних чи політичних прав, хоча і подібне за формою, широко змінюється у своєму конкретному змісті. Воно змінюється, наприклад, в діапазоні від несміливих вимог адміністрування чи освіти на мові меншини до максималістських далекосяжних вимог територіальної чи політичної автономії, які завершуються повною незалежністю. Інші аспекти позицій національних меншин так само дуже відмінні. Хоча одні сприяють повному співробітництву з інституціями держави, включаючи участь у коаліційних урядах, інші можуть прийняти сепаратистську, неспівробітницьку позицію. І хоча одні можуть уникати дружніх відносин з крайніми партіями, вірячи у важливість прояву їхньої лояльності державі, в якій вони живуть і чие громадянство вони мають, інші можуть активно шукати патронату чи захисту з-за кордону — чи то від держави,

¹⁰¹ Це пояснює, чому складно відстоювати статус національної меншини у таких країнах, як Сполучені Штати, де відсутня чітко домінантна етнокультурна нація. Коли нація, яка узаконює державу в цілому не є етнокультурною нацією, а політичною нацією, відкритою в принципі для всіх, і ді базові умови, проти яких висувається статус національної меншини, виявляються відсутніми. Колективне самопредставлення як національної меншини передбачає певний тип колективного представлення більшості.

в якій домінують їхні етнічні родичі, чи то від інших держав, а чи міжнародних організацій.

Ці відмінності у специфічних вимогах колективних прав та у спільній «позиції» існують не тільки між різними меншинами, а й у межах однієї меншини. Такий повний діапазон окреслених вище позицій можна було знайти, наприклад, серед судетських німців у міжвоєнній Чехословаччині¹⁰². Ця зміна позицій в рамках однієї національної меншини, цей спектр пов'язаних, хоча й відмінних, та навіть антагоністичних позицій, прийнятих різними сегментами «тієї самої» етнонаціональної групи, передбачає користь аналітичного підходу до поняття «значення сфери». Використовуючи це значення, вжите й розвинуте П'єром Бурдьє у великій кількості досліджень¹⁰³, ми можемо думати про національну меншину не як про фіксовану сутність чи унітарну групу, а як про *сферу відмінних та конкурентних позицій*, прийнятних для різних організацій, партій, рухів, чи окремих антрепренерів від політики, кожен з яких намагається «представити» меншину своїм членам, державі, в якій вона живе, решті світу, кожен намагається монополізувати законне представлення групи¹⁰⁴.

¹⁰² У 1920-і роки боротьба серед судетських німців між «активістами», які сприяли співробітництву з чехословацькими партіями та участі у коаліційних урядах, та «негативістами», що відкидали ці форми співробітництва, див. Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*; та Wolfgang Brügel, *Tschechen und Deutsche 1918–1938* (Munich: Nymphenburgert, 1967). Про боротьбу між судетськими німцями після захоплення влади в Німеччині нацистами див.: Ronald M. Smelser, *The Sudeten Problem*.

¹⁰³ Pierre Bourdieu and Loïc Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology* (Chicago: University of Chicago Press, 1992) pp. 94ff і цитовані там посилання.

¹⁰⁴ Хоча Бурдьє не писав про національну меншину як таку, його ессе з регіоналізму, так само як і більш загальні статті про створення груп, містять глибокі формулювання про важливість боротьби з представлення в зусиллях зробити та переробити групи. Див.: Pierre Bourdieu, «L'identité et la représentation: éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région», *Actes de la recherche en sciences sociales* 35 (1980), та «Social Space and the Genesis of Groups», *Theory and Society* 14 (1985).

Змагання у представленні груп може відбуватися не лише серед тих, хто висуває різні заяви від імені групи як національної меншини, а й між тими, хто робить такі заяви і тими, хто відкидає визначення «національної меншини» та всі вимоги, пов'язані з цим. Це не просто академічна можливість. Подумайте, наприклад, про «росіян в Україні» (та зауважте неточність, притаманну самому виразу «росіяни в Україні» — той факт, що цей вираз є його чітким синтаксисом, визначає дещо, чого не існує насправду, а саме — визначену, чітко обмежену групу росіян в Україні)¹⁰⁵. Існує кілька шляхів осмислення того, що означає бути росіянином в Україні, лише деякі з них включають сприйняття росіян в Україні як національної меншини. Отже, росіян в Україні можна розуміти як людей російського етнічного походження, більшість яких розмовляє російською мовою як рідною, хто разом із тим належить до української нації, що розуміється як політична, територіальна та цивільна нація, нація всіх її громадян і для них, попри мову та етнічність, а не як нація етнічних українців і для них. Коли б це було превалюючим саморозумінням росіян в Україні, могло б і не бути російської «національної меншини». Були б люди російського етнічного походження та російськомовні люди, але вони б не заявляли, що вони є членами російської нації чи національності¹⁰⁶. Зрозуміло, немає шансу, щоб цей погляд

¹⁰⁵ За переписом 1989 року близько 11,4 мільйона мешканців України визначили свою національність як російську. Ще більше число — приблизно 17 мільйонів визнали російську мову своєю рідною. Див.: Государственный комитет по статистике. *Национальный состав населения СССР* (Москва: Финансы и статистика. 1991) с. 78. Тут не існує зафіксованої ідентичності, а просто плінне поле суперечливих ідентичностей та ідентифікацій. Слід би скептично ставитися до ілюзії пов'язаного угруповання, створеної переписом з його вичерпними та взаємовиключними категоріями. Докази, що у незалежній Україні розподіл за мовами є більш значним, аніж розділ за національністю, подаються в: Dominique Arel, «Language and Group Boundaries in the Two Ukraines». Стаття проєдставлена на конференції «National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe», Bellagio Study and Conference Center, Italy, August 1994.

¹⁰⁶ Див.: Roman Szporluk, «Reflections on Ukraine after 1994. The Dilemmas of Nationhood», *The Harriman Review* 7, nos. 7–9 (1994).

монополізував поле конкурентних ідентичностей. Насправді, в останні роки це почало втрачати ґрунт, оскільки підтримка незалежної Української державності в росіян Східної України зменшилась через швидке погіршення української економіки. Проте ця позиція є однією з конкурентних.

До чого це приводить? Якщо ми переглядаємо концепцію національної меншини згідно з окресленими тут лініями, зникає чітка зрозумілість та простота концепції. Національні меншини не є внутрішньо об'єднаними, різко окресленими групами іззовні, що пропонує наша звичайна мова. Я буду для зручності продовжувати говорити про «національні меншини», але це слід розуміти так, що це є занадто загальна та недосконала назва для області суперечливих позицій і що «ставки» у змаганні стосуються не тільки того, яку позицію прийняти як національну меншість, але чи «групу» (або потенційну групу) слід розуміти та представляти як національну меншість.

Націоналізаційна держава

Подібний набір питань можливо порушити і стосовно концепцій «націоналізаційної держави». Я обираю цей термін, а не термін «національна держава», аби наголосити, що веду мову про динамічну політичну позицію — або групу споріднених чи змагальних позицій, а не про статичну умову¹⁰⁷. Характеристикою цієї позиції, або набору позицій, є тенденція бачити державу як «нереалізовану» національну державу, як державу, якій судилося стати національною,

¹⁰⁷ Націоналізаційна держава є очевидно не національною державою у широко вживаному сенсі етнокультурно однорідної держави. Навпаки. Хоча вона не припускає етнокультурної неоднорідності (тому що націоналізаційні проекти можуть втілюватися і навіть втілювалися в етнокультурно однорідних умовах), націоналізаційні держави є звичайно етнокультурно неоднорідними. Іншою причиною переваги терміну «націоналізаційна держава» порівняно з терміном «національна держава» є те, що друга має на увазі досягнуту чи завершену умову, а перша розглядається її елітою як власне *недовершена* держава (порівняйте з концепцією «неповної» національної держави бісмарківського періоду в Німеччині). Я обговорюю цю концепцію ретельніше в розділі 4, використовуючи як приклад міжвоєнну Польщу.

державою певної нації, яка насправді ще не є національною державою (принаймні не достатньою мірою); і супутнє бажання виправити ці усвідомлені дефекти, зробити державу тим, чим їй справедливо та законно судилося стати, підтримуючи мову, культуру, демографічне положення, економічне процвітання чи політичну гегемонію нації, номінального носія держави.

Така позиція може бути відверто визнаною та чітко висловленою «позицією». Але їй не потрібні визнання чи висловлювання, оскільки вона була б «реальною» у сенсі, який важливий для цього розділу, справляти реальний вплив на політичні поля меншини та «вітчизни». Це може мати місце, якщо політика, дії, символи, події, посадовці, організації, навіть «держава» в цілому усвідомлені як націоналізаційні представниками національної меншини та зовнішніх національних «вітчизн», навіть якщо така характеристика відкидається особами, що роблять заяви від імені держави. Якщо спитати чи «насправді» така політика, дії і таке інше є націоналізаційними, це на дасть нічого. Для теперішніх цілей націоналізаційна держава (або націоналізаційні дії, політика чи події) є не тим, чим її розуміють її представники, автори чи агенти, а просто результатом її певного усвідомлення у сферах національної меншини та зовнішньої національної вітчизни.

Це призводить до подальшого ускладнення. Що означає для держави вважатися націоналізаційною в політичному полі національної меншини та зовнішньої національної вітчизни? Для тих, хто діє в цих областях, не досить усвідомлювати та характеризувати державу націоналізаційною. Це усвідомлення має бути «підтвердженим» чи суспільно «підтриманим». Самі по собі усвідомлення та характеристика політики та дій держави є вирішальними об'єктами боротьби в рамках політичних полів національної меншини та зовнішньої національної вітчизни.

Національна меншина — повернемося ненадовго до цієї концепції — є полем боротьби у подвійному сенсі. Це є (як ми бачили раніше) боротьба за встановлення та підтримку певної позиції щодо держави; але в той же час це боротьба

за встановлення та підтримку певного бачення держави-господаря, власне як націоналізаційної чи національно деспотичної держави. Ці два види боротьби не можна розділити: можна встановити та підтримувати позицію мобілізованої національної меншини з її вимогами визнання та прав, лише встановивши та підтримавши бачення держави-господаря як націоналізаційної чи національно деспотичної держави. До тої міри, до якої це бачення держави-господаря не може бути підтриманим, залишається розмитотою основна причина для мобілізації національної меншини.

Я не хочу справляти враження, що всі ці справи є зовнішнім сприйняттям політики та дій держави-господаря як націоналізаційних. Такі зовнішні сприйняття — і політична позиція, яку вони допомагають виправдати та підтримати — насправді є важливішими, ніж самоусвідомлення учасників політичного поля націоналізаційної держави, але вони не є незалежними від політичних ідіом, вживаних учасниками цього поля. Коли націоналізація є чітким проектом, а не уявними діями, коли політика та дії держави-господаря чітко визнані та проголошені як націоналізаційні, визнання держави як націоналізаційної ймовірніше буде превалювати на зовнішньому полі — між національною меншиною та зовнішньою національною батьківщиною.

Для тих, хто діє в рамках держави-господаря, не є також незвичним проголошувати проекти націоналізації, замислювати та виправдовувати політику та дії за допомогою націоналізаційної ідіоми. Така ідіома є не лише вищою мірою прийнятною, а й насправді обов'язковою у певних контекстах. Це часто трапляється в нових державах, особливо в тих, які з історичних, інституційних, а також етнодемографічних причин тісно ідентифікуються з однією певною етнокультурною нацією¹⁰⁸. Це було так майже в усіх країнах-нащадках СРСР

¹⁰⁸ У двадцятому столітті нові держави утворювалися трьома великими спалахами — після Першої світової війни, коли території великих європейських та євразійських імперій були поділені та перекроєні; упродовж деколонізації середини століття, коли нові держави були витіснені

з більшості заморських територій західноєвропейських колоніальних імперій; і в теперішній період, після холодної війни, коли, як продовження процесу національного перекроювання політичного простору, що почався у дев'ятнадцятому та на початку двадцятого століття, з територій багатонаціональних Радянського Союзу та Югославії та двонаціональної Чехословаччини виникли новостворені національні держави. Всі ці держави розглядалися їхніми чільними політичними та культурними елітами як національні держави та, у дуже широкому сенсі, націоналізаційні держави. Проте існує важлива відмінність між цими державами, які є нащадками багатонаціональних територіальних держав на початку та в кінці двадцятого століття, з одного боку, та утворених на заморських територіях імперій — особливо у регіоні африканської Сахари — з іншого боку. Майже кожна держава з першої групи замислювалась та підтверджувалась у націоналістичних рухах, що передували їхній незалежній державності, а також по отриманні незалежності, як держава для певної етнонаціональної групи, яка, хоча в жодному разі й не збігалася з загальним населенням держави, майже у всіх випадках складала більшість, і звичайно значну (проте рідко переважну) більшість населення держави. Те, чому це було так, вимагає довгого історичного екскурсу; але те, що це було власне так — ясно. На противагу, більшість держав, витіснених із заморських колоніальних територій не сприймалися подібним чином — перед незалежністю та після неї — як держави для певних етнонаціональних груп. Зрозуміло, на практиці деякі держави — або частина державного апарату, наприклад армія, — насправді «належали» до певних етнонаціональних груп (не завжди до тої групи, якій віддавала перевагу колоніальна адміністрація). Див., наприклад: Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley: University of California Press, 1985). Але за наявної відмінності у шкалі між колоніальною одиницею та етнічною групою, риторика антиколоніального націоналізму — і заяви про статус нації, зроблені під час антиколоніальної боротьби — були обрамлені радше територіальною (і виразно над-етнічною), аніж етнонаціональною ідіомою. І лідери нових незалежних держав обрамляли свої націоналізаційні проекти у територіальному та громадянському сенсі, а не в етнонаціональному, сподіваючись побудувати «сучасну» територіальну національну ідентичність. Див.: Anthony Smith, *State and Nation in the Third World: The Western State and African Nationalism* (New York: St. Martin's Press, 1983). Насправді зрозуміло що, політизована етнічність процвітала на постколоніальних територіях Африканської Сахари так само, як і деінде. Проте великою мірою через розмірну навідповідність між політичною та етнокультурною одиницями, підтримані державою націоналізаційні проекти не можна було легко пов'язати з однією певною етнонаціональною групою, як це було в випадку нових держав, утворених з багатонаціональних імперій на європейському континенті. Ця зноска-екскурс (до нього я повернусь у розділі 4) має наголосити на тому, що націоналізаційна ідіома — точніше ідіома *етнічної* чи *етнокультурної* націоналізації — широко використовувалась у нових державах міжвоєнної Європи і широко використовується зараз у нових державах Європи після холодної війни.

та Югославії, завдяки спадщині радянської та югославської національної політики, яка (як я доводив у розділі 2 щодо випадку СРСР) зафіксувала та кристалізувала етнокультурні нації та забезпечила їх «їхнім власним» територіальним «політичним утворенням», тобто політичним утворенням (або псевдо-утворенням), що свідомо були побудовані як *належні* до певної етнокультурної нації.

Коли ми говоримо про уявно націоналізаційні позиції чи відверто визнані націоналізаційні проекти, виникає велике різноманіття між такими позиціями та проектами, не лише між державами, а й у рамках однієї держави. Тут поняття поля також може бути доцільним. Воно приносить в аналітичний центр широке коло націоналізаційних позицій в рамках однієї держави, спектр пов'язаних, проте відмінних і навіть взаємно антагоністичних позицій прийнятих, прийнятих різним чином поставленими фігурами складної між- та внутрішньо-організаційної мережі, яку ми для зручності називаємо «державою».

Коли ми думаємо про націоналізаційну державу не в сенсі фіксованої орієнтації політики чи однозначного набору політики чи дій, а в сенсі динамічно змінюваного поля різноманітних та змагальних позицій, прийнятих різними організаціями, партіями, рухами, чи окремими фігурами в рамках держави та довкола неї, які змагаються задля спрямування політики у певному напрямі та намагаються різними і часто взаємно антогоністичними шляхами зробити державу «реальною» національною державою, державою для певної нації¹⁰⁹.

Приклад змагання між націоналізаційними позиціями може допомогти зробити це менш абстрактним. Розглянемо питання мови. Еліта всіх пост-радянських держав вірила, що необхідним та бажаним є підтримка мови нації — формального «носія»

¹⁰⁹ Це змагальне поле також включає позиції, які відкидають принципи та програми націоналізації, наприклад щодо прихильності певній формі культурного плюралізму. Але в рамках згаданих вище історичних та інституційних причин еліта держави-нащадка дуже схильна до прийняття націоналізаційної позиції того чи того типу.

держави. Це є націоналізаційна позиція, яку всі поділяють. Але при цьому відбувалась енергійна боротьба стосовно того як це слід робити. Чи треба вимагати знання національної мови при наданні громадянства чи певного типу роботи? Коли так, то яким має бути рівень знання? Як слід боротися зі спадщиною лінгвістичної русифікації, як підтримати національну мову, коли значна частина нації не розмовляє національною мовою (як це має місце, наприклад, в Україні та Казахстані)? За яких умов можна дозволяти чи вимагати використання інших мов у суспільному житті, шкільній системі, або в асоціативній сфері громадянського суспільства? Яку суміш стимулів та офіційних заходів слід вжити для підтримки національної мови¹¹⁰?

Зовнішня національна вітчизна

Оскільки аналітичні питання, які слід тут порушити є такими самими, як і у випадку національної меншини та націоналізаційної держави, концепцію зовнішньої національної вітчизни можна трактувати коротше. Вона означає також динамічну політичну позицію — чи, знову, групу пов'язаних, хоча і змагальних, позицій — а не статичну умову, не особливу «річ». Спільні для «вітчизн» позиції включають аксіому про спільний статус нації, незважаючи на кордони держави і громадянство та ідеї, що ця спільна національність робить державу відповідальною в деякому сенсі не тільки за своїх громадян, а й за етнічних співвітчизників, які мають інше громадянство. Це спільне припущення та орієнтація визначають «родову» позицію вітчизни. Але існують великі відмінності між різними вітчизняними позиціями, великі відмінності у розумінні того, що означає відповідальність за етнічних співвітчизників: Чи треба давати співвітчизникам, що живуть як меншини в інших державах, тільки моральну підтримку, чи й матеріальну також? Яким типам зв'язків та

¹¹⁰ Стосовно мовної політики у пострадянських державах, див. спеціальний випуск: *Nationalities Paper* 23, no. 3 (1995), зокрема статтю «Implementing Language Laws: Perestroika and its Legacy in Five Republics».

взаємин з вітчизною чи батьківщиною слід сприяти? Які типи привілеїв в імміграції та громадянстві, якщо взагалі їх слід пропонувати співвітчизникам за кордоном? Які види позицій слід заохочувати у співвітчизників щодо країн, в яких вони проживають? Які види позицій має приймати вітчизна стосовно цих країн? Як активно слід прощтовхувати свої інтереси стосовно їхньої політики щодо меншин? Яку вагу треба надати цим інтересам у формуванні політики вітчизни у загальних стосунках з державами, в яких проживають співвітчизники? І наскільки слід прощтовхувати свої інтереси в різних міжнародних форумах, які слідкують та встановлюють стандарти політики щодо меншин? Це все суперечливі питання у країнах-вітчизнах.

Різні позиції країни-вітчизни змагаються не тільки між собою, а й із позиціями, які відкидають основні передумови політики вітчизняного націоналізму, або принаймні встановлюють чіткі межі дозволених форм такої політики. Згідно з цими антивітчизняними позиціями, які є більш співзвучними з класичним розумінням міждержавних стосунків та міжнародного закону, держава може, а насправді повинна, захищати своїх власних *громадян*, навіть коли вони живуть в інших країнах. Але не може законно вимагати захисту своїх *етнічних співвітчизників*, які проживають в іншій державі та мають її громадянство. Поле боротьби для визначення політики держави отже складається з боротьби з питання, чи має держава бути вітчизною для своїх етнічних співвітчизників в інших державах, і як вона має це робити.

Потрійний вузол: взаємини між обопільними полями

Як я вже стверджував раніше, національну меншину, націоналізаційну державу та зовнішню національну вітчизну — кожну з них слід сприймати не як дану, аналітично бездоганну сутність, а радше як поле різних та суперечливих позицій, арену боротьби між цими змагальними позиціями. Потрійний зв'язок між цими трьома елементами є, відповідно, *взаєминами між обопільними полями*; і взаємини між цими трьома полями дуже

тісно переплетені із взаєминами, *притаманними* цим полям та є їх *складовими*. Підхід до національного питання, прийнятий тут, є послідовно та радикально *обопільним*.

Центральним аспектом трикутного обопільного вузла є взаємний міжпольовий контроль: суб'єкти кожного з цих полів тісно та безперервно контролюють взаємини та дії в інших двох полях. Цей процес тривалого взаємного контролю не слід сприймати в пасивному сенсі, як просту реєстрацію та переписування подій в іншому полі. Натомість, контроль включає вибірккову увагу, тлумачення та представлення. Часто тлумачення інших полів оспорується; воно стає об'єктом *репрезентативної боротьби* між суб'єктами у даному полі.

Така боротьба між змагальним представленням *зовнішнього поля* може бути тісно пов'язана з боротьбою між змагальними позиціями *всередині* даного поля. Тож боротьба, що має мобілізувати національні меншини, може бути пов'язаною з боротьбою за представлення країни-господаря як націоналізаційної, з деспотизмом однієї нації. І навпаки, прибічники націоналізації можуть намагатися представити національну меншину як реально чи потенційно нелояльну, а «вітчизну» — як реально чи потенційно іредентистську. Розвал Югославії ілюструє обидва зв'язки: зусилля з мобілізації сербської меншини в Хорватії залежали від зусиль з представлення Хорватії небезпечно націоналізаційною державою, тоді як націоналізаційна еліта Хорватії намагалась представити мобілізацію сербської меншини як нелояльну, а Сербію — як іредентистську «вітчизну».

Сприйняття та представлення зовнішнього поля можуть бути пов'язані з позиціями всередині поля двома шляхами. Перший — позиції в рамках поля вже можуть існувати та керувати. У сильному сенсі це трапляється тоді, коли позиція, яка вже має прибічників, «вимагає» певного представлення зовнішнього поля, і отже породжує зусилля з його нав'язування чи підтримки через свідомо вибірккове тлумачення, чи відверто хибне тлумачення, чи спотворення подій у тому зовнішньому полі. У слабшому, проте все ж значному (і доволі поширеному)

сенсі, це трапляється тоді, коли певна позиція, яка вже має, хай і тимчасово, прибічників, схиляє когось, повністю «щирим» та нецинічним чином, через добре відомі механізми вибіркового сприйняття та представлення (в тому числі хибні), прийняти певне представлення зовнішнього поля, представлення, яке відповідає чийсь особистій (вже тимчасово прийнятій) позиції.

Другий шлях — сприйняття та представлення подій у зовнішньому полі може підсилити чи послабити існуючі позиції чи пробудити і спровокувати нові. В цьому випадку замість уже підтриманих позицій у сприйнятті та представленні зовнішнього поля прихильність до позиції виникає узгоджено, у відповідь на стрийняті та представлені події у зовнішньому полі.

Тож позиції можуть формувати (і спотворювати) сприйняття та представлення зовнішнього поля, або вони можуть формуватися у відповідь на сприйняття та представлення подій у зовнішньому полі. Два процеси, хоча аналітично й відмінні, часто переплетені на практиці. Випадок Югославії, наприклад, доволі повно ілюструє, як сильна вихідна націоналістична поведінка чи позиція деяких сербів та хорватів сформувала та спотворила сприйняття та представлення одне одного, як через щиро вибрані ними, так і цинічно хибні тлумачення; цей випадок також ілюструє як деякі люди, спочатку байдужі до націоналізму, сприйняли націоналістичну позицію у відповідь на сприйняття та представлення здавалось би небезпечних подій в іншому полі.

Цей подвійний зв'язок є прикладом трьох головних рис обопільного вузла, що ними ми цікавимося: 1) тісна взаємозалежність зв'язків *всередині* полів та *між* ними; 2) *відгуківий* та *узгоджений* характер потрійних обопільних зв'язків між полями; 3) опосередкований характер цього зв'язку відгуків, тобто те, що прийняття позицій відгуку та узгодження опосередковується представленнями позицій у зовнішньому полі, представленням, яке може бути сформованим попередньо наявною позицією.

Потрійний вузол та розвал Югославії

Окресливши потрійний вузол взаємин абстрактно, волів би завершити з більш конкретним показовим обговоренням. Про розвал Югославії написані томи праць, і значно більше ще з'явиться. Моя мета — не сформулювати загальну думку на колапс, а висвітлити його яскраво тріадичну форму і вказати — лише конспектно, — як цей вищеокреслений обопільний підхід може проілюструвати його криваву динаміку. Я обмежую свою увагу першою стадією розвалу, яка включає рух хорватів та словенців до незалежності, кульмінацією якої стала війна в Хорватії; я взагалі не обговорюю війну в Боснії.

В американській пресі першу стадію розвалу Югославії представляли як двосторонню боротьбу. З одного боку стояла Сербія, що намагалась відновити централізований контроль (і, отже, сербську гегемонію) над усією Югославією, або, в разі невдачі, створити «Велику Сербію» з руїн держави. З іншого боку стояли Словенія та Хорватія, які домагались автономії і, врешті, незалежності перед лицем сербського бажання гегемонії¹¹¹. Проте, якщо випадок зі Словенією є насправді двостороннім, хорватський конфлікт від початку був фундаментально тріадичним, включаючи повний напруження динамічний взаємозв'язок між новоявною національною меншиною (серби в Хорватії), новоствореною націоналізаційною державою (Хорватією) та новоявною зовнішньою національною вітчизною (Сербією).

Таке бачення центральної динаміки є не просто «додаванням» хорватських сербів до рівняння. Натомість воно привертає нашу увагу до різних процесів, які лежать в її основі. Двосторонній погляд на сербсько-хорватський конфлікт буде його як такий, що включає напір сербської гегемонії, сепаратистський рух хорватів у відповідь та наступну війну агресії проти незалежної Хорватії. На противагу цьому тріадичний погляд зосереджується на складних взаєминах

¹¹¹ Детальний виклад цього погляду див.: Branka Magaš, *The Destruction of Yugoslavia* (London: Verso, 1993).

трьох частково накладених та взаємоінтенсифікуючих процесів: націоналізацію новоутвореної хорватської держави (як до формального проголошення незалежності, так і після); зростання незадоволення та націоналістичну мобілізацію сербів у етнічних прикордонних теренах Хорватії; розвиток радикальної та агресивної позиції «вітчизни» у новоявній сербській державі, яка зрештою призвела до інтервенції сильно домінованої сербами армії Югославії до Хорватії з планом врятувати «Велику Сербію» з рештків федерації.

Діадичний погляд правильно сприймає рух Хорватії до автономії та незалежності як відповідь, значною мірою, на сербську націоналістичну агресивність. Національна риторика Мілошевича, спрямована на узурпування керівництва Комуністичною партією Сербії у вересні 1987 року та подальшу мобілізацію підтримки — особливо його наголос на переслідуванні сербів у переважно албанському Косово і на потребі відновити сербський контроль над цією територією скороченням її конституційної автономії, — представляє собою фундаментальний та дестабілізуючий виклик ненадійній національній рівновазі, побудованій Тіто. Ключовим моментом такої рівноваги було інституційне обмеження влади Сербії, що не дозволяло сербам відновити політичне домінування, що вони його мали у міжвоєнній Югославії (з жахливими наслідками). Сербське намагання відновити контроль над Косовом (так само і над формально автономною сербською провінцією Воеводиною) кидало безпосередній виклик цим обмеженням та побудованій на них хисткій рівновазі. Хоча відроджуваний хорватський націоналізм в кінці 1980-х років насправду мав глибокі історичні корені і в багатьох відношеннях міг розглядатися як відновлення (хоча і з рухом далі) хорватського націоналістичного руху 1967–1971 років, це стало вирішальною мірою відповіддю на ці дестабілізуючі сербські намагання гегемонії в рамках Югославії¹¹².

¹¹² Детальний та глибокий аналіз відродження сербського націоналізму в 1980-і роки див.: Veljko Vujacic, «Communism and Nationalism in Bosnia and Serbia», Ph.D. dissertation, University of California, at Berkeley, 1995.

Хоча діадичний погляд висвітлює причини та минуле хорватського бажання автономії та незалежності, він приховує природу наслідків цього бажання. Будуючи його як сепаратистський рух, діадичний погляд приховує ту межу, до якої він був також (і невідокремлено) націоналізаційним рухом — рухом до отримання хорватської «власності» та контролю над територією та інститутами Хорватії, до перетворення Хорватії у державу для хорватської нації.

Це вочевидь виявилось у передвиборчій риториці, з якою Франьо Туджман, за сильної фінансової підтримки націоналістичних хорватських емігрантів, проклав собі дорогу до перемоги у виборах навесні 1990 року, особливо у наголосі на глибокій культурній відмінності між сербами та хорватами і потребі замінити хорватами сербів, що до того мали надмір ключових культурних, економічних та адміністративних постів у республіці. Це вочевидь виявилось в іконографії нового режиму, особливо у повсюдному показі червоно-білого гербового щита, який був емблемою середньовічної хорватської держави, а також кривавої держави усташів у воєнний період (від чого нові лідери так і не змогли відхреститися). Це вочевидь виявилось в риториці нової хорватської конституції, що проголосила «повну суверенність держави» як «історичне право хорватської нації» та символічно позбавила сербів їхнього попереднього статусу «співвласників» республіки. І це вочевидь виявилось, можливо найбільш вагомо, у тій значній чистці, що зосередилась у державній адміністрації, але поширилася і далі, при цьому багато сербів втратили роботу¹¹³.

¹¹³ Див.: Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War* (London: Penguin, 1992), особливо с. 12–13, 77, 81–2; Leonard J. Cohen, *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1993), pp. 96–8, 208; Bette Denich, «Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide», *American Ethnologist* 21, № 2 (1994), 377–81; Robert Hayden, «Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics», *Slavic Review* 51, № 4 (1992); Eugene A. Hammel, «The Yugoslav Labyrinth», in Eugene Hammel, Irwin Wall and Benjamin Ward, *Crisis in the Balkans* (Berkeley: Institute of International Studies, University of California, 1993), pp. 16–17; and Bogdan Denitch, *Ethnic Nationalism: The Triadic Death of Yugoslavia* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994), p. 45.

Важливість цих та подібних подій, дискурсів та практики полягає не тільки в них самих, а й у представленнях та реакціях, які вони пробуджували серед хорватських сербів, особливо сербів у селах та маленьких містечках Країни та у Сербії. Динаміка націоналізації, хоча і була частковою та новоствореною, була доволі реальною і тривожною. Але через різні поєднання вибіркового призначення, перебільшення, спотворення та відверте фабрикування сербські націоналістичні політики в Хорватії та в Сербії правильно представляли цей націоналізаційний рух у зловісному світлі — як передбачення встановлення ультранаціоналістичного режиму, що загрожує свободам, засобам для життя і — якщо Хорватія обере повну незалежність — навіть життю хорватських сербів.

Часто наголошують на цинічній та опортуністичній маніпуляції, безвідповідально залученій до більш крайніх з таких представлень (включно з хибними), які викликали привид режиму усташів для дискредитування кожного прояву хорватського націоналізму. Але наголос на маніпулюванні, що робила еліта, не пояснює, чому представлення незалежної у майбутньому Хорватії як небезпечно націоналізаційної держави, були доволі співзвучними та доволі правдоподібними для частини сербського населення Країни, щоб викликати реальний страх та спричинити войовничу мобілізацію і, зрештою, збройне повстання проти хорватського режиму¹¹⁴.

Хоча діадичний погляд сприймає хорватських та особливо країнських сербів як пасивних дурнів, носіїв та об'єктів маніпулятивного проекту, що походять із Сербії, тріадичний погляд бачить їх активними учасниками в інтенсифікованих конфліктах, політичними суб'єктами зі своїм власним правом, які тлумачать (в тім числі хибно) небезпеку сьогодення через світло звірств минулого. Складний процес, через який представлення Хорватії як небезпечної націоналізаційної, навіть профашистської, держави вкорінилися та стали

¹¹⁴ Glenny, *The Fall of Yugoslavia*, p. 11; та Denich, «Dismembering Yugoslavia», p. 381.

визначальними серед сербів у певних частинах хорватських етнічних прикордонних теренів, не можна зводити до розмов про зовнішнє маніпулювання. Зусилля націоналістичних радикалів у Сербії зіграти на бідах і страхах хорватських сербів насправді були важливою частиною процесу. Проте основна робота, спрямована на активізацію невдоволення виконувалась на місці серед хорватських сербів. І такі страхи та незадоволення, що їх можна було мобілізувати, існували. Хоча представлення жорстокості воєнного часу — часто значно перебільшені — насправду широко пропагувалися з Белграду, пам'ять та оповідки про жорстоку Незалежну державу Хорватії періоду Другої світової війни, особливо про жахливу долю багатьох хорватських та боснійських сербів (Боснія була включена до складу тогочасної хорватської держави), не були імпортовані. Вони мали місцеві корені, збережені в сім'ях та сільських общинах, і передавалися до повоєнних поколінь, особливо в етнічно змішаних частинах прикордонних теренів з частковою сербською більшістю де (поза межами Боснії) відбувалися найжорстокіші дії проти сербів та де (знову поза Боснією) розташовувались головні партизанські та кілька четниківських оплотів у Хорватії. І власне серед сербів із сіл та маленьких містечок в цьому регіоні, а не серед, наприклад, космополітичних сербів Загреба, зіткнення з новоствореною хорватською націоналізаційною державою, розтлумаченою крізь призму відродженого представлення травми військового часу, породило непримириму опозицію хорватській незалежності¹¹⁵.

Ці взаємовідчужені зіткнення між націоналізаційною та дедалі більше незалежною хорватською державою і настрашеною і дедалі більш радикалізованою сербською меншиною з прикордонних теренів мали таким чином власну дестабілізуючу логіку; ними не диригували з Белграда. Проте «вітчизняна політика» Сербії для загального обопільного вузла була

¹¹⁵ Denich, «Dismembering Yugoslavia»; Glenny, *The Fall of Yugoslavia*; Denich, *Ethnic Nationalism*, p. 33.

вирішальною. Позиція «вітчизни» — зі своєю ідентифікацією як такою включно, з декларуванням відповідальності, вимогами їх підтримки та навіть «повернення» і приєднання етнічних сербів поза межами території сербської держави — має давню традицію у сербській політиці¹¹⁶. Взаємини між експансіоністською «малою Сербією» (заснованою як незалежне царство, проте все ще під номінальним сюзеренітетом Османської імперії у 1829 році та визнаною повністю незалежною у 1878 році) та великими сербськими общинами в Османській та Австро-Угорській імперіях було насущним питанням десятиліття до Першої світової війни; вони спричинили війну, коли боснійський сербський націоналіст-революціонер в Сараєво вбив ерцгерцога Франца Фердинанда, спадкоємця габсбурзького трону. По війні, з утворенням домінованої сербами держави південних слов'ян, яка включила переважну більшість сербів із Османської та Австро-Угорської імперій, ця «вітчизняна» політика пішла на спад. Так само вона відкрито не з'явилася повторно і після Другої світової війни у реконструйованій (і більш національно врівноваженій) Югославії часів Тіто. Так само як росіяни вважали «своєю» державою Радянський Союз в цілому (не лише Російську республіку), серби бачили своєю державою не лише Сербію, а й всю Югославію, розглядаючи внутрішні кордони як несуттєві чи «просто адміністративні». Однак політика «вітчизни» відродилась у Сербії та з'явилася в Росії, коли «націоналізація» складових частин Югославії та Радянського Союзу унеможливила сербський та російський сенс «бути вдома» щодо всієї держави.

Відродження сербської політики «вітчизни» — політизованого інтересу щодо сербів поза Сербією — напочатку засереджувалось на Косово. Хоча формально воно було частиною Сербської Республіки, його конституційне піднесення майже до республіканського статусу в 1974 році, разом з

¹¹⁶ Ivo Lederer, «Nationalism and the Yugoslavs», in Peter F. Sugar and Ivo John Lederer, eds., *Nationalism in Eastern Europe* (Seattle: University of Washington Press, 1994 [1969]).

поступовою, проте повсюдною «албанізацію» (через вищу народжуваність, виїзд сербів та пільги албанцям у зайнятті культурних та адміністративних посад), сприймалися сербськими інтелектуалами як «тихе відокремлення», яке по суті зменшувало Сербію до її історичної серцевини¹¹⁷. Ця зменшувана сербська община Косова представлялась як фізично та психологічно виснажувана національна меншина, котру дедалі більше примушують емігрувати, як межа «геноциду», у скандально перебільшеній мові першого основного твердження сербського націоналістичного відродження¹¹⁸. «Втрачене» знову, Косово потребувало порятунку, повторного злиття з відновленою, посиленою унітарною Сербією — таку програму з великим мобілізаційним успіхом прийняв Мілошевич.

Щойно Словенія, Хорватія, а згодом і Боснія-Герцеговина рушили до незалежності, сербська політика «вітчизни» — як проголошено Мілошевичем, його навіть більш радикально націоналістичними опонентами, та контрольованими державою засобами масової інформації — розширилася і стала здебільшого стосуватися сербських меншин у Хорватії та Боснії. Через домінування у засобах масової інформації та суспільних міркуваннях, за словами одного антрополога, «переказу переслідувань та загрози, що пов'язує сучасне з минулим та проектує його у майбутнє»¹¹⁹, складне положення косовських сербів було представлене в узагальненому сенсі як загроза сербам, як меншинам повсюдно. Після виборів

¹¹⁷ Dennison Rusinow, «Nationalities Policy and the 'National Question'» in Pedro Ramet, ed., *Yugoslavia in the 1980s* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1985), pp. 146–147. Щодо причин сербського інтересу до Косова, див.: Vujacic, «Communism and Nationalism», pp. 204–230.

¹¹⁸ Це був «Меморандум» Сербської Академії мистецтв та наук, приготований у 1986 році. Французьку версію цього меморандуму опубліковано у: Mirko Grmek et al., eds., *Le nettoyage ethnique: documents historiques sur une idéologie serbe* (Paris: Fayard, 1993). Про меморандум написано у: Vujacic, *Communism and Nationalism*, pp. 257–267.

¹¹⁹ Bette Denich, «Unmaking Multi-Ethnicity in Yugoslavia: Metamorphosis Observed», *Anthropology of East Europe Review* 11, nos. 1–2 (1993), 51.

Туджмана найгострішою ця загроза стала в Хорватії, яку дедалі більше представляли як профашистського нащадка Усташської держави воєнного часу. Вимоги хорватів щодо самовизначення та суверенної державності зіткнулися з зустрічними вимогами, які зводились до того, що серби також мають право на самовизначення та свою власну державу — як не Югославію, то збільшену Сербію. Вихід Хорватії, як уперто не раз попереджав Мілошевич упродовж 1990 та в першій половині 1991 років, вимагатиме зміни її кордонів. І заохочували сербів з прикордонних теренів Хорватії до непримиренної опозиції до нового хорватського режиму та до його претензій на незалежність, а із розростанням кризи — їм постачали зброю і тилове забезпечення.

Цей дедалі більш зловісний напрям політики сербської «вітчизни» був подвійно дестабілізуючим, провокуючи як хорватський уряд, так і хорватських сербів зайняти непримиренні позиції. Так само як повторне намагання централізованого сербського контролю над Косовом, через порушення ненадійної національної рівноваги в Югославії, допомогло розпалити сербський сепаратизм, так і сербські вимоги говорити за хорватських сербів, кидаючи виклик хорватському суверенітету та підсилюючи уявлення і страхи щодо сербської агресивної гегемонії, спричинило рух хорватського уряду до безкомпромісної позиції — прагнення повної незалежності (а не поновленого федеративного чи конфедеративного договору) та рішучішого відстоювання власної влади на бунтівних прикордонних теренах (що, зрештою, призвело до збройних сутичок, а ті — до інтервенції армії, спочатку як миротворчих сил, а згодом — дедалі більшою мірою союзників сил місцевих сербів). В той же час, пан-сербська риторика, антихорватська пропаганда, розмови про перегляд кордонів, що виходили з Белграда, разом з більш безкомпромісною позицією хорватського уряду, підштовхнули сербів з хорватських прикордонних територій до більшої непримиримості — до такого кроку, як утворення «Сербської Національної Ради» (липень 1990 року), проведен-

ня референдуму щодо автономії хорватських сербів попри його заборону хорватською владою (серпень 1990 року), заснування «Сербського Автономного Району Країни» (грудень 1990 року) та проголошення «відділення» району від Хорватії (лютий 1991 року).

Тут неможливо детально обговорити інтерактивну динаміку, що призвела до спалаху війни, яка поставила значною мірою про-сербську «Югославську народну армію» та різні військові угруповання хорватських сербів проти більш слабкої хорватської армії, що зрештою призвело до кількарічної окупації близько третини хорватської території (включаючи частини, на яких кількість сербів була лише незначною) та до остаточного розпаду Югославії ще до поширення більш руйнівних наслідків на Боснію-Герцеговину. Я мусив обмежити моє обговорення загальної схеми взаємин між ново-явною сербською меншиною, новоутвореною хорватською націоналізаційною державою та новоспеченою сербською «вітчиною», замкненої у дедалі сильнішій спіралі недовіри, хибного представлення та взаємного остраху. Я мусив нехтувати не тільки детальними узгодженими наслідками таких взаємин, а й боротьбою між змагальними позиціями всередині меншини, націоналізаційної держави та «вітчизни». Однак було сказано доволі, аби запропонувати потенційну плідність обоїльного, динамічного, узгодженого підходу до націоналістичних конфліктів.

Висновок

Страхи та хибні лінії, обурення та сильні бажання, міфи та спогади, які визначали національне питання у Югославії, були довгий час добре відомими. Але не вони наперед визначали кривавий розпад держави. Він був випадковим наслідком стосунків взаємної підозри, взаємоконтролю, взаємного хибного представлення політичною елітою новоутвореної хорватської націоналізаційної держави, новоутвореної сербської національної меншини та новоутворення сербської «вітчизняної» держави.

Обопільний та узгоджений погляд, висвітлений у цьому есе, проілюстрований на прикладі розпаду Югославії, робить можливим надання відповідної ваги як структурі, так і випадковості в аналізі національного питання у Східній Європі та пострадянській Євразії. Обопільне поле, де з'являється національне питання, високоструктуроване. У випадку пострадянських держав, наприклад, передбачалося — через історичні та інституційні причини (проаналізовані в розділі 2), а також через обставини, пов'язані з економічною та політичною кризами, — що серед еліт країн-нащадків СРСР будуть превалювати деякого типу націоналізаційні позиції; що росіяни в цих державах-нащадках намагатимуться представити себе національними меншинами; що еліта Російської Федерації займеться «вітчизняною» політикою, наголошуючи права та обов'язки Росії — захищати інтереси росіян з діаспори. Щодо Югославії, знову ж таки через історичні та інституційні і деякі інші обставини поява позицій націоналізації, меншин та «вітчизни» є також передбачуваною. Але чого не можна передбачити у цих та інших випадках — і що не може бути заднім числом пояснене як структурно визначене — так це те, якого типу націоналізаційні позиції, якого типу самоусвідомлення національних меншин, якого типу «вітчизняна» політика превалюватиме у боротьбі між змагальними позиціями в межах цих обопільних полів, і як взаємодія між трьома полями розвиватиметься. Тут суспільна наука та історія мають визнати і теоретично обґрунтувати вирішальну причинну важливість випадковості, притаманної соціальним та політичним діям, без нехтування потужним структуруванням взаєминних полів, де відбуваються дії та боротьба.

Частина II

Стара
та нова
«Нова Європа»

Націоналізаційні держави у старій та в новій «Новій Європі»

Націоналізм можна тлумачити як форму коригувальної політичної дії. Він в zasadничений на буцімто недосконалий чи «патологічній» умові і пропонує виправити її. Міркування, які оточують і частково складають націоналістичну політичну дію — і відповідні настрої, які намагаються мобілізувати та спровокувати націоналістичну політичну позицію — можна сприймати як набір варіацій одного центрального невдоволення: що ідентичність та інтереси якоїсь нації не відповідно висловлені чи реалізовані у політичних інститутах, політиці чи діях.

Ці буцімто недосконалі умови постають у двох базових формах: нації може не вистачати адекватного політичного утворення, або політичному утворенню може не вистачати адекватної національної бази. На цій основі можна вирізнити два відповідних типи націоналізму: націоналізм *пошуку політичного утворення* чи *підвищення статусу політичного утворення*, що намагається встановити чи поліпшити автономне національне політичне утворення; націоналізм, заснований на політичному утворенні, *формуванні нації* (чи *підтримці нації*), який намагається націоналізувати існуюче політичне утворення¹²⁰.

¹²⁰ Цей та попередній абзаци засновані на моїй статті «East European, Soviet, and Post-Soviet Nationalisms: A Framework for Analysis», in Frederick D. Weil, ed., *Research on Democracy and Society*, vol. I (Greenwich, Conn.: JAI Press, 1993), p. 354. Від часу її написання я виявив подібну відмінність між «політизацією народності» та «етнізацією політичного утворення» у вступі антрополога Ральфа Гріло (Ralph Grillo) до книги «*Nation and State in Europe: Anthropological Perspectives* (London: Academic Press, 1980), p. 7.

Література про націоналізм як форму політики — залишаючи осторонь ширший загал літератури про націоналізм як ідею, або настрій, спрямований на державу, — зосереджувалась на націоналістичних рухах, спрямованих на домагання політичного утворення, набагато менше звертаючи увагу на націоналізацію існуючих політичних утворень. Цей розділ повністю змінює наголос. Він розвиває рамки для аналізу того, що я називаю «націоналізаційні» держави. Це ті держави, що розглядаються їхньою елітою як національні держави, як держави певної нації та для певної нації, щоправда «неповні» чи «нереалізовані» національні держави, як недостатньо національні у багатьох сенсах (про що буде йти мова далі).

Майже всі з двадцять з чимось нових країн у пост-комуністичній Європі можна розуміти як націоналізаційні держави у цьому сенсі, хоча існує велика різноманітність у силі та формах націоналізаційної політики та дій. Прямий аналіз розвитку новоутворених держав є складним завданням, коли процес ще не завершився. В цьому розділі зроблено спробу розвинути аналітичний словник для роботи з сучасними проектами та процесами «націоналізації». Це здійснюється шляхом звернення до однієї конкретної націоналізаційної держави — відновленої Польщі — упродовж міжвоєнного періоду. Але розділ починається з більш загального аналітичного обговорення націоналізації.

Будівництво націй та націоналізація

Хоча література з націоналістичної політики зосередилась на націоналізмі у пошуку держави, одна з розвинутих частин цієї літератури звертається до політики та процесів націоналізації в рамках існуючих держав. Це так звана література з «будівництва нації» та «національної інтеграції», що розвинулася у 1960-і роки, стимульована появою нових держав на колишніх колоніальних територіях Азії та Африки. Центральною ідеєю цієї літератури є та, що населення держави — громадянське населення — поступово гуртується в «націю», у горнилі пов'язаного та відносно однорідного бізнесового та

контактного простору, визначеного та обмеженого державою та вседержавними політичними, економічними та культурними інститутами та процесами. Замість сумбуру переважно місцевої лояльності та ідентичності громадянське населення через поступово асимілятивну роботу вседержавних інститутів, процесів та бізнесу, поступово об'єднує загальна «національна» лояльність та ідентичність.

Проаналізована література, принаймні у деяких її варіантах, зазначимо роботи Карла Дойча та Стейна Рокана і деяких їхніх послідовників¹²¹, показує недолік, притаманний більшості цієї літератури — цілеспрямована модель розвитку у напрямі до «повної» національної інтеграції. Більше того — і особливо близько до теперішнього аналізу — «нація» та «національний» сприймаються в цій літературі як чіткість значення, однаково поширювані на громадянське населення та з територіальними та інституційними рамками держави. «Нація» є просто населенням до тої міри, до якої вона стає одиницею ідентичності та лояльності — тобто міри, до якої громадяни визнають один одного як «таких що разом належать» до держави у суб'єктивному, «внутрішньому» сенсі, а не просто у формальному, зовнішньому сенсі. Аналогічно, «національний» є перш за все терміном шкали та рамок: він часто означає не більше, ніж «вседержавний». Внаслідок такого погляду, поняття «будівництво нації» та «національна інтеграція» є аксіоматично взаємовключеними.

Проголошені під час піку розвитку теорій модернізації, знаходячись під глибоким впливом її припущень, більшість ранньої літератури з будівництва нації або ігнорувала етнічність, або сприймала її як і інші місцеві та вузькі додат-

¹²¹ Серед багатьох інших робіт див.: Karl Deutsch, *Nationalism and Social Communication* (Cambridge, Mass. And New York: The Technology Press of the Massachusetts Institute of Technology and John Wiley, 1953); Stein Rokkan, «Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variation within Europe», in Charles Tilly, ed., *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1975).

ки, як поступово послаблені численними розчинниками сучасності, зокрема такими соціальними формами та силами, що універсалізують, гомогенізують і, отже, націоналізують, як ринки, бюрократія, армії, міста, шкільна система, мережі транспорту та зв'язку тощо¹²². Статус нації, на противагу цьому, сприймався підсиленням, дійсно продовженим цими силами модернізації. Етнічність та статус нації розглядались за визначенням як прямо протилежні, оскільки вони працювали на різних рівнях суспільного та політичного процесу. Відродження етнічності у контексті модернізації, будьте певні, скоро набуло широкого визнання; з'явилася серйозна література з етнічних конфліктів у постколоніальних державах, кульмінацією якої були основні синтетичні роботи Крофорда Янга (Crawford Young), Дональда Горовіца (Donald Horowitz) та ін.¹²³. Однак протистояння у визначеннях етнічності та статусу нації продовжували існувати. Етнічність можна розглядати як потенційно серйозну *перешкоду* у будівництві нації та національній інтеграції, але її складно осмислити як головний *компонент* цих процесів.

Домінуюче протистояння у дослідженні постколоніальних держав між визначенням «нації», орієнтованим на державу, та під-національною за визначенням категорією етнічності відображає вражаючий та послідовний *територіалізм* антиколоніальних націоналізмів та постколоніальних держав. Особливо в африканських колоніях територіальні кордони — встановлені колоніальними владами і прийняті, у більшій частині, як законні антиколоніальними націоналістами — навіть приблизно не збігалися з культурними границями. З цієї причини було майже неможливо порівняти, навіть приблизно,

¹²² З приводу впливової критики цього осучасненого розуміння етнічності, див.: Walker Connor, «Nation-Building and Nation-Destroying», *World Politics* 24 (1972).

¹²³ Crawford Young, *The Politics of Cultural Pluralism* (Madison: University of Wisconsin Press, 1976); Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley: University of California Press, 1985).

етнокультурні групи з потенційно суверенними «націями». Тому «нація», в ім'я котрої антиколоніальні націоналісти могли проголосити суверенність над територією, майже повсюдно зводилася до територіальної проблеми(124).

В іншій інтерпретації «етнічність» (точніше, притаманна етнолінгвістична та етнорелігійна культура) розуміється та сприймається як складова частина національності, а не її протиполог. В цих випадках динаміка націоналізації є зовсім іншою. Проте її ще недостатньо досліджено. Зрозуміло, існує велика кількість літератури з етнічного націоналізму, проте вона в основному зацікавлена націоналізмом, спрямованим на пошуки політичного утворення, проти рамок існуючих держав, а не «націоналізаційним» націоналізмом в рамках існуючої держави. З іншого боку, література з «націоналізаційного націоналізму» спрямована більше на націоналізацію у територіальному, а не в етнокультурному сенсі, концентруючись на двох класах випадків: постколоніальні держави та «передові» держави та суспільства північно-західної Європи та Північної Америки, які сприймаються (принаймні першою хвилею теоретиків будівництва націй та національної інтеграції) як моделі чи приклади для постколоніальних держав.

Цю вибіркочу спрямованість можна зрозуміти. Вона відображає появу літератури з будівництва націй на початку 1960-х років в момент високої політичної довіри до західних моделей політичного розвитку та можливості їхнього переносу на країни, що розвиваються¹²⁵, підтриманої міцною епістемологічною довірою до узагальнюючого стилю суспільної науки, здатної відкрити універсальні схеми соціального та політичного розвитку та обґрунтувати політику, направлену на підтримку такого розвитку. На цій хвилі погляду вперед

¹²⁴ Лаконічний погляд на «територіалізм» як одну з ключових та визначних рис антиколоніального націоналізму в Африці описано в: Anthony Smith, *State and Nation in the Third World* (New York: St. Martin's, 1983), pp. 50ff.

¹²⁵ Про цей підйом з наступним спадом, див.: Young, *The Politics of Cultural Pluralism*, p. 7.

були всі причини цікавитися проектами територіального будівництва націй нових незалежних країн Азії та Африки та намагатися аналізувати і просувати «розвиток» цих країн за західною моделлю, яка тоді була широко визнаною — згідно з інтелектуальним та політичним духом того часу — як нормативом для політичного розвитку взагалі. З іншого боку не було причин особливо цікавитися більш етнокультурними типами націоналізації, що превалювали на ранній хвилі нових держав, які з'явилися на уламках великих багатонаціональних імперій — Габсбургів, Османів та Романових. До тої міри, до якої ці країни взагалі розглядалися, ці програми та досвід етнокультурної націоналізації, разом з багато чим іншим у міжвоєнній Європі, могли бути відкинутими як неважливе, так, як рудименти минулого викидаються з давніми та надзвичайно складно опрацьовуваними етнонаціональними конфліктами, чи як патологічні симптоми неспроможності осучаснитись.

Проте сьогодні досвід нових національних держав міжвоєнної Європи — яку на момент її утворення часто проголошували «Новою Європою» — не видається настільки неважливим. Як реперні точки для порівняльного аналізу сьогоднішніх нових національних держав — двадцятьох з чимось держав, які є нащадками Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини — нові держави у міжвоєнній Європі здаються набагато більш відповідними, ніж постколоніальні держави середини століття чи старі держави-нації Західної Європи, на яких зосереджується література з будівництва націй та національної інтеграції.

Далекою від того, аби бути рудиментарною чи несучасною, динаміка етнокультурної націоналізації у нових національних державах міжвоєнної Європи представила цікаву сучасну форму політизованої етнічності, в zasadничу на вимогах, виголошених від імені нації, вимогах політичного контролю, економічного достатку та повного культурного виразу в рамках «її власної» національної держави. Подібні вимоги висуваються і сьогодні. Тож цей розділ підходить до нових націоналізаційних держав сьогодення через переосмислення

однієї з нових націоналізаційних держав у міжвоєнний період — власне нової відновленої польської держави.

Стара «Нова Європа»:

націоналізаційні держави у міжвоєнний період

Нові країни, що постали при упадку та поділі імперій Османів, Габсбургів та Романових, всі були створені як національні держави, узаконені їхньою вимогою бути державою певної нації та для неї. Навіть більше — всі були не тільки національними державами, а й націоналізаційними державами. Політика та процеси націоналізації в цих державах різнилися формою та інтенсивністю, але вони зазвичай включали наступні елементи: (1) існування (точніше — усвідомлене, чи сприйняте, чи «надумане» існування) «центральної нації» чи національності, визначеної в етнокультурному сенсі, різко відмінної від громадянського населення чи постійних резидентів держави в цілому; (2) ідея, що центральна нація за законом «володіє» політичним утворенням, що це політичне утворення існує як політичне утворення цієї центральної нації і для неї; (3) ідея, що центральна нація не процвітає, що її певні інтереси не адекватно «реалізовані» чи «висловлені» попри правомірне «володіння» державою; (4) ідея, що для підтримки мови, розквіту культури, демографічних переваг, економічного добробуту чи політичної гегемонії центральної нації необхідні певні заходи у різних областях політики та економіки; (5) концепція виправдання цих дій як виправних та компенсаційних, необхідних для збалансування та виправлення попередньої дискримінації проти цієї нації, до того вона отримала «свою власну» державу для охорони та підтримки її інтересів; (6) мобілізація на основі цих ідей у ряді галузей — законодавстві, виборчих кампаніях, пресі, асоціаціях, університетах, на вулицях — втілена у спробі сформулювати політику та дії державних або недержавних організацій; (7) прийняття організаціями формальної та неформальної політики та практики, натхненних вище викладеними ідеями.

Цей схематичний нарис свідомо представлений у широкому та загальному сенсі. Певною мірою тому, що автор намагався

вести мову про риси, спільні для різних націоналізаційних держав. Однак він також звертається до того факту, що націоналізми на основі держави, що підтримують нації — націоналізми після отримання незалежності, у націоналізаційних державах — є притаманно більш розмитими, ніж націоналізм, що бореться за державу. Центральним в останньому є чіткий рух з ясними цілями. Навіть коли націоналізми не є однозначно спрямованим на створення держави (як часто і насправді є), а розколоті між рухом за незалежність та рухом за більшу автономію в рамках існуючої державі, все рівно існує чіткий рух з ясними, хоча і суперечливими цілями. Але «націоналізаційні» націоналізми в рамках незалежних держав зазвичай не включають чіткого руху з ясними та конкретними цілями. Як наслідок, складніше встановити — що саме в політиці таких держав є націоналістичного¹²⁶. За таких умов націоналізм стає «аспектом» політики — охоплюючи як формальну політику, так і неформальну практику та існуючи як в рамках держави, так і поза нею — а не окремим рухом. Власне цей розмитий та всеохопний, проте все ж визначальний, аспект політики я би і хотів тут проаналізувати шляхом обговорення політики націоналізації найбільшої держави регіону — знову відновленої польської держави.

Міжвоєнна Польща як націоналізаційна держава

Польська держава, воскресла внаслідок Першої світової війни, радикально відрізнялася від Польської Речі Посполитої, яка зникла з карт Європи в кінці вісімнадцятого століття після того,

¹²⁶ За словами Джона Брейї, «як тільки націоналістична опозиція... починає контролювати державу, відверто націоналістичний характер політики намагають зменшити. Всі супротивні групи проголошують своїми найвищими цілями «національні інтереси». В такій ситуації націоналізм як специфічна форма політики втрачає значення. Знову таки, там, де вся зовнішня політика вимірюється націоналістичною мовою, складно ідентифікувати специфічну форму зовнішньої політики, яку можна було б назвати націоналістичною» (John Breuilly, *Nationalism and the State* [Chicago: University of Chicago Press, 1985], p. 221).

як її тричі розділили між Пруссією, Австрією та Росією. Стара Річ Посполита ніколи не була національною чи націоналізаційною державою. Це було вільно інтегроване політичне утворення, чия значна етнолінгвістична неоднорідність не сприймалась як проблема. «Нація» в старій Речі Посполитій визначалась соціальним та політичним статусом (членство у правлячій *шляхті* або дрібнопомісному дворянстві), а не за мовою чи національністю; ідейно вони розташовувались *над* групами без привілейованого статусу (над усім польськомовним та іншомовним селянством) на тій самій території, а не над іншими керованими націями.

Однак упродовж поділу, що тривав століття з чвертю, польську національність перевизначили на етнолінгвістичних засадах¹²⁷. Це перевизначення мало два аспекти, які можна визначити як «соціальне поглиблення» та «національне звуження» відповідно. З одного боку, згасання пов'язаного зі статусом значення «дворянської нації» відобразило демократизацію чи популяризацію «соціального поглиблення» концепції нації по всій Європі, яке розпочалося у кінці вісімнадцятого століття і продовжувалося все дев'ятнадцяте століття; повсюдно «нація» була переосмислена як «популістська» ідіома, яка виразно включала всі соціальні класи чи шари суспільства. З іншого боку, зростання важливості мови як діакритичного матеріалу для будівництва нації відобразило досвід тривалої бездержавності, яка запобігала розвиткові орієнтованого на державу, обрамленого державою, «цивільного» чи «територіального» розуміння статусу нації. Етнонаціональне самосприйняття було підтримане самою історією національного руху в Польщі дев'ятнадцятого століття, що представила цей рух як часті страждання польської етнічної нації у героїчній боротьбі за незалежність, і військові дії 1918–1921 років, які супроводжували утворення нової держави

¹²⁷ Peter Brock, «Polish Nationalism», in Peter F. Sugar and Ivo J. Ledeer, eds., *Nationalism in Eastern Europe* (Seattle: University of Washington Press, 1994 [1969]), p. 316.

і поставили поляків проти німців в Познанії та Верхній Сілезії, поляків проти українців у Східній Галичині та поляків проти Червоної Армії (яку праві польські націоналісти представляли як «юдо-більшовицьку» силу) у східних прикордонних теренах¹²⁸.

Нова польська держава, отже, задумувалась як держава етнолінгвістично (та етнорелігійно) визначеної польської нації та для неї, частково тому, що бачили, як вона була створена нацією у спротиві діям німців, українців та євреїв. Зазвичай цю польську націю чітко відрізняли від загального населення країни. Згідно з офіційними даними, які чітко завищували відносну перевагу поляків, населення включало велику кількість українців (14% усього населення у 1921 році), білорусів (4%), німців (4%) та євреїв (8%)(129). Не тому, що межі польської нації вважалися зафіксованими. Українці, особливо поза межами Галичини, та білоруси розглядалися кандидатами на членство у польській нації, тому стосовно них намагалися проводити асиміляційну політику. Проте асиміляція німців та євреїв в загальному випадку розглядалася малоімовірно (у випадку німців, особливо тих, хто жив на теренах, якими Німеччина поступилась після війни) чи небажаною (в випадку євреїв). Тому політика щодо них була більше «дисиміляційною» чи «диференціалістською», виходячи з відмінної приналежності за етнокультурною національністю через громадян польської держави. Отже, націоналізаційна політика та практика дуже різнилися. Загальніше: у східних сільських областях метою була націоналізація східнослов'янського населення прикордонних територій; в містах та на заході метою була націоналізація території та економічного життя шляхом заміни німців та євреїв поляками на ключових економічних та політичних позиціях та підтримкою їхньої еміграції.

¹²⁸ Я вдячний за це останнє тлумачення Дар'юшу Столі.

¹²⁹ Joseph Rothschild, *East Central Europe Between the Two Wars* (Seattle: University of Washington Press, 1974) pp. 34ff.; Antony Polonsky, *Politics in Independent Poland* (Oxford: Oxford University Press, 1972), pp. 35ff.

Націоналізація західних прикордонних територій

Етнічні німці, зокрема на західних прикордонних територіях нової держави, якими вони довгий час володіли¹³⁰, були вразливими до націоналізаційних програм та націоналізаційної діяльності з трьох причин. Для початку — в прикордонних областях упродовж чотирьох попередніх десятиліть владами Пруссії та Німеччини проводилася жорстка, хоч і неефективна, політика націоналізації. Ця політика лише стимулювала національну солідарність та зміцнення націоналістичного опору серед поляків. Тим не менше, тривалі (і відкрито визнані) спроби Німеччини націоналізувати німецько-польські прикордонні території за часів Кайзеррайху надали зручне виправдання аналогічним польським заходам після Першої світової війни. Це дозволило вимагати таких заходів як виправлення та компенсацію, позаяк потрібно було подолати політичний, економічний, культурний та етнодемографічний спадок півстолітньої політики германізації.

Далі: німці у відновленій польській державі мали нещастя «належати» за етнокультурною національністю, якщо не за законним громадянством, до могутньої сусідньої держави

¹³⁰ Західні прикордонні території знаходилися під Пруським правлінням від часу розділу Польщі в кінці XVIII століття (у випадку Східної Верхньої Сілезії — від середини XVIII століття), і вони впродовж півстоліття знаходилися у об'єднаній Німеччині. Крім приблизно 1,4 млн. етнічних німців на цих західних прикордонних територіях, що колись належали Німеччині (ця цифра різко зменшувалася через сильну еміграцію), було приблизно півмільйона німців у колишній російській частині Польщі та ще сто тисяч у колишній австрійській частині. Як доводив Річард Бланк, це є фундаментально відмінні випадки. Німці у колишніх російській та австрійській частинах Польщі не настільки страждали від зміни статусу; вони не розглядалися як надто небезпечні для поляків; і, відповідно, не відчули удару від програм та практики націоналізації. У цьому розгляді я їх упускаю. Див.: Richard Blanke, *Orphans of Versailles: The Germans in Western Poland 1918-1939* (Lexington: University Press of Kentucky, 1993), pp. 3-4. Щодо кількості німецького населення у міжвоєнній Польщі, див. там само, р. 31 та Walter Kuhn, «Das Deutschtum in Polen und sein Schicksal in Krieg- und Nachkriegszeit», in Werner Markett, ed., *Polen* (Cologne and Graz: Böhlau, 1959), pp. 140-2.

з неприхованими ревізіоністськими амбіціями¹³¹. Під керівництвом Густава Штреземана, міністра іноземних справ з 1923 до його смерті у 1929, ваймарська Німеччина досягла встановлення добрих відносин із західними могутніми державами, але продовжувала робити спроби перегляду кордонів на сході — хоча і мирні, переговорні перегляди — головним пріоритетом зовнішньої політики. Кордон з Польщею, особливо «Польський коридор», який відрізав Східну Пруссію від решти Німеччини, взагалі сприймався як нестерпне «національне приниження», несправедливо накладене на знесилену Німеччину¹³². Поляки, так само загалом, і, без сумніву, небезпідставно — вважали німців на прикордонних землях такими, хто сприяє, навіть якщо активно не підтримує, відновленню німецького правління на цих територіях. Отже німці з самого початку вважалися небезпечною «п'ятою колоною», що стимулювала самим своїм існуванням ревізіоністські вимоги Німеччини і малоімовірно, що за якихось критичних випробовувань вони були б лояльними до польської держави.

Третій рівень вразливості німців полягає в їхньому помітному економічному становищі у західних прикордонних землях — особливо враховуючи, що воно базувалося на привілеях, якими вони користувалися за часів німецького націоналізаційного режиму¹³³. В Познанії та Померанії на кінець періоду німецького правління німці монополізували громадські служби, володіли непропорційно великою частиною великих земельних маєтків та ферм середнього розміру, і були також непропорційно представленими серед фахівців,

¹³¹ Німецький вітчизняний націоналізм стосовно німців у західній Польщі викладений у розділі 5.

¹³² Detlev J. K. Peukert, *The Weimar Republic*, trans. Richard Deveson (New York: Hill and Wang, 1993), pp. 201ff.

¹³³ Щодо «привілеїв» як мотиву польської історіографії, яка пояснює економічну перевагу німців та виправдовує коригувальні польські націоналізаційні зусилля, див.: Blanke, *Orphans of Versailles*, pp. 6–7.

торгівців, ремісників. У Верхній Сілезії німці домінували серед власників, керівників та спеціалістів промислових підприємств¹³⁴. Таке сприятливе економічне становище, як і те, яке за голосливими твердженнями посідали євреї, було центром націоналізаційної зацікавленості протягом усього міжвоєнного періоду¹³⁵.

Ці три риси зумовлювали безпосередню вразливість німців у новій польській національній державі щодо націоналізаційної політики. Проте, який тип націоналізації? Тому що недостатньо характеризувати її, як часто робиться, як спробу колонізації. З одного боку, колонізація може означати спробу переробити людський матеріал держави, націоналізувати громадянське населення, перетворивши німців та інших на поляків. У цьому сенсі, націоналізація є формою асиміляції, тобто «уподібнення», вона включає уподібнення населення, на яке вона спрямована з якимось еталонним населенням, чиї характеристики розглядаються як норматив для населення загалом. З другого боку, націоналізація може направлятися на *сфери діяльності*, а не на *групи людей*. В цьому розумінні вона включає *дисиміляцію*, а не *асиміляцію*. Замість того щоб робити людей *подібними*, вона впроваджує різне ставлення на основі їхніх очікуваних фундаментальних *відмінностей*. Асиміляційна націоналізація намагається викоренити відмінності, а дисиміляційна приймає відмінності як аксіоматично фундаментальні.

По відношенню до німців націоналізація була дисиміляційною, а не асиміляційною. Не було навіть спроб перетворити німців на поляків. Багато німців, напевно, мали польське *громадянство*, на що більшості резидентів територій, якими поступилися, було дано право за Версальською угодою¹³⁶. Але самі вони не сприймали себе (і поляки також їх не сприймали)

¹³⁴ Blanke, *Orphans of Versailles*, pp. 51–3.

¹³⁵ Щодо економічних вимірів націоналізованої держави, аналітичні аргументи подані в: Hans Jürgen Seraphim, «Wirtschaftliche Nationalitätenkämpfe in Ostmitteleuropa», *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 1, no. 4 (1937–1938).

такими, що прийняли польську *національність*. Громадянство і національність, законне членство у державі та етнокультурне членство у нації, розглядалися, як німцями, так і поляками, як різко відмінні речі (і вони насправді вважалися різко відмінними у всій Східній Центральній та Східній Європі). Не було спроб переробити німецьку національність, зробити з німців поляків у етнокультурному сенсі. Це вважалося нереалістичним. Значна культурна асиміляція — в обох напрямках — насправді відбувалась упродовж століть на німецько-слов'янських прикордонних теренах. Але в кінці ХІХ століття зміцнення національної боротьби у східних районах Пруссії, в контексті загального зростання суспільної мобілізації, привело до інтенсифікації національної ідентифікації з обох сторін, її поширення на прошарки населення, які раніше були до цього байдужими чи лише незначною мірою усвідомлювали національність¹³⁷. У цьому новому контексті боротьби між мобілізованими національностями асиміляція була менш імовірною. Це продовжується і в деяких регіонах поза лінією національної боротьби, наприклад, серед поляків, які мігрували зі Східної Пруссії у Рурський промисловий район. Крім того, залишалися певні зони змішаної, плинної та суперечливої національної ідентифікації, зокрема у Верхній Сілезії, де політична орієнтація та мова часто не співпадали¹³⁸. Але в цілому тенденція, починаючи з 1880-х років, розвивалася у напрямку чіткішої кристалізації границь між етнонаціональними групами. В цьому контексті було неможливо припустити, що

¹³⁶ Право формального громадянства, дане тим, хто народився на територіях, якими поступилися, або проживав там з 1908 року, не було безспірним, тому що Польща тлумачила вимоги проживання вельми чітко — методом, позбавленим законної сили Постійним Судом Міжнародного Правосуддя — для того щоб зменшити число німців, які б могли скористатися цим правом (Blanke, *Orphans of Versaille*, p. 65–6).

¹³⁷ Geoff Eley, «German Politics and Polish Nationality: The Dialectics of Nation-Forming in the East Prussia», *East European Quarterly* 18 (1984).

¹³⁸ Див.: Blanke, *Orphans of Versaille*, p. 28; Kuhn, «Das Deutschtum in Polen», p. 143.

нова польська держава могла б асимілювати свою німецьку меншість, високо мобілізовану та надзвичайно свідому у своїй відмінній етнокультурній національності.

Також не було і жодних серйозних спроб культивувати політичну лояльність німців до польської держави — асимілювати їх політично, допускаючи їхню етнокультурну німецькість. Такі спроби мали би припускати (1) розуміння політичної лояльності та ідентичності німців як відкритої та випадкової; (2) розуміння польської держави як держави всіх її мешканців і для них, а не просто як держави поляків і для поляків. Проте ні до чого з цього не наблизилися. Німці повсюдно вважалися постійно ворожими до польської держави і симпатиками германського іредентизму. І польська держава широко сприймалася як така, що «належить» виключно польській нації та існує для сприяння її особливим цілям та інтересам. За умов такого загального сприйняття німецької ворожості до польської держави та польського «володіння» нею спроби культивувати політичну лояльність німців були наперед марними.

Політика та практика націоналізації були спрямовані ні на етнокультурну асиміляцію німців, ні на їхнє перетворення на лояльних, хоча культурно і неасимільованих громадян польської держави. Вони були спрямовані на націоналізацію не німців, а польської території, а також політичного, культурного та економічного життя на ній. Вони були диференціалістськими, а не асиміляційними. Через свою відмінну етнічну національність, попри спільне громадянство, етнічно німецькі громадяни повинні були сприйматися відмінними від етнічних польських громадян. Націоналізаційні ініціативи були спрямовані на будівництво польської держави саме як *польської* держави, тобто, такої, яка б втілювала та висловлювала інтереси польської нації. Та ці ініціативи з колонізації прикордонних територій, громадських служб, професій, промислової бази у Верхній Сілезії, шкільної системи, тощо, без перетворення німців на поляків та зміщення чи вилучення німців з певних

ключових посад та, взагалі, через послаблення німців як організованої групи, не могли запобігти тому, щоб німці мали надзвичайний вплив на політичне, культурне та економічне життя нової держави.

Найбільш помітною з передбаченого етнічною націоналізацією в перші роки відновленої польської держави (насправді в очікуванні відновлення польської держави) була великомасштабна етнічна міграція і національне розшарування, оскільки німці тікали до Німеччини з пруських прикордонних територій, відданих Польщі¹³⁹. На середину 1920-х років виїхало близько двох третин з приблизно 1,1 мільйонів етнічних німців з цих територій (без Верхньої Сілезії), зокрема 85 % міського німецького населення та 55 % німецьких селян¹⁴⁰. В головних містах Познанії та Померанії, де перед війною майже всюди німці становили більшість, залишилися лише невеликі німецькі громади. Таке становище не можна повністю чи навіть у першу чергу пояснювати націоналізаційною політикою нової держави. Слід було очікувати повної еміграції, особливо тих німецьких цивільних службовців та військових, які не мали коріння у прикордонних регіонах і утримувались там лише Пруською та Німецькою державами, і тих, хто попри очікувану політику нової польської держави, бажав пов'язати свою долю з більш економічно та політично могутньою та культурно знайомою німецькою державою. Більше того, великомасштабна еміграція почалась ще до того, як нову державу було проголошено. Проте навіть ця рання еміграція — в очікуванні, а не внаслідок передачі суверенітету — відображала динаміку націоналізації, заміни германізації полонізацією. Більше того, міграцію певним чином вітали, їй всебічно сприя-

¹³⁹ Порівняльне дослідження етнічної міграції після розпаду імперій наводиться в розділі 6.

¹⁴⁰ Blanke, *Orphans of Versaille*, p. 49; Hermann Rauschnig, *Die Entdeutschung Westpreussens und Posens* (Berlin: Reimar Hobbing, 1930), pp. 338ff., особливо 348–349.

ли, її часом вимагали польські посадовці¹⁴¹. Еміграцію також спричиняли антинімецькі народні демонстрації, включаючи і деяке насилля проти німців¹⁴². У найбільш детальних та незалежних дослідженнях останніх років щодо міграції зроблено висновок, що «основна політика Польщі, принаймні в період впливу національних демократів до 1926 року, полягала просто у спонуканні якомога більшої кількості німців покинути країну»¹⁴³. Це не означає, що міграція була «вимушена», як заявляла велика кількість німців¹⁴⁴. Це насправді означає, що очікувана та дійсна націоналізація життя у відновленій Польщі була головною причиною масової міграції (пам'ятаючи,

¹⁴¹ Наприклад, у 1919 році Станіслав Грабські, тоді голова комісії в закордонних справах Сейму, пізніше міністр культури, висловив керівний погляд національних демократів на німецько-польські прикордонні землі: «Ми хочемо заснувати наші відносини на любові, але існує один тип любові для співвітчизників, а інший — для чужинців. Відсоток останніх у нашому населенні є наявно занадто високий; Познання може показати нам шлях, як можна зменшити цей відсоток з 14 і навіть 20 до 1,5 відсотків. Іноземні елементи повинні будуть подумати, чи не буде їм краще забратися геть! Польська земля для поляків!» (цитовано за Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 63 та Rauschnig, *Die Entdeutschung Westpreussens und Posens*, p. 45; див. також Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 63–65.

¹⁴² Хоча насилля є взагалі ключовим визначником міграції етнічного розмежування (див. розділ 6), воно не було головним у даному випадку. Насилля між німцями та поляками було набагато більшим у Верхній Сілезії у 1919–1921, ніж у Познані та Померанії, хоча з цих останніх регіонів еміграція була найсильнішою. Причина низької міграції з Верхньої Сілезії полягала в тому, що належність цієї території не була визначена аж до жовтня 1921 року, коли територію поділили між Німеччиною та Польщею на основі плебісциту в березні того ж року, в якому 60% (включаючи значну частину польськомовних людей) проголосували за те, щоб територія залишилась у Німеччині. Про Верхню Сілезію у перші роки після Першої світової війни див.: Bogdan Koszel, «Nationality Problems in Upper Silesia», in Paul Smith, ed., *Ethnic Groups in International Relations* (Aldershot, UK and New York: Dartmouth Publishing Company and New York University Press, 1991); та Blanke, *Orphans of Versailles*, pp. 26–31.

¹⁴³ Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 64.

¹⁴⁴ Щодо обмеженої аналітичної цінності концепції вимушеної міграції, див. обговорення у розділі 6, особливо стор. 168, 171.

зрозуміло, що ця націоналізація слідувала за двома поколіннями націоналізаційного правління Прусько-Німецької держави, та віддзеркалювала її)¹⁴⁵.

Менш помітний, але так само важливий вимір націоналізації включав зусилля у зміщенні німців з ключових позицій в економіці. Центральним питанням у економічній націоналізації по всій Східній Центральній Європі у міжвоєнний період, наприклад, була земельна реформа. «Експропріацією етнічно «чужих» землевласників», при одночасному прикритті землевласників «правильної» етнічної національності від ударів аграрної реформи, держави намагалися розрядити вибухонебезпечну соціальну проблему за мінімальні політичні кошти¹⁴⁶. Не тільки німецькі, але й російські, польські, угорські, болгарські та інші землевласники, чиї володіння лежали поза межами «їхніх власних» національних держав, були експропрійовані подібним чином¹⁴⁷. У Польщі найзручнішими для експропріації «чужі» землевласники виявилися німцями (хоча існували також декілька російських, українських та литовських поміщиків на східних прикордонних теренах). Хоча політика, формально застосовувалась до майна, яким володіли поляки, так само як і до майна, яким володіли члени національних меншин, на практиці земельна реформа була найбільш рішуче впроваджена стосовно німців¹⁴⁸. Розподіл

¹⁴⁵ Blanke, *Orphans of Versailles*, pp. 40–43, 63–65.

¹⁴⁶ Rothschild, *East Central Europe Between the Two World Wars*, p. 15.

¹⁴⁷ Seraphim, «Wirtschaftliche Nationalitätenkämpfe in Ostmitteleuropa», pp. 47–50.

¹⁴⁸ Секретний меморандум воєводи польської провінції Поможє від 1929 року чітко вказав на етнополітичну основу земельної реформи. Він стверджував, що у справі земельної реформи слід розглядати «лояльність зачеплених громадян, їхню національність, релігію, та їхнє загальне ставлення до життєвих інтересів держави». Особливо стратегічний «Польський коридор», головна мета німецького іредентизму, «має бути очищеним від великих німецьких маєтків» та «заселений національно свідомим польським населенням» (цитовано за: Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 113).

експропрійованої землі також керувався етнополітичними міркуваннями — це було особливо прикро безнадійно бідним українським та білоруським селянам на сході, які бачили, що поляки переселяються на землі, експропрійовані у російських землевласників. Крім земельної реформи, державні посадовці використовували адміністративну свободу у просуванні націоналізаційних порядків такими методами як вибіркова відмова у ліцензіях, потрібних для певних професій, і виключення німецьких фірм з державних контрактів, націоналізація громадських служб та тиск на промислові фірми (особливо у стратегічно ключовому регіоні важкої промисловості у Верхній Сілезії) для того, щоб полонізувати їхнє керівництво та робочу силу¹⁴⁹.

Останній вимір націоналізації можна ширше охарактеризувати як культурний, хоча в цій сфері також специфічні культурні інтереси переплелися з геополітичними та економічними. Тут центральним було питання мови. Польську мову зробили єдиною офіційною мовою держави. Починаючи з 1924 року, польським посадовцям не дозволяли приймати будь-які повідомлення німецькою мовою, поштарі могли не відправляти листи, в яких адресу вказували за німецьким правописом¹⁵⁰. Але головною ареною мовної політики та культурної націоналізації загалом стала шкільна система. Договір про захист національних меншин зобов'язав Польщу (як і інші східноєвропейські країни) надавати початкову освіту на мовах меншин, коли меншини становили «значну частку» населення¹⁵¹. Проте широта, яку мала влада у трактуванні

¹⁴⁹ Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 116–120. Ініціатива не завжди належала державі. Націоналістичні об'єднання у прикордонних областях, які набирали своїх членів здебільша з таких залежних від держави груп як вчителі та громадські службовці, «проводили антинімецькі мітинги, бойкотували німецьке виробництво, тиснули на роботодавців, щоб ті надавали перевагу етнічним полякам» (*Там само*, с. 94).

¹⁵⁰ *Там само*, с. 67.

¹⁵¹ С. А. Macartney, *National States and National Minorities* (London: Oxford University Press, 1934), p. 505.

цих положень, в купі з громіздкими та неефективними процедурами стягнень, дозволяли їх легко обходити. Число німецькомовних шкіл різко зменшувалось, навіть по завершенні масової німецької втечі, знижуючись у Познанії та Померанії з 1250 у 1921–1922 навчальному році, до 254 у 1926–1927 (на цей момент масова еміграція завершилась) до 60 у 1937–1938 рр.¹⁵² У німецьких школах, що залишились, адміністрація та педагогічний колектив, а також навчальні плани дедалі більше полонізувалися. Ці заходи були спрямовані не стільки на асиміляцію німецьких школярів, скільки на запобігання контролю німців (і використання з ворожими до польської держави цілями) над потужною організаційною та ідеологічною базами «їхньої власної» шкільної системи. З огляду на це польська політика щодо шкіл посилювала інші заходи, для того щоб сповільнити, завадити, чи контролювати спілкове та організаційне життя німців, а отже щоб завадити організованому висловленню специфічних німецьких інтересів.

Націоналізація міської економіки

Стосовно євреїв, як і стосовно німців, націоналізаційна політика та діяльність у міжвоєнній Польщі були дисиміляційні, а не асиміляційні. Хоча, тоді як щодо німців політика дисиміляції відображала загальну впевненість, що німці не могли б асимілюватися, щодо євреїв дисиміляція означала, що вони не повинні асимілюватися. Замість спроб асимілювати євреїв, або виробити лояльність пристосованих, хоча і неасимільованих євреїв, політика та практика націоналізації намагалася в цілому змістити євреїв з їхніх добре помітних позицій у міській економіці та, особливо після захоплення влади в Німеччині нацистами, підтримати їхню еміграцію.

Ідентичність євреїв — їхня релігійна, культурна та політична самосвідомість — була надзвичайно різноманітною, їй інтенсивно протистояли самі євреї у міжвоєнній Польщі.

¹⁵² Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 79; Kuhn, «Das Deutschtum in Polen», p. 147.

Існували глибоко вкорінені політичні, культурні, економічні та демографічні відмінності між євреями Галичини, Конгресової Польщі та східних прикордонних теренів. І по всій Польщі євреї розривалися між ідишем, івритом та польською мовою, між релігійними та світськими ідентичностями, між соціалістичною та антисоціалістичною ідеологіями, між сіоністами та їхніми опонентами (як світськими, так і релігійними). Отже, узагальнення стосовно євреїв в цілому є занадто небезпечними. Крім того, на відміну від німців, і власне через велику переплавку, яку переживала самосвідомість польських євреїв, досить велика частина євреїв були потенційно «готовими» членами польської нації, і ще більше могли би ними стати, якщо би Польща не була «найбільш антисемітською державою Європи» на початку міжвоєнного періоду¹⁵³.

Більшість євреїв на момент становлення Польської держави були лінгвістично та культурно непристосованими. Але це був період великої мобілізації, швидкого окультурювання та мовної асиміляції, особливо для молодших поколінь. Навіть на початку цього періоду близько чверті тих, хто визнавав своєю релігією юдаїзм, під час перепису 1921 року вказували польську, а не єврейську національність¹⁵⁴. Проте на відміну від польської

¹⁵³ Цитату взято з Езри Мендельсона, чільного історика європейського єврейства у міжвоєнний період. Див: Ezra Mendelsohn, «A Note of Jewish Assimilation in the Polish Lands», in Bela Vago, ed., *Jewish Assimilation in Modern Times* (Boulder, Colo.: Westview, 1981), p. 145.

¹⁵⁴ Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the Two World Wars* (Bloomington: Indiana University Press, 1983), pp. 21, 23. Ці цифри щодо самовизначеної національності євреїв викликають думки і виявляють сильну зміну за регіонами щодо визнання євреїв за польською національністю (найсильніше це було у Галичини, де асиміляція євреїв з домінуючими польськими мовою та культурою була сильною за часів правління Габсбургів, найслабшим це було на східних прикордонних теренах). Проте, слід пам'ятати штучний характер цих цифр. Перепис 1921 року вимагав від усіх респондентів визначити свою національність, незалежно від того, чи була ця національність для них значимою категорією самосвідомості. Ясно, що для багатьох євреїв національність не була важливою категорією: багато євреїв, можливо більшість, ідентифікували себе а ні з польською, а ні з єврейською

лівиці, яка віддавала перевагу асиміляції євреїв, поляки загалом не підтримували її. Хоча ліві залишалися сильною опозиційною силою впродовж усього міжвоєнного періоду (що відрізняло Польщу від більшості інших східноєвропейських країн), в основі своєї націоналізаційної політики та практики у міжвоєнній Польщі були категорично не такими, як пропонувалося лівими. Хоча значна частина євреїв Польщі або вже ідентифікувала себе з польською національністю, або була готова до цього, євреї були виключені з цієї національності основним польським розумінням статусу нації та практикою націоналізації (і, зрозуміло, також намагалися виключити себе з цієї національності у відповідь на таке розуміння статусу нації та практику націоналізації).

Німці на заході та українці з білорусами на сході були *прикордонними* меншинами. Всі концентрувалися в областях, дотичних до сусідніх держав, в яких була велика кількість їхніх етнонаціональних родичів, які вимагали (крізь кордони держави та громадянство) захисту та представлення їхніх інтересів, і в цьому містилися неприкриті іредентистські наміри щодо прикордонних територій, на яких вони проживали. Польська націоналізаційна позиція стосовно цих прикордонних меншин визначалася почуттям потреби колонізувати (хоча і різними методами — дисиміляцією на заході та асиміляцією на сході) етнічні прикордонні терени і таким чином захистити їх від іредентистських намірів Німеччини та Радянського Союзу¹⁵⁵.

національностями; вони визначали своє єврейство не у національному, а у традиційному релігійному сенсі. На мою думку, це традиційне ненаціональне самоусвідомлення розмивалося та переплавлялося внаслідок всебічних процесів мобілізації та окультурювання, і ці процеси переусвідомлення у національному сенсі створили потенційне членство у польській нації.

¹⁵⁵ Це є прикладом аналізованого у розділі 3 потрійного ядра взаємин між націоналізаційними державами національними меншинами, та зовнішніми національними «вітчизнами», до яких меншини належать за спільною етнічною національністю, а не за законним громадянством. В розділі 5 це відношення проаналізоване з точки зору німецької «вітчизни».

Зовсім не так склалися обставини в євреїв, чия зовнішня національна вітчизна — для тих, хто розглядав її в такій якості — була ще у стадії творення, вітчизна, далека не тільки у просторі, але і у часі (через британські обмеження на єврейську імміграцію в Палестину). Відсутність близької, уявно іредентистської вітчизни, напевно, не стримувало польських націоналістів від питання лояльності євреїв. Насправді, підозри у єврейській нелояльності стояли за вибухом антисемітського насилля, включаючи декілька великих погромів, які супроводжували боротьбу проти українських націоналістів, новонародженої литовської держави та Червоної Армії на спірних прикордонних теренах нової держави у 1918–1920 роках¹⁵⁶. Проте у випадку євреїв був відсутнім *територіальний* вимір політики та практики націоналізації, який був настільки певним у випадку прикордонних меншин. Стосовно територіально зосереджених, укорінених, пов'язаних з вітчизною німців та східних слов'ян поляки намагалися націоналізувати етнічні прикордонні терени; стосовно євреїв вони натомість намагались націоналізувати міську торговельну та професійну економіку¹⁵⁷.

Євреї і насправді були помітними у польських містах, домінували у торгівлі та певних професіях. З точки зору демографії та соціо-економічної структури, контраст з рештою населення був разючим. Євреї становили близько третини міського населення Польщі у 1921 році і половини міського населення у відсталих східних прикордонних теренах, становлячи лише трохи вище 10 % населення країни в цілому. Хоча у 1931 р. 60 % загального населення залежали

¹⁵⁶ Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the Two World Wars*, pp. 40-1.

¹⁵⁷ Наголошуючи тут на польських спробах націоналізувати комерційну та професійну економіку, як не припускаю, що польський антисемітизм був певним чином істотно економічним. Безспірно, він мав глибокі культурні корені; але вони лежать поза межами даного дослідження; метою є не походження антисемітизму, а природа міжвоєнної націоналізаційної практики та політики.

від сільського господарства як засобу існування, це було так лише для 4 % євреїв. У 1921 р. євреї становили понад 60 % зайнятих у торгівлі; у 1931 р. ними були більше половини лікарів та третини адвокатів, істотні частки інших професій. Насправді більшість євреїв були дуже бідними, і одним із найбільш вражаючих фактів стосовно польських євреїв у міжвоєнний період було їхнє поступове зубожіння. Близько чотирьох п'ятих євреїв, що працювали у торгівлі, були зайняті власною справою і не наймали робітників: «типовий єврейський «купець» тримав маленьку крамничку, працюючи один чи за допомогою своєї родини». Проте помітний етнічний розподіл праці та статистика, яка була подана вище, «були інтерпретовані польськими антисемітами як доказ того, що в польських містах домінують «чужинці», проти яких рідний середній клас повинен вести священну війну»¹⁵⁸.

Економічна націоналізація стосовно євреїв проводилася як владою, так і поза владою. Євреїв систематично виключали з контрольованих державою секторів економіки. Їх не наймали на цивільні служби, в муніципальну адміністрацію, державні лікарні, школи, чи університети (де, навіть без офіційного *numerus clausus* частка єврейських студентів зменшилась на дві третини). Кредити та ліцензійна робота розподілялися диференційовано. Робота у неділю заборонялась, що ставило євреїв, які не могли відкривати крамниці по суботах, у невідне становище порівняно з конкурентами. Антисемітизм уряду був зупинений в кінці 1920-х років Пілсудським, але тиск на євреїв посилювався з початком великої депресії. Після смерті Пілсудського у 1935 р., уряд, декларуючи що це «природно, що польське суспільство повинно домагатися економічної самодостатності» і відкрито схвалюючи «економічну боротьбу [проти євреїв]», поновив свою кампанію економічної націоналізації. Урядова націоналізація згори була доповнена

¹⁵⁸ Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the Two World Wars*, pp. 23–9 (цитати зі сторінок 28 та 23, відповідно); Joseph Marcus, *Social and Political History of the Jews in Poland, 1919–1939* (Berlin: Mouton, 1983), pp. 29–31; Polonsky, *Politics of Independent Poland*, pp. 42–44.

позаурядовою націоналізацією знизу. Студенти правого крила утискали, принижували та фізично атакували євреїв в університетах. Центристські та праві партії проводили кампанії проти економічного становища євреїв. Наприклад, центристська Селянська партія, навіть за умови відмови від насилля та заяв про схвалення рівних прав для євреїв, звинувачувала останніх, яких неможливо асимілювати як «свідомо чужу націю» в рамках Польщі, у сумнівному факті, що «поляки не мають власного середнього класу», і приходила до висновку, що насущним є, щоб «ці функції середнього класу дедалі більше і більше передавалися у руки поляків». У другій половині 1930-х років був організований великомасштабний бойкот єврейських фірм; а пряме насилля, нестримуване державою, дедалі більше застосовувалось стосовно господарів єврейських крамничок та ремісників¹⁵⁹.

Якщо націоналізаційна політика та практика по відношенню до євреїв мала у короткий строк виключити їх з професійної та торговельної економіки, їх довготривалою метою було підтримати єврейську еміграцію. Так польський уряд та праве крило націоналістів робили спільну справу з сіоністськими організаціями. «Якщо сіонізм означає єврейську еміграцію до [Палестини], то ніхто не був більшими сіоністами, ніж лідери Польщі наприкінці 1930-х років». З посиленням як економічної кризи, так і антисемітизму, все більше євреїв забажали емігрувати. Коли в кінці 1930-х років британський уряд різко скоротив єврейську еміграцію до Палестини, чисельність польських євреїв, що іммігрували, впала з піку 30000 на рік у 1935 р. до 4000 на рік на кінець 1930-х років. Отже, за іронією долі, проти бажання ворожого антисемітського польського уряду, переважна більшість польських євреїв залишилась у

159. Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the Two World Wars*, pp. 42–43, 69–74 (цитати зі сторінок 71 та 72); Rothschild, *East Central Europe Between the Two Wars*, p. 40–41; Polonsky, *Politics of Independent Poland*, pp. 465ff.

Польщі, щоб зіткнутися з катастрофою, яку навіть важко було уявити, та яка скоро трапилась¹⁶⁰.

Націоналізація східних прикордонних територій

Східні прикордонні території становили собою іншу картину. На схід польська держава простягнулась далеко за межі поширення польської мови, включивши 300-кілометрову смугу, в якій мовами сільського населення були білоруська (на північному сході) та українська (на південному сході)¹⁶¹. За межами міст білоруси та українці становили значну більшість на цій прикордонній території, складаючи понад 20 % загального населення держави¹⁶².

Економічні та соціальні умови життя білорусів та українців сильно відрізнялися від умов, в яких жили німці та євреї. В той час як євреї майже на 80 % були міщанами, східні слов'яни майже на 95 % були селянами (німці спочатку жили і в містах, і в селах, але потім стали переважно селянами через велику еміграцію з міст)¹⁶³. Білоруси та українці не займали бажаних

¹⁶⁰ Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the Two World Wars*, pp. 71, 79–80 (цитати зі сторінки 71); Polonsky, *Politics of Independent Poland*, pp. 467–468.

¹⁶¹ Paul Robert Magocsi, *Historical Atlas of East Central Europe* (Seattle: University of Washington Press, 1993), p. 131. Те, що складає «мову», а не «діалект», є, зрозуміло, питанням спірним. Превалюючим поглядом у Польщі (так само як і дореволюційній Росії) був той, що українська та білоруська були діалектами, а не мовами, і що їхні носії не були окремими націями, а свого типу «етнографічною сировиною» здатною переплавитися на поляків (чи росіян). Див., Jerzy Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów* (Warsaw, Czytelnik, 1985), p. 96.

¹⁶² Rothschild, *East Central Europe Between the Two Wars*, p. 36. За даними перепису 1921 р. на основі релігії 21,7 % населення були греко-католиками (уніатами) та православними, майже всі з них — східні слов'яни; на додаток, частина білорусів була католиками. За даними цього ж перепису в таблиці національного складу українців було понад втричі більше, ніж білорусів, проте ці дані невірогідні щодо розмірів груп, оскільки білоруські католики були записані поляками за національністю.

¹⁶³ Ewald Ammende, ed., *Die Nationalitäten in den Staaten Europas: Sammlung von Lageberichten* (Vienna: Wilhelm Braumüller, 1931), p. 57, де повідомляються результати перепису 1921 р.

економічних та політичних позицій, до яких їх просто не допускали. Вони, на відміну від німців та євреїв, визнавалися автохтонами, тому ніхто не сприяв їхній еміграції.

Як територіально концентрована меншість у прикордонній зоні, пов'язана з великим населенням співвітчизників у сусідніх країнах, східні слов'яни, зрозуміло, мали певні спільні риси з німцями. Проте, національне питання у східних прикордонних територіях Польщі було складнішим, ніж у західних. На заході німці та поляки стикнулися одні з одними як мобілізовані та супротивні національності. Напевно, були і зони змішаного заселення та інші з невизначеною національною ідентичністю. Проте супротивні ідентичності були якісно промальовані та глибоко вкорінені ще задовго до відновлення польської державності.

На східних прикордонних теренах контури національної ідентичності були менш визначеними. Між поляками та росіянами лежала широка зона, що простиралась від Балтійського до Чорного моря, де національний рух розвивався лише кілька останніх передвоєнних десятиліть, і де народжували національні ідентичності, проголошені та розповсюджені невеликими групами міської інтелігенції, ще не отримали міцної соціальної бази серед все ще переважно сільського населення.

Головним винятком із цієї східної схеми була Галичина. На відміну від решти цієї зони, яка належала Російській імперії, Галичина була провінцією Габсбургів, причому поляки домінували у західній, а українці — у східній половині. Тут, вже за півстоліття до Першої світової війни, умови для націоналістичної мобілізації були набагато сприятливішими, ніж на більш авторитарних територіях Романових. Тому тут був розвинений сильний рух українських націоналістів, яким керувала, як і всюди, міська інтелігенція, проте також були мобілізовані і селяни, що привело на початку Першої світової війни до більш укоріненого розуміння національної ідентичності.

Колапс імперій Романових, Габсбургів та Гогенцоллернів у Першій світовій війні, а також повоєнний безлад, пов'язаний

із російською революцією та наступною громадянською війною, залишили цим регіонам радикально непевну політичну долю. Ці буремні роки бачили мішанину конкурентних політичних проектів для регіону, створених німцями, поляками, більшовиками, та різною рідною інтелігенцією, підтриманих чи підірваних рядом неперервно змінюваних армій, від створення нових суверенних держав через різні федеративні та конфедеративні схеми, до пропозицій беззастережного входження у більші держави¹⁶⁴.

У перші повоєнні роки в Польщі існувало два взаємосуперечливих погляди на долю східних прикордонних земель. Один, пов'язаний із Пілсудським та лівими, схилився до обширної федеративної Польщі, яка могла б об'єднати великі східні терени колишньої Речі Посполитої, надання новонародженим національностям широкої автономії та підтримки розвитку їхніх національних особливостей — все як буфер проти Росії, знесиленої на той час, але здатної, за цим поглядом, відродитись та скласти головну майбутню загрозу Польщі. Другий погляд, пов'язаний з Дмовські та правими національними демократами, схилився до більш компактної держави (проте все ще простертої далеко за межі етнографічної польської території), чії східні заселені слов'янами терени (хоча менші, ніж передбачені Пілсудським) були б включені до складу унітарної польської держави та очікувалося би, що слов'янське населення цих теренів асимілюється¹⁶⁵.

¹⁶⁴ Стосовно українських земель, див.: Geoff Eley, «Remapping the nation: War, Revolutionary Upheaval, and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923», in Howard Aster and Peter J. Potichnyi, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, 2nd edn (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1990). Стосовно мобілізації української етнічної ідентичності за умов війни, революції та колапсу імперій, див.: Mark von Hagen, «The Great War and the Mobilization of Ethnicity in the Russian Empire», рукопис (1995).

¹⁶⁵ Стосовно історичного підґрунтя цих суперечливих поглядів див.: Brock, «Polish Nationalism».

І превалював, власне, останній, націоналізаційний підхід до східних прикордонних теренів¹⁶⁶. Федеративна схема Пiлсудського зiйшла нанiвець, оскiльки Литва настояла на повнiй незалежностi i спромоглася її вiдстояти, а бiлорусько-українськi прикордоннi терени були подiленi внаслiдок польсько-радянської вiйни 1920 р., i їхнi захiднi частини повнiстю увiйшли до складу польської держави. Схiдна Галичина, яку польськi вiйська окупували у 1918–1919 рр., знищивши Захiдноукраїнську Народну Республiку, що була проголошена у листопадi 1918 р. i мала власну армiю, також увiйшла унiтарним чином до складу Польщi, попри автономiю, яку польське законодавство обiцяло для отримання схвалення союзниками польських вимог щодо суверенностi над цими землями¹⁶⁷.

У той час, як широко вiрили, що нiмцi не можуть, а євреям не слiд асимiлюватися, асимiляцiю бiлорусiв та українцiв бачили одночасно i можливою i бажаною, навiть необхідною. Як сказав стосовно схiдних прикордонних теренiв чiльний нацiонал-демократ Станiслав Грiбскi, «перетворення державної територiї Республiки на польську нацiональну територiю є необхідною умовою для утримання наших кордонiв»¹⁶⁸. Поза

¹⁶⁶ Бiльш загально, нацiональнi демократи встановили базовi параметри нацiоналізацiйної полiтики та практики у мiжвоєннiй Польщi. Сам Пiлсудський повернувся до влади пiсля перевороту 1926 р. i залишався при владi до своєї смертi у 1935 р. Хоча вiн i робив деякi жести примирення стосовно меншин, вiн все ж не вiдiйшов вiд нацiоналізацiйного курсу, встановленого нацiональними демократами. Див., напр., Pawel Korzec, «The Minority Problem of Poland, 1918–1939», in S. Vilfan, ed., *Ethnic Groups and Language Rights* (Aldershot, UK and New York: Dartmouth Publishing Company and New York University Press, 1993), pp. 205, 210.

¹⁶⁷ Hans Roos, «Polen zwischen den Weltkriegen», in Markett, ed., *Polen*, pp. 22–30; Pawel Korzec, «The Ukrainian Problem in Interwar Poland», in Paul Smith, ed., *Ethnic Groups and International Relations*.

¹⁶⁸ Цитовано за Jerzy Tomaszewski, «The National Question in Poland in the Twentieth Century», in Mikulas Teich and Roy Porter, eds., *The National Question in Europe in Historical Context* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993) p. 229.

межами Східної Галичини, де українська національна свідомість була сильною, перспективи асиміляції на східних прикордонних теренах насправді були відносно обнадійливими. Ці області були дуже економічно та культурно недорозвиненими. За правління царату, їм абсолютно не вистачало освітніх та культурних можливостей, які могли б підтримати суспільну сферу, через яку може розвинутися та поширитися національна свідомість¹⁶⁹. Національна інтелігенція була дуже малою, їй не вистачало міцної підтримки. Їхня ідентичність була лише зрідка і слабко висловлена у національному сенсі. Деякі ідентифікували себе з просто тутешніми. Інші, зокрема білоруськомовні католики з довкілля Вільнюсу, вже ідентифікували себе як поляки.

Замість того, щоб підтримати асиміляцію і навіть закріпити лояльність східнослов'янських прикордонних теренів, польська недалекоглядна націоналізаційна політика та практика у міжвоєнний період привела до протилежного ефекту, створивши на кінець цього періоду те, чого не існувало на початку: консолідовану, сильно антипольську білоруську та (навіть більшою мірою) українську національні свідомості. Це трапилося через деспотичні спроби націоналізувати землю, школи та церкви у регіоні та через жорсткі репресії проти білоруських та українських націоналістичних та соціал-революційних рухів.

Попри свою асиміляційну мету, земельна політика нової держави на східних прикордонних теренах здійснювалася через диференціалістські, дискримінаційні заходи. Так само як німецький Кайзеррайх намагався понімечити землі на своїх в основному польських східних прикордонних теренах, підтримуючи етнічно німецьких землевласників за рахунок етнічно польських поміщиків — через підтримку державою того, що відверто називали «колонізацією», та державний контроль над продажем землі — так і націоналізаційна польська держава проводила подібну політику стосовно білорусів

¹⁶⁹ Eley, «Remapping the Nation», pp, 211, 226–227.

та українців, розселяючи військових, та інших поляків із західних територій у маєтках на східних прикордонних теренах; насправді поляки добре усвідомлювали паралель між національною боротьбою на німецько-польських та польсько-східнослов'янських прикордонних теренах¹⁷⁰. Так само як німецька програма колонізації викликала тривалу польську опозицію (та була у жодному разі неефективною), так і зусилля з польської колонізації, хоча лише незначно вплинули на етнічну демографію та власність на землю, потужно антагонізували місцевих, спраглих за землею білоруських та українських селян¹⁷¹. Цей антагонізм доповнювався неспроможністю польської держави провести радикальну земельну реформу; але про таку реформу годі було й думати, бо вона повинна була би експропріювати польських земельних магнатів (кому належала переважна більшість великих маєтків на східних прикордонних теренах) на користь непольських селян — це, власне, протилежно ситуації, яка зробила земельні реформи політично вигідними (і досконалим інструментом націоналізації) в інших місцях Східної Центральної Європи, де етнічно чужих землевласників експропріювали на користь «національного» селянства¹⁷². Тяжка аграрна ситуація дозволила білоруським та українським агітаторам інтерпретувати економічне незадоволення у національному сенсі, і таким чином долучатися до «націоналізації» східних слов'ян — але у протилежному полякам сенсі.

У сфері освіти, культури та релігії політика стосовно східнослов'янських національностей спочатку мала свої особливості (відмінності). Перед війною, білоруський національний рух був спрямований проти Росії та русифікації,

¹⁷⁰ Brock, «Polish Nationalism», p. 344.

¹⁷¹ Polonsky, *Politics of Independent Poland, 1921–1939*, p. 140; Rothschild, *East Central Europe Between the Two Wars*, p. 42–43; Ammende, *Die Nationalitäten in den Staaten Europas* pp. 62–63, 134–135.

¹⁷² Rothschild, *East Central Europe Between the Two Wars*, pp. 12–13, 67.

тоді як найенергійніша частина українського національного руху (в австрійській Східній Галичині) була спрямована проти поляків (які домінували в Галичині в цілому). Спочатку (до тріумфу унітаристів-асиміляційників зі стану націонал-демократів) нова держава намагалась мати зиск від цієї антиросійської орієнтації білоруського націоналізму. Тому не тільки допускалися, але й активно підтримувалися білоруські школи та культурні інституції у намаганні підтримати дух відмінності білорусів від росіян та таким чином забезпечити лояльність білоруського населення. Через декілька років ця підтримка була відізнана і на всіх східних прикордонних теренах стала проводитися асиміляційна політика. Білоруські та українські школи було заміщено формально двомовними, а насправді переважно польськими, а діяльність білоруських та українських культурних організацій була різним чином обмежена. Український університет, обіцяний Польщею, коли вона хотіла отримати схвалення союзників на свій суверенітет над Галичиною, так і не був відкритий, існуючі на той час українські кафедри у Львівському університеті були закриті. В 1930-і роки робилися спроби, інколи силові, повернути православних українців (тобто, тих, хто жив поза межами Галичини, де українці були греко-католиками) до римо- чи греко-католицизму і ряд білоруських та українських православних церков було закрито, або від них вимагали використання польських літургійних текстів¹⁷³.

Враховуючи націоналізаційні цілі, можна сказати, що у міжвоєнній Польщі дисиміляційна політика націоналізації та практика винятків стосовно німців та євреїв була принаймні частково «успішною». І навпаки, асиміляційна позиція націоналізації щодо білорусів та українців власне провалилася. Замість того, щоб бути поглинутими польською нацією,

¹⁷³ Nicolas P. Vakar, *Belorussia: The Making of a Nation* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1956), pp. 121ff., 128–135; *Encyclopedia of Ukraine*, ed. Volodymyr Kubijovyc, 5 vols. (Toronto: University of Toronto Press, 1984–1993), vol. IV, pp. 81, 108, 248–250; vol. V, p. 633.

білоруси та українці у польських прикордонних теренах упродовж міжвоєнного періоду розвинули набагато сильнішу білоруську та українську національну ідентичність. Ще гіршим на думку поляків було те, що яким би не було спочатку почуття лояльності до польської держави, воно змінилося на ворожість. Коли Польщу було поділено у 1939 р. між Німеччиною та Радянським Союзом дуже мало білорусів та українців сумувало з приводу закінчення польського правління, хоча радянське правління несло їм набагато гірше життя. І таким чином привабливість білоруської та української національних «республік» у складі Радянського Союзу — значна у 1920-і роки, коли білорусифікація та українізація енергійно підтримувались — задовго до цього була зіпсована новинами про чистки, колективізацію та голодомор у 1930-і роки.

Цю втрату лояльності населення прикордонних теренів не можна віднести виключно на рахунок націоналізаційної політики та практики Польщі. Більш важливим, імовірно, була жорстка репресивна відповідь влади на сильні соціал-революційний та радикальний націоналістичний рухи, що розвинулись на прикордонних теренах; тому що репресії торкалися не тільки екстремістів, хто відкрито підтримував чи провадив терор проти польських посадовців, але відбивався також і на поміркованих націоналістах та аполітичних міщанах¹⁷⁴. Але націоналізаційна політика та практика держави були вирішальними у створенні та загостренні незадоволення, що створило родючу ниву для ворожості.

Кода: націоналізаційні держави в новій «Новій Європі»

Чи може окреслена вище модель націоналізаційної держави, ілюстрована посиланнями на міжвоєнну Польщу, допомогти нашому розумінню сьгоднішніх нових національних держав, новостворених країн-спадкоємців Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини? Детальне обговорення цього

¹⁷⁴ Vakar, *Belorussia*, pp. 125ff; Roos, «Polen zwischen den Weltkriegen», pp. 42, 51.

питання лежить поза межами мети цього розділу. Проте можна запропонувати декілька загальних спостережень¹⁷⁵.

На початку потрібне попередження. Я не намагаюсь тут витягувати уроки з випадку Польщі. Як було детально показано, польська націоналізаційна політика та практика формувалася особливими (і внутрішньо відмінними) політичним, геополітичним, економічним та культурним контекстами, які супроводжували стосунки між поляками та меншинами. Щоб сказати щось особливе про націоналізаційну політику та практику нових держав і про те, як вони можуть бути подібними чи відрізнитися від міжвоєнної Польщі, треба приділяти постійну увагу контекстові *їхнього* формування — контекстові, різко відмінному від того, що формував націоналізаційну позицію у міжвоєнній Польщі (і який сильно відрізняється від однієї нової держави до наступної). Неможливо тут звертатися до цих різноманітних контекстів. Мої заключні зауваження необхідні на набагато загальнішому рівні, їхньою відправною точкою є не детальне дослідження Польщі, а загальна модель націоналізаційної держави, подана на початку цього розділу.

Націоналізаційна держава, як я пропонував, є державою певної етнокультурної «центральної нації» та для цієї нації, чия мова, культура, демографічне становище, економічний добробут та політична гегемонія повинна підтримуватися державою. Її ключовими елементами є: (1) почуття «власності» над державою, притаманні певній етнокультурній нації, яка вважається відмінною від громадян чи постійного населення в цілому, та (2) «коригуючий» чи «компенсаційний» аспект

¹⁷⁵ Для попередньої оцінки будівництва націй у радянських країнах-спадкоємцях, див.: Ian Bremmer and Ray Taras, eds., *New States, New Politics: Building the Post Soviet-Nations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); Juan J. Linz and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe* (Baltimore and London: John Hopkins University Press, 1996), особливо розділи 2, 19 та 20; Paul Kolstoe, «Nation-Building in Eurasia» *Journal of Democracy* (1996) (у друку).

використання влади держави для підтримки специфічних (і попередньо недостатньо обслуговуваних) інтересів.

У нових державах Східної Європи та колишнього Радянського Союзу ці ключові елементи чітко наявні. Нові держави (за частковим та неоднозначним виключенням Боснії-Герцеговини, залишків Югославії та Російської Федерації) близькі до ідентифікації з певною етнокультурною нацією. Це є наслідком іншого, попереднього їхнього уособлення як головних етнотериторіальних одиниць у номінально федеративних багатонаціональних державах, які вже тоді були визначені як (номінально суверенні) держави певної етнокультурної нації, назву якої вони носили. Радянський режим, як я наголошував у другому розділі, свідомо будував складові республіки як національні політичні утворення, що «належали» їхнім відповідним націям, які дали їм ім'я, хоч водночас суворо обмежував їхню владу в управлінні; югославський та (меншою мірою) чехословацький режими, що наслідували радянську модель, робили те саме. Сьогодні зберігається інституційований сенс власності та етнонаціонального права. Але зараз він пов'язаний зі значною спроможністю керувати. Еліта країн-спадкоємниць може використовувати цю нову можливість для «націоналізації» власних держав, повніше робити їх політичними утвореннями своїх основних націй та для цих націй.

Майже у всіх цих нових державах етнокультурно визначена основна нація — «носій» державності значно відрізняється від громадянства в цілому¹⁷⁶. Основна нація представляється

¹⁷⁶ Винятком є Чеська Республіка, Словенія та Вірменія, де переважна більшість населення належить до основної нації; а також Білорусь та Україна, де границі між відповідними основними націями та росіянами, які становлять найбільші меншини в обох державах, є розмитими. В Естонії (та меншою мірою в Латвії) громадяни є відносно однорідними, але загальне населення держави не є таким; ця невідповідність є продуктом політики націоналізації, яка, заради захисту інтересів основної нації, виключила таким чином велику кількість неестонського та нелатвійського населення з громадянства. Я звертався до цієї проблеми у своїй статті «Citizenship Struggles in Soviet Successor States», *International Migration Review* 26 (1992).

своєю елітою — чи принаймні важливим сегментом цієї еліти — як послаблена та недорозвинена внаслідок попередніх дискримінацій та репресій. У такому світлі зображають навіть домінантні нації колишніх багатонаціональних держав Росія та Сербія. Для компенсації цього нова держава має право, насправді відповідальність, захистити та підтримати культурні, економічні, демографічні та політичні інтереси основної нації.

Безперечно, тоді є всі концептуальні та ідеологічні підстави для програм та політики націоналізації. Проте, існують також альтернативні моделі держави. Зараз в ужитку є три такі моделі. Перша — це модель «громадянської» держави, держави для всіх її громадян, незалежно від їхньої етнічності. Друга — це модель двонаціональної чи багатонаціональної держави, яка розуміється як держава для двох чи багатьох етнокультурних основних націй. Зауважте, що ці дві моделі різко різняться між собою: етнічність чи етнічна національність не грає ролі в першій моделі і має велике суспільне значення у другій моделі; складовими одиницями політичного утворення в першому випадку є особи, а в другому — етнонаціональні групи. Врешті, є гібридна модель прав меншин: держава усвідомлюється як національна, але не націоналізаційна; членам груп меншин гарантовані не тільки рівні права громадян (що означає захист, у принципі, від диференціалістських націоналізаційних дій), але також і певні права меншин, зокрема в області мови та освіти (отже, захист від асиміляційних націоналізаційних дій).

На мій погляд, ні громадянська, ні дво- або багатонаціональна модель держави не має шансів превалювати у нових державах Східної Європи та колишнього Радянського Союзу. Громадянська модель має значну міжнародну легітимність; внаслідок цього громадянські принципи включені до деяких конституційних текстів та проголошуються у деяких публічних деклараціях (особливо спрямованих до міжнародної аудиторії). Але ці громадянські принципи залишаються зовнішніми. Складно уявити, що громадянська самосвідомість почне превалювати за умов всебічно інституційованого усвідомлення

національності як фундаментально етнокультурної, а не політичної, як різко відмінної від громадянства та як підстава для вимог на «власність» над політичним утворенням (яке, як-не-як, було виразно збудоване як політичне утворення для однойменної етнокультурної нації). За тієї ж причини складно уявити, що стане превалювати двонаціональне чи багатонаціональне розуміння держави. За іронією, громадянська модель, яка не вважає, що етнічність та національність не відіграють жодного суспільного значення, може мати найкращі шанси працювати в державах, найбільш близьких до приблизно етнічно однорідних національних держав, зокрема в Чеській Республіці та в Словенії. Найбільший шанс для двонаціональної чи багатонаціональної моделі може випасти, коли дві чи більше країн-спадкоємців поєднуються у ширше федеративну чи конфедеративну державу, що визначила б себе як дво- чи багатонаціональну, зберігаючи всередині свій власний «національний» характер.

Перспективи моделі прав меншин можуть здаватися кращими. Вона має навіть більшу міжнародну легітимність, ніж громадянська модель, і такі міжнародні установи як Рада Європи, Європейський Союз, Організація з безпеки та співробітництва в Європі тиснули, щоб нові держави прийняли та втілили законодавство прав меншин. Як наслідок, всі нові держави формально взяли зобов'язання не дискримінувати та захищати права меншин. Проте це було так і у випадку нових держав міжвоєнної Європи, які всі були об'єктами Конвенцій меншин Ліги Націй, яка чітко вимагала однакового ставлення, захищала використання мови меншин та зобов'язувала державу надавати початкову освіту мовою меншини в місцях її компактного проживання. Ці конвенції мало зробили для стримування динаміки націоналізації; формальні гарантії прав меншин не мали успіху, оскільки заважали існуючій націоналізації. Ще побачимо, чи будуть успішніше підтримані міжнародною спільнотою права меншин тепер.

Майже всі з нових держав, на мій погляд, будуть націоналізаційними до певної міри і у певній формі. Вже були прийняті

різні націоналізаційні політики, практики та позиції у таких сферах як мовна політика, освіта, планування засобів масової інформації, конституційна символіка, національна іконографія, міграційна політика, державний сектор зайнятості та узаконення громадянства; значні елементи націоналізації можна знайти навіть у таких державах, які представляють себе як моделі міжетнічної гармонії, зокрема в Україні та Казахстані¹⁷⁷. Але це не означає, що нові держави будуть націоналізуватися настільки послідовно та контрпродуктивно, як це робила міжвоєнна Польща. Існує і буде існувати різниця між державами — і всередині держав (у часі, між партіями, по регіонах, між секторами влади, тощо) — в тій мірі, до якої регламент націоналізації проголошується та втілюється. Більше того, у всіх державах регламент націоналізації повинен конкурувати з іншими: соціальним, політичними та економічними регламентами за увагу, підтримку та прихильність громадян — не стільки з регламентами, що відкидають націоналізацію, як з тими, які обходять чи ігнорують її, роблячи менш терміною, неможливою чи не відповідною проблемам сьогодення. Питання, отже, полягає не в тому, *чи* будуть нові держави національними, а *як* вони будуть національними — і *наскільки національними* вони будуть.

¹⁷⁷ Див.: Dominique Arel, «Language and Group Boundaries in the Two Ukraines»; Ian Bremmer, «Russians as Ethnic Minorities in Ukraine and Kazakhstan», обидві роботи представлені на конференції «National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe», Bellagio Study and Conference Center, Italy, August, 1994; Anatoly Khazanov, *After the USSR* (Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 1995), chapter 5; Robert Kaiser and Jaff Chinn, «Russian-Kazakh Relations in Kazakhstan», *Post-Soviet Geography* 36 (1995). Найслабшою націоналізаційна позиція була в Білорусі, де в травні 1995 року переважна більшість висловились за посилення економічної інтеграції з Росією, надання російській мові статусу державної разом з білоруською, відновлення символів радянської держави; див.: Ustina Marcus, «Lukashenko's Victory», in *Transition* 1, no. 14 (1995), 77–78.

Вітчизняний націоналізм у ваймарській Німеччині та у «Ваймарській» Росії

У міжвоєнній Європі однією з найнебезпечніших помилкових ліній була та, згідно якої внутрішні націоналізми етнічно неоднорідних національних держав ворогували з транскордонними націоналізмами сусідніх «вітчизняних» держав, орієнтуючись на співвітчизників, які живуть як меншини у національних державах. Зіткнення між націоналізаційним націоналізмом міжвоєнної Польщі та вітчизняними націоналізмами Німеччини та Радянського Союзу¹⁷⁸, між націоналізаційним націоналізмом Чехословаччини та вітчизняними націоналізмами Німеччини та Угорщини, між націоналізаційним націоналізмом Румунії та вітчизняними націоналізмами Угорщини та Болгарії¹⁷⁹ — якщо згадати лише декілька прикладів — породили як хронічні напруження, так і гострі кризи, які були пов'язані з передумовами та спалахом Другої світової війни¹⁸⁰.

¹⁷⁸ Оскільки велика кількість білоруського та українського населення була включена у міжвоєнну Польську державу, Радянський Союз, утворивши номінально суверенні Білоруську та Українську Радянські Соціалістичні Республіки, надавав їм значну культурну автономію у 1920-і роки і навіть заохочував запуск ними «націоналізаційних» програм. вони можуть являти собою (з певною натяжкою впродовж 1920-х років) зовнішні національні вітчизни для українців і білорусів у приграниччі східної Польщі.

¹⁷⁹ Подібно до Німеччини, Угорщина та Болгарія втратили значні території та велику кількість співвітчизників за угодами після Першої світової війни. Понад 3 млн угорців стали меншинами, в основному, в Румунії, Чехословаччині та Югославії, тоді як болгарські націоналісти, ідентифікуючи дуже спірну національність всіх слов'ян Македонії як болгарську, заявляли,

Подібні зіткнення за тою ж самою хибною лінією загрожують стабільності та безпеці у регіоні й сьогодні. В деяких випадках вони вже привели до війни. Як я доводив у третій главі, взаємодія між націоналізаційним націоналізмом Хорватії та «вітчизняним» націоналізмом Сербії (разом з націоналізмом сербської меншини на прикордонних територіях Хорватії) призвели до розпаду Югославії. Подібно, конфлікт між національним націоналізмом Азербайджану та вітчизняним націоналізмом Вірменії (запаленим спочатку націоналізмом вірменської меншини у Карабасі) призвів до війни за Нагорний Карабах. Багато інших зіткнень як і потенційних зіткнень за цим принципом, хоча вони ще не спричинили великомасштабного насилля, залишаються потенційно дестабілізуючими. Національний націоналізм Румунії та Словаччини стикався з вітчизняним націоналізмом

що повоєнні угоди залишили третину болгар в інших країнах. Турбота про повернення втрачених територій та визволення етнічних родичів домінувала у політиці Угорщини та Болгарії у міжвоєнну еру і привела обидві держави у воєнний альянс з нацистською Німеччиною. Стосовно міжвоєнної Угорщини див.: С. А. Macartney, *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and its Consequences, 1919–1937* (London: Oxford University Press, 1937); та Joseph Rothschild, *East Central Europe Between the Two World Wars* (Seattle: University of Washington Press, 1974), розділ 4. Стосовно Болгарії див.: *Там само*, розділ 7, особливо стор. 325–326; та Myron Weiner, «The Macedonian Syndrome: An Historical Model of International Relations and Political Development», *World Politics* 23, no. 1 (1970), 671. Стосовно націоналізаційного націоналізму в міжвоєнній Румунії, див.: Irina Livezeanu, *Cultural Politics in greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930* (Ithaca, NY and London: Cornell University Press, 1995).

180. Про конфліктуючі національні вимоги у міжвоєнній Східній Центральній Європі дивіться блискуче лаконічний огляд у: Rothschild, *East Central Europe Between the Two World Wars*, pp. 2–14. Про національні тертя та витоки Другої світової війни див.: A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (New York: Atheneum, 1961), особливо розділ 8 про Судетську кризу. Стосовно складних взаємин між нацистською Німеччиною, організаціями судетських німців та чехословацькою державою у створенні Судетської кризи та Мюнхенського пакту див.: Ronald Smelser, *The Sudeten Problem, 1933–1938* (Folkestone, UK: Dawson, 1975).

Угорщини¹⁸¹. Національний націоналізм Сербії та Македонії протистоїть зароджуваному вітчизняному націоналізму Албанії¹⁸². Національний націоналізм Болгарії стикається з потенційним вітчизняним націоналізмом Туреччини.

Найважливішими — і потенційно найнебезпечнішими — зіткненнями за цією хибною лінією сьогодні відбуваються між національним націоналізмом радянських країн-спадкоємиць та вітчизняним націоналізмом Росії. Національна політика та практика Естонії та Латвії, особливо їхня обмежувальна політика громадянства по відношенню до їхніх великих російських меншин, стикнулись з жорстким засудженням Росією «апартеїду» та «національних чисток» та повторюваним проголошенням права Росії захищати росіян проти начебто масивного порушення прав людини. Хронічні суперечки між Україною та Росією стосовно Криму, де домінували росіяни, спалахнули в 1994 р., коли російське керівництво Криму проголосило себе незалежним від центральної української влади та прагнуло до тісніших зв'язків з Росією¹⁸³. Суперечки між Казахстаном та Росією також інтенсифікувались через посилення національної політики, яку проводить казахський режим на півночі своєї країни, де домінують росіяни¹⁸⁴. І обмежений військовий конфлікт спалахнув у Молдовському

¹⁸¹ Національний націоналізм можна знайти в існуючих, а також і в нових державах. Щодо націоналізаційної практики у Румунії після часів Чаушеску див.: Vilmos Tancos, «Kettős hatalmu szerkezet a Székelyföldön» («The Dual Structure of Power in Szekler Lands»), рукопис (1994). Про витоки сучасного угорського вітчизняного націоналізму див.: László Neményi, «The Dynamics of Homeland Politics: The Hungarian Case», стаття, подана на конференцію «National Minorities, Nationalizing States and External National Homelands in the New Europe», Bellagio Study and Conference Center, Italy, August 1994.

¹⁸² Сербія уособлює собою як вітчизняний, так і національний націоналізм, див. п. 12.

¹⁸³ Слід відзначити, що хоча російські націоналісти заявляли про належність Криму Росії і заперечували законність передачі Криму з РРФСР до Української РСР у 1954 році, російська влада, принаймні офіційно, не підтримувала кримського російського сепаратизму.

¹⁸⁴ Ian Bremmer, «Nazarbayev and the North: State-Building and Ethnic Relations in Kazakhstan», *Ethnic and Racial Studies* 17, no. 4 (1994).

Придністров'ї влітку 1992 р. між спочатку сильно національною молдовською державою та сепаратистською, керованою росіянами та українцями Придністровською республікою, підтриманою 14-ю Російською армією, що діяла за мовчазною згодою, якщо не за прямим керівництвом, Москви¹⁸⁵.

Звернувшись до національних держав у розділі 4, я повертаюсь у цьому розділі до транскордонного націоналізму зовнішньої національної батьківщини. В літературі з національної політики вітчизняним націоналізмом нехтували навіть більше, ніж національним. Однією з причин цього було те, що не існує загальноприйнятого аналітичного словника для обговорення і навіть ідентифікації того, що я назвав «вітчизняним націоналізмом». Зрозуміло, що окремі випадки цього типу націоналізму досліджувались. Найбільша кількість наявної літератури стосується міжвоєнної Німеччини. Навіть та література, тобто декілька спеціалізованих книжок та купка статей — є мінімальною порівняно з великою кількістю статей про інші аспекти німецького націоналізму. Більше того, написана в переважній більшості істориками ця література дуже вдавалась у подробиці стосовно однієї конкретної ситуації, одного чи іншого з аспектів зацікавлення міжвоєнної Німеччини етнічними німцями у сусідніх країнах. Її ключові концепції — *Deutschumpolitik*, *Volkstumspolitik*, *Deutschumsarbeit*, *Deutschumpflege*, які всі означали активну зацікавленість у етнічній «німецькості» (*Deutschum*) — були великою мірою пов'язані з тою історичною ситуацією і мало зацікавлені у розвитку ширшого теоретичного чи порівняльного аналізу¹⁸⁶.

¹⁸⁵ Див. Paul Kolstoe and Andrei Edemsky, «The Dniester Conflict: Between Irredentism and Separatism», *Europe-Asia Studies* 45, no. 6 (1993); Jeff Chinn and Steven D. Roper, «Ethnic Mobilization and Reactive Nationalism: The Case of Moldova», неопублікований рукопис (1994).

¹⁸⁶ Винятком із цього є нотатки зі «співнаціоналізму» тобто з націоналізму, спрямованого на етнічних співвітчизників, які живуть у інших країнах, що належать перу Макса Гільдеберта Бейма, теоретика німецькості; проте наскільки я знаю, обговорення, подане Беймом, не було прийнятим де-небудь в літературі. Див.: Max Hildebert Boehm, *Das eigenständige Volk* (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1932), pp. 177ff.

А що стосується літератури з узагальнення етнічності та націоналізму, хоча вона зверталась до іредентизму та зовнішньої інтервенції в етнічних конфліктах, то в ній не приділялося достатньої аналітичної уваги до зовнішніх національних вітчизн чи вітчизняного націоналізму як таких. Іредентизм — рух до приєднання *irredenta*, тобто, земель та людей, представлених «неповерненими» через пов'язаність «чужим» правлінням — насправді є прикладом вітчизняного націоналізму, проте він являє собою крайній виняток, а не поле «вітчизняної» політики в цілому. І проблематика «зовнішнього втручання» є протилежною проблематиці політики «вітчизни». З одного боку, вона розширює межі втручання будь-якої зовнішньої сили, чи то є зовнішня національна вітчизна, інша держава, чи транснаціональна або міжнародна організація. З іншого боку, «втручання» зазвичай вузько сприймається як військове або, принаймні, примусове втручання, хоча різноманітні дії, що становлять політику «вітчизни», включають використання погроз чи сили лише у крайньому випадку¹⁸⁷.

¹⁸⁷ Щодо іредентизму див.: Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley: University of California Press, 1985), розділ 6, та Naomi Chazan, ed., *Irredentism and International Politics* (Boulder and London: Lynne Rienner and Adamantine Press, 1991). З різноманітної літератури стосовно зовнішньої інтервенції та, загальніше, міжнародних вимірів етнічних конфліктів див., напр.: Weiner, «The Macedonian Syndrome»; Astri Suhrke and Lela Gardner Noble, eds., *Ethnic Conflicts in International Relations* (New York: Praeger, 1977); Joseph Rothschild, *Ethnopolitics: A Conceptual Framework* (New York: Columbia University Press, 1981), розділ 6; Gabriel Sheffer, ed., *Modern Diasporas in International Politics* (London and Sydney: Croom Helm, 1986); Alexis Heraclides, «Secessionist Minorities and External Involvement», *International Organization* 44, no. 3 (1990); Paul Smith, ed., *Ethnic Groups in International Relations* (Alderhorst, UK and New York: Dartmouth Publishing Company and New York University Press, 1991); Robert Cooper and Mats Berdal, «Outside Intervention in Ethnic Conflicts», in Michael Brown, ed., *Ethnic Conflict and International Security* (Princeton: Princeton University Press, 1993). Серед цієї літератури лише коротке дослідження Пола Сміта зв'язку між етнічними групами та їхніми «зовнішніми батьківщинами», можливо, найближче підходить до висвітлення певного явища вітчизняного націоналізму, до якого я звертаюсь у цьому розділі; див.: *Ethnic Groups in International Relations*, p. 5.

Для звернення до цієї недостатньо теоретично обґрунтованої форми націоналізму у цьому розділі, подібно до попереднього, прийнято історичний підхід. Головна частина розділу присвячена аналізу одного окремого – і особливо відповідного цьому – випадку вітчизняного націоналізму: ваймарська Німеччина. Ваймарський вітчизняний націоналізм привертає нашу увагу не тільки своїм внутрішнім інтересом, і не тільки тому, що його теми та методи були оцінені нацистами, але також і через різючу подібність між Німеччиною після Першої світової війни та Росією після розпаду Радянського Союзу – подібність, завдяки якій деякі коментатори стали говорити про «Ваймарську» Росію¹⁸⁸. І відповідно, остання частина розділу присвячується появі вітчизняного націоналізму у пострадянській Росії та порівнянні його з націоналізмом ваймарської Німеччини.

Національний та вітчизняний націоналізми

Національний та вітчизняний націоналізми є діаметрально протилежними і безпосередньо конфліктними: національні націоналізми (подібно до міжвоєнної Польщі) спрямовані державами «всередину» стосовно своїх власних територій та населення, тоді як вітчизняні націоналізми (як у міжвоєнній Німеччині) спрямовані «назовні» сусідніми державами, через кордони територій та громадянства, до членів «їхньої власної» етнічної національності, тобто до людей, які «належать» (чи про яких можна заявити, що вони належать) до зовнішньої національної вітчизни за етно-національною подібністю, хоча вони проживають та є (зазвичай) громадянами інших держав. Оскільки ці останні держави є як правило національними державами (або принаймні такими представляються зовнішніми

¹⁸⁸ В США першим виразником цієї концепції був Стівен Сестанович (Stephen Sestanovich). Див., напр.: Bill Keller, «Gorbachev's Grand Plan», *The New York Times*, December 5, 1988. Критичне обговорення ваймарської аналогії подане в: Jack Snyder, «Nationalism and the Crisis of the Post-Soviet State», *Survival* 35, no. 1 (1993), 6.

вітчизнами), вітчизняні та національні націоналізми недвозначно стикаються між собою.

Національні держави та зовнішні національні вітчизни висувають суперечливі юридичні претензії щодо однієї й тієї самої групи людей. Це люди, що «належать» або їх можна представити такими, обом державам — до національної держави за громадянством та до «вітчизни» за позірною етнокультурною національністю. Національні держави, апелюючи до норм територіальної цілісності та суверенітету, заявляють, що статус та добробут її громадян, якої вони б не були етнокультурної національності, є виключно внутрішньою справою, над якою законну юрисдикцію має лише вона. Зовнішня національна вітчизна, відкидаючи такий погляд, заявляє, що її право та відповідальність стосовно «власної» (транскордонної) нації не залежить від кордонів територій та громадянства, тобто вона має право, навіть відповідальність контролювати, підтримувати і за потребою захищати інтереси «своїх» етнічних співвітчизників, навіть якщо вони живуть в інших державах і мають інше громадянство. Між цими двома суперечливими позиціями знаходяться у хиткому положенні самі національні меншини, оскільки мають спільне громадянство, проте не (етнокультурну) національність з національною державою, та спільну національність, проте не громадянство з зовнішньою національною вітчизною.

Однак, попри їхню прямо протилежну орієнтацію, вітчизняний та національний націоналізми мають одну ключову спільну рису: вони обидва орієнтовані на «націю», відмінну від населення держави. В національних державах ця нація є меншою за населення; для зовнішніх вітчизн вона є більшою, розширюючись за межі населення і за межі території держави, щоб включити громадян та мешканців інших країн¹⁸⁹. Як національний, так і вітчизняний націоналізми також виявляють, проте по-різному, глибокі напруження, притаманні національній державі як моделі політичної організації, напруження між «уявним порядком» чи «уявною спільнотою» «нації»¹⁹⁰ та територіально обмеженою організаційною реальністю держави.

Домінантне «західне» розуміння національної держави у своїх англійському, американському чи французькому варіантах не надає аналітичних засобів стосовно цих напружень, оскільки в цій традиції (за наявності важливих відмінностей між ними) «націю» бачать як таку, що відноситься до категорії держави, відповідна державі та обмежена нею. (Навіть в американській традиції з її слабким розумінням державності «нація» розглядається як відповідна державі, якщо не як категоризована державою). Проте у випадках, коли «нація» розуміється (навіть неточно) не такою, що співпадає з державою, а такою, що суперечить, а не підсилює територіальні та інституційні рамки держави, така сплоснена «західна» концепція національної держави, що розглядає нації та держави як повністю конгруентні категорії, є неадекватною. Власне так і є в Центральній та Східній Європі — регіоні світу, в якому «нація» є найбільш сильно встановлена у випадковій та оціночній рамці, не відповідній рамкам територіальної держави¹⁹¹.

¹⁸⁹ Більш конкретно, насправді національний та вітчизняний націоналізми можна знайти разом у тій самій державі. Це відбувається, коли «титульна нація» відрізняється від населення настільки, що значна частина населення не належить титульній нації, тоді як значна частина нації не є її громадянами. Сербія у відношенні до албанців у Косові є націоналізаційною державою, тоді як вона є зовнішньою національною вітчизною у відношенні до сербів Хорватії та Боснії-Герцеговини. Румунія є націоналізаційною державою у відношенні до угорців, а національною вітчизною для румунів в Молдові. Росія сьогодні є вітчизною для російської діаспори, але також (потенційно) націоналізаційною державою у відношенні до неросійських меншин в Росії. Міжвоєнна Німеччина, зрозуміло, була не тільки зовнішньою національною вітчизною для німців за кордоном, але і вбивчою націоналізаційною державою по відношенню до, наприклад, євреїв.

¹⁹⁰ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 2nd edition (London: Verso, 1991); стосовно нації як уявного порядку, див.: M. Rainer Lepsius, «The Nation and Nationalism in Germany», *Social Research* 52 (1985).

¹⁹¹ Щодо суперечливих концепцій національності у радянському та пострадянському контексті див.: розділ 2, стор. 32–40, 45–46.

Ваймарський вітчизняний націоналізм

Походження

Хоча вітчизняний націоналізм в Німеччині з'явився лише в останні десятиліття XIX століття та викристалізувався як значна політична сила лише після Першої світової війни, невідповідність та протиріччя між уявною організованістю нації та організаційною реальністю держави — головна умова появи вітчизняного націоналізму — має глибокі корені в німецькій історії¹⁹². Вона походить із специфічної економічної, політичної та культурної географії Центральної Європи. Тут варто згадати дві риси цієї географії. По-перше, західна Німеччина лежить у центрі європейської «смуги міст», спадку середньовічних торговельних шляхів через континент, який простягається від Італії до Північного та Балтійського морів. У цій зоні, яку Стейн Рокан та Верек Урвін назвали «багатоголовою», щільність міст, церковних володінь та інших маленьких, проте незалежних політичних юрисдикцій створили перешкоду розширенню та консолідації централізованих територіальних держав — перешкоду, яка була набагато слабшою у «одноголових» зонах на захід та на схід від смуги міст, де, як наслідок, набагато раніше з'явилися великі централізовані держави¹⁹³. Як наслідок, довготривала фрагментація політичної влади означала, що етнолінгвістичні та політичні кордони у Центральній Європі навіть і близько не збігалися. Іншою відмінною рисою культурної географії Центральної Європи була широка зона системи етнокультурно змішаних поселень, що простіралися на схід від області консолідованих німецьких поселень — як спадок від великомасштабної міграції німецьких селянських поселенців та колоністів, яка відбувалась декількома великими хвилями в Середньовіччі та на початку нової історії. Разом

¹⁹² Я дослідив ці протиріччя у різних контекстах в книзі *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), вступ та розділ 6.

¹⁹³ Stein Rokkan and Derek Urwin, *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries* (London: Sage, 1983), pp. 7–12, 16–17, 35–39.

з фрагментацією політичної влади у західній Німеччині ці великі змішані зони на східному прикордонні перешкождали уподібненню етнолінгвістичних та політичних кордонів.

До другої половини XVIII ст. не надавалося жодного культурного та політичного значення *Volkssprache* (народній мові, тобто мові, якою говорив *Volk*, на відміну від *Staatssprache*, мови державних справ). Внаслідок цього відсутності навіть віддаленого співпадіння меж етнолінгвістичних та політичних одиниць не надавалося жодного значення¹⁹⁴. Це змінилось у кінці XVIII ст.: *Volkssprache* було прославлено — найпотужніше це зробив Гердер — як основу творчості та особистості, і концепція нації, заснована на мові та лінгвістично пов'язаній культурі, вкоренилась між процвітаючими *Bildungsbürgertum*. З цього часу уявна община етнокультурної нації стала явним центром орієнтації, цінною метою, джерелом ідентичності та місцезнаходженням лояльності, незалежної від — і потенційно конфліктної до — держави. Так була реалізована одна з ключових передумов вітчизняного націоналізму.

У кінці XVIII ст. це нове етнолінгвістичне чи етнокультурне сприйняття «нації» залишалось аполітичною, навіть антиполітичною концепцією, тоді як концепції державності залишалися ненаповненими національною ідеєю. Проте, на самому початку XIX ст. ці два поняття — етнокультурна нація та територіальна держава — увійшли у взаємини динамічної суперечності між собою. Французька революція та Наполеонівські війни — особливо нищівна та ганебна поразка, завдана прусакам французами під Йєною у 1806 р., — справили жахливе враження в Німеччині. Те, що держава має намагатися використовувати енергію нації, і нація уособлювати себе

¹⁹⁴ Така невідповідність між лінгвістично пов'язаною культурою та політичним утворенням, зрозуміло, була характерною не тільки для Німеччини, але також і для більшості країн світу до часів націоналізму. Її абсолютно непроблематична природа найбільш рішуче висловлена у книзі: Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University Press, 1983). Протилежний погляд подано: Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford: Basil Blackwell, 1986).

в державі, стало звичайною «прогресивною» мудрістю. Як можна було б звершити таке поєднання нації та держави було центральним питанням німецького політичного та інтелектуального життя протягом перших двох третин XIX ст.

З утворенням Німецького райху у 1870–1871 рр., яке було тріумфом прусського проекту Малої Німеччини (*kleindeutsch*) над австрійським проектом Великої Німеччини (*grossdeutsch*) щодо німецької національної держави, вперше існувала держава, яка могла заявляти про уособлення в собі німецької нації. Правда, велика «неповнота» цього втілення — тобто, що мільйони німців, насамперед вісім мільйонів австрійських німців, були виключені з нової держави — створили умови для вітчизняного націоналізму¹⁹⁵. Отже, самим актом перетворення на національну державу — довго бажану державу для етнокультурної німецької нації, хоча і без включення значної її частини — новий Німецький райх став водночас не тільки кардинальним пунктом культурного та політичного тяжіння, але і потенційною зовнішньою вітчизною — патроном, захисником, та можливим рятівником — для виключених співвітчизників.

У перше десятиліття райху, а також упродовж більшої частини другого десятиліття його існування, вітчизняний націоналізм залишався неактивованим потенціалом. Після воєн та територіальних змін, що сталися під час *Reichsgründung* (заснування держави), основна зовнішня політика Бісмарка була спрямована на відновлення та підтримання стабільного європейського міждержавного порядку, щоб уможливити внутрішню консолідацію держави; він неодноразово завіряв інші європейські уряди, що райх є територіально «насиченим». Більше того, послідовно державницький, а не націоналістичний за орієнтацією, Бісмарк відхиляв будь-які заміри, що райх має

¹⁹⁵ Про бісмаркський Райх як про «неповну» (*unvollendet*) національну державу див.: Werner Conze, «Nationsbildung durch Trennung», in Otto Pflanze, ed., *Innenpolitische Probleme des Bismarckreiches* (Munich: R. Oldenburg, 1983).

спеціальну відповідальність або інтерес до етнічних німців поза його межами. Так само не існувало жодної значної ідеологічної течії чи організованих груп, що захищали б такі вітчизняно-націоналістичні вимоги протягом цих десятиліть¹⁹⁶.

Проте, становище німців поза межами райху починало змінюватися. Балтійським німцям, які тривалий час мали привілеї, з кінця 1880-х років дедалі більше стала загрожувати русифікація, угорським німцям — мадяризація. А найважливіше, німецькому пануванню в австрійській половині імперії Габсбургів дедалі більше протистояла зростаюча слов'янська більшість, особливо активні чеські, польські та словенські національні рухи. У відповідь на цей виклик серед австрійських німців у 1880-і роки виник активний пангерманський рух. Намагаючись відновити німецьку гегемонію на центральних австрійських землях, які були відділені від населених переважно слов'янами периферійних територій Галичини та Далмації, пангерманці шукали від райху підтримки та, приховано, кінцевого приєднання австро-німецьких земель¹⁹⁷.

Цей стан облоги, в якому дедалі більше опинялися німці поза межами райху, пробудив у відповідь організований рух підтримки всередині райху. Таким чином, вимоги вітчизняних націоналістів отримали свій перший організований вияв у Німеччині. Першою такою організацією, яка намагалась

¹⁹⁶ Див.: Theodor Schieder, *Das Deutsche Kaiserreich von 1971 als Nationalstaat* (Cologne and Opdalen: Westdeutscher Verlag, 1961), pp. 22f., 42–43; Has Rothdels, *Bismarck, der Osten und das Reich* (Stuttgart: W. Kohlhammer, 1960) Part I.

¹⁹⁷ Robert A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848–1918* (New York: Columbia University Press, 1950), vol. I, pp. 97ff.; Schieder, *Das Deutsche Kaiserreich von 1971 als Nationalstaat*, p. 50. Не лише пангерманці, але й інші габсбурзькі німці, незадоволені поступками монархії стосовно ненімецьких національностей, поступово почали переорієнтовуватися на райх. Стосовно випадку судетських німців див.: Rudolf Jaworski, *Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der ČSR* (Stuttgart: Deutsche Verlag-Anstalt, 1977), pp. 34–35.

підтримати німецькі школи поза межами райху, тобто «зберегти німців поза райхом для німецькості», була Асоціація німецьких шкіл¹⁹⁸. Поки ця асоціація (перейменована у 1908 р. на Асоціацію за німецькість за кордоном) зосереджувалась на культурній підтримці співвітчизників за кордоном радикальніша Пангерманська Ліга, заснована на початку 1890-х років, висунула також і політичні вимоги, представляючи себе як «національну опозицію» та захищаючи «національну консолідацію всього німецького *Volkstum*-у у Центральній Європі, тобто, остаточне встановлення *Grossdeutschland*»¹⁹⁹. Президент Ліги Ернст Гасе (Ernst Hasse), який був також депутатом райстагу від Націонал-ліберальної партії, часто вимагав у райхстазі, щоб райх активно втручався у підтримку німців поза райхом, що знаходились під тяжким тиском²⁰⁰. Ця початкова стадія вітчизняного націоналізму досягла свого апогею у 1897 р., коли інтенсивні протести австрійських німців проти декрету, що встановлював чеську мову, поряд з німецькою, офіційною адміністративною мовою в Богемії та Моравії та вимагав від посадовців цих земель знати обидві мови, викликав сильний рух протесту також і в райху²⁰¹. У цей момент великого захоплення австро-німецькою проблемою декілька впливових дипломатів та військових наполягали на прилученні австро-німецьких земель до райху²⁰².

¹⁹⁸ Цитата з Otto Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770–1990* (Munich: C. H. Beck, 1993), p. 191.

¹⁹⁹ Цитовано там само, p. 192.

²⁰⁰ Schieder, *Das Deutsche Kaiserreich von 1871 als Nationalstaat*, p. 52.

²⁰¹ A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809–1918* (London: Hamish Hamilton, 1948), pp. 181ff.; Robert A. Kann, *A History of Habsburg Empire, 1526–1918* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1974), p. 441. Взагалі, організаційні зв'язки між німцями райху та Австрії через транскордонні асоціації полегшили вияв вітчизняно-націоналістичного відгуку у райху з приводу важкого становища австрійських німців. Див.: Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland*, p. 189.

²⁰² Schieder, *Das deutsche Kaiserreich als Nationalstaat*, p. 41.

Проте новий вітчизняний націоналізм залишався політично слабким і неспроможним вплинути на політику райху. У зовнішній політиці послідовники Бісмарка продовжували дотримуватись його визначеної позиції невтручання стосовно *Volksdeutsche* поза межами райху і неприпустимості будь-яких міркувань щодо можливого приєднання (*Anschluss*) австро-німецьких земель. Більш того, вимоги про втручання від імені оточених *Volksgenossen* не мали масової підтримки і лише часткову підтримку серед еліти. Це відображало не слабкість націоналізму імперської Німеччини, а ступінь, до якого націоналістичні почуття зосереджувались на територіальних та інституційних рамках райху і «вміщувались» у них. «Нація» для націоналістів більше не обов'язково означала інституційно аморфну *Kulturnation*, а радше *Staatnation*, яка склалась під час *Reichsgründung* та була підсилена у наступні десятиліття завдяки потужній інтеграційній роботі загальнодержавних інституцій, економічному динамізму та геополітичному престижу. Це «вміщення» було далеко не досконалим; націоналізм поширювався не тільки на зацікавлення у *Volksdeutsche* поза межами райху, але також, що більш важливо, і не імперіалістичну *Weltpolitik*. Проте на противагу процесу «концентрації» концепції нації (та «Німеччини») на території та населенні райху через інтеграційну роботу динамічної, престижної, «успішної» територіальної держави на момент високого геополітичного змагання між державами було багато зроблено для послаблення підтримки транскордонних закликів вітчизняних націоналістів²⁰³.

Кристалізація вітчизняного націоналізму

Усе це драматично змінилось з Першою світовою війною та одразу після неї. Доля німців поза державою — спочатку лише другорядна зацікавленість окремих розрізнених інтелектуалів

²⁰³ Там само, pp. 40–43, 52, 168–169, n. 75; Jürgen Kocka, «Probleme der politischen Integration der Deutschen, 1867 bis 1945», in Otto Büsch and James Sheehan, eds., *Die Rolle der Nation in der deutschen Geschichte und Gegenwart* (Berlin: Colloquium Verlag, 1985).

без масової підтримки та стосунків з великою політикою — раптом стала головною турботою всіх національно свідомих інтелектуалів, метою діяльності енергійних асоціацій з великою базою, та метою тривалого підвищення інтересу держави. Ваймарська Німеччина «кристалізувалась», як цього не зробила Німеччина Вільгельма, як зовнішня національна вітчизна для етнічних співвітчизників в інших країнах²⁰⁴.

Цей нагальний транскордонний інтерес у «німецькості» — який німецькі автори називали *Deutschtumspolitik* чи *Volkstumspolitik* — кристалізувався у відповідь на різкі хитросплетіння перетворень, яких зазнала німецька держава та етнічні німці, що опинились в результаті війни за її межами. Держава страждала не тільки від військової поразки, політичної революції, втрати території, але також — тимчасово — і від втрати становища великої держави. Територіальні кордони Ваймарської республіки були зафіксовані договором, який, за загальною думкою в Німеччині, був несправедливим, незаконним та принизливим. Інституційні параметри державності республіки були глибоко суперечливими, їм не вистачало законності, Ваймарська республіка не спромоглась «втілити» націю чи «втримати» націоналізм, як це робив кайзеррайх, у межах територіальних та інституційних рамок держави. Через те, що держава втратила більшість своїх інтеграційних зв'язків та влади, націоналізм став частково детериторіалізованим та деінституційованим. Національність яка стала чітко, проте зовсім не винятково, ототожнюватися з престижною та «успішною» державою епох Бісмарка та Вільгельма, зараз відділилась від знецінених рамок переможеної держави, та знову ототожнювалась винятково з наддержавною інституційно аморфною етнокультурною нацією чи *Volk*²⁰⁵.

²⁰⁴ Погляд на багатозначну функціональну «кристалізацію» держави, кожному зі своєю власною «мережею влади», де кожна залучає різний набір інститутів, завдань та людей поданий у: Michael Mann, *The Sources of Social Power*, vol II (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), pp. 75ff.

²⁰⁵ Martin Broszat, «Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus», *Deutsch Rundschau* 84, no. 1 (1958), 59–60.

Ця переорієнтація на *Volk* відображала не тільки слабкість (в очах багатьох націоналістів) незаконність Ваймарської республіки, але також і тяжке становище, в якому опинилися етнічні німці за межами німецької держави після війни²⁰⁶. Німці поза межами райху — виключаючи емігрантів, які не є центральними у *Volkstumspolitik* — проживали в основному в Австро-Угорській та Російській імперіях. Їхнє становище погіршувалося впродовж останніх десятиліть перед війною; власне це стало приводом початкового формулювання вітчизняно-націоналістичних вимог у Німеччині Вільгельма. Проте становище різко змінилось із розпадом багатонаціональних імперій. Особливо змінилось становище мільйонів австро-німців, які раптом перетворилися з державної нації *Staatsvolk* великої держави на національні меншини в Чехословаччині (приблизно 3 млн) та так само в націоналістичній Італії (чверть мільйона). Близько 2 млн німців з угорської половини імперії Габсбургів стали національними меншинами в уламкових Угорщині, Румунії, Югославії та Чехословаччині, так само як і балтійські німці в нових державах Естонії, Латвії та Литви. Різкий (навіть враховуючи військові успіхи Німеччини на східному фронті), повністю неочікуваний переворот у статусі очікував понад мільйон німців райху у східних, переважно польських регіонах Пруссії, які раптово та несподівано опинилися поза досяжністю влади німецької держави у новоствореній польській державі. Всі ці нові (чи новоперетворені) держави сприймали себе як національні держави, як держави для певної етнокультурної нації; у всіх них німці стикнулися з політикою та практикою націоналізації, що у певних аспектах нагадувала проаналізовану у розділі 4.

²⁰⁶ Сама війна радикально змінила становище розпорошеної общини етнічних німців у західній частині Російської імперії, тобто в Прибалтійських провінціях та російській Польщі. Їх доля пов'язувалась з більш широкою німецькою спільнотою як німецькою окупацією цих територій, так і з тенденцією Росії — яка боролась не тільки з Німеччиною, але й з «німецькою» Австро-Угорщиною — визначати німців, а не тільки Німеччину, як ворогів. Див.: Werner Conze, *Die Deutsche Nation* (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1963), p. 104; Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland*, p. 218.

Проте недостатньо зосереджуватись на результатах цих перетворень — на статусі етнічних німців як нових меншин у нових національних державах. Що привертало увагу та викликало обурення ваймарських націоналістів, так це перетворення і, особливо боротьба, в якій ці перетворення відбувались. Реорганізація попередньо багатонаціонального політичного простору за явно національними границями в Центральній та Східній Європі була тривалим процесом, що зайняв декілька років²⁰⁷. Він включав не лише тривалі переговори між переможними державами, але й збройну боротьбу для створення «факту на підставі». В деяких випадках демаркація кордонів була відстрочена в очікуванні плебісциту; кампанії по їхній підготовці проходили в різкій, а інколи жорсткій боротьбі. Хоча переможена та обеззброєна Німеччина не була здатна відігравати основну роль у цьому тривалому формуванні повоєнного становища, недержавні об'єднання німців, такі як Фрайкорпс (*Freikorps*) привернули увагу націоналістів своєю збройною боротьбою від імені оточених *Deutschtum* в Балтії, у змішаних німецько-польських областях Познанії і у Верхній Сілезії та вздовж німецько-словенського кордону в Каринтії²⁰⁸. Ця «героїчна» боротьба в етнічних прикордонних землях допомогла переключити увагу націоналістів від «неспроможної» держави до енергійного автономного *Volk*.

Навіть там, де ці повоєнні умови не перетворили німців на меншини, як це було при утворенні обрізаної Австрійської

207. Geoff Eley, «Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval, and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923», in Howard Aster and Peter J. Potichnyi, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspectives*, 2nd edn (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1990).

208. Бросат відмічає, що нові національні легенди, які виникли після Першої світової війни, стосувались не центральної держави, а етнічних німців на прикордонних теренах та поза ними («Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus», 60). Див. також: Max Hildebert Boehm, «Die Reorganisation der Deutschtumsarbeit nach dem ersten Weltkrieg», *Ostdeutsche Wissenschaft: Jahrbuch des Ostdeutscher Kulturrates* 5 (1959), 12–13.

держави, процес політичного перетворення створив родюче підґрунтя для вітчизняного націоналізму в Німеччині. Із розпадом австрійської половини імперії Габсбургів наприкінці війни за національними границями австро-німці повернули свої погляди на союз з Німеччиною. Перед війною такий союз хоча і передбачався як доконаний деякими пангерманцями в Австрії та Німеччині, не був серйозно можливим: як відзначено вище, Бісмарк та його послідовники неухильно відмовлялися підтримати будь-які ініціативи у цьому напрямку, оскільки це означало би розпад великої держави, яка була головним союзником Німеччини. Але з розпадом передвоєнної державної системи та неминучим розвалом імперії, цих обмежень для аншлюсу з Німеччиною більше не існувало. Принцип національного самовизначення, пробуджений сепаратистськими національностями імперії та вміщений у Чотирнадцяти пунктах Президента Вільсона, здавалося б, давав серйозні підстави для аншлюсу. 12 листопада 1918 р. Тимчасова Національна Асамблея Австрії проголосила себе республікою та частиною Германського райху; це було схвалено Ваймарською Національною Асамблеєю²⁰⁹. Підтримка аншлюсу в 1918–1919 рр. була майже одностайною, по всіх партійних лініях, в німецькій Австрії та в Німеччині²¹⁰. Проте, за наполяганням Франції, яка не бажала створення більшої та більш населеної держави, держави-переможці заборонили союз. Тому, хоча Австрія стала німецькою державою, відмова союзників дозволити союз з Німеччиною привела до підсилення концепції — основи для вітчизняного націоналізму — визнання німців як наддержавного *Volk*, якому відмовлено в

²⁰⁹ Conze, *Die Deutsche Nation*, p. 109.

²¹⁰ Насправді стверджували, що німецькі демократи були навіть відданішими аншлюсу, ніж консерватори, чатково через сподівання, що включення Австрії робитиме противагу пруському домінуванню в райху. Див.: Stanley Suval, *The Anschluss Question in the Weimar Era* (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1974), pp. 23–24; Michael Laffan, «Weimar and Versailles: German Foreign Policy, 1919–1933», in Laffan, ed., *the Burden of German History 1919–1945* (London: Methuen, 1988), p. 84.

праві національного самовизначення одночасно з тим, що це право, як проголошували, було основою повоєнного устрою.

Ще одним фактором, що живив ваймарський вітчизняний націоналізм, був потік етнічних німецьких переселенців до Німеччини²¹¹. У повоєнний період з територій, що перейшли Польщі, масово емігрували близько двох третин етнічного німецького населення²¹². Переважно міське населення, яке пройшло добрий вишкіл у етнонаціональній боротьбі протягом багаторічних змагань перед війною з метою закріпити етнонаціонально змішані східні терени Пруссії за «Германдомом», і утворили готову групу та джерело керівництва для ваймарської *Deutschumpolitik*. Потік німецьких переселенців з балтійських країн, Судетів, та інших колишніх російських та австро-угорських територій, хоча був і меншим, також включав багатьох, хто активно долучився до справи «Германдому». Через цю останню міграцію етнонаціональні погляди, розвинені у великих багатонаціональних імперіях Романових та Габсбургів, навіть безвідносно до Німеччини, були переміщені та засвоєні в самій Німеччині.

Вітчизняний націоналізм громадянського суспільства

Ваймарська *Deutschumpolitik* не обмежувалась державою. Вона охоплювала всіх як всередині, так і поза межами держави, хто проголошував, поширював чи намагався вселити інтерес щодо відповідальності за *Deutschum* в цілому, та за німецькі меншини в інших країнах зокрема. *Deutschumpolitik* у своєму загальному сенсі процвітала у ваймарському громадянському суспільстві. Хоча деякі асоціації та організації, стурбовані долею етнічних німців поза межами Німеччини, були засновані ще до війни, велика кількість нових виникла одразу після неї. Багато з них, зрозуміло, були короткочасними угрупованнями

²¹¹ Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland*, p. 266; Broszat, «Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus», 61.

²¹² Richard Blanke, *Orphans of Versailles: The Germans in Western Poland, 1918–1939* (Lexington: Kentucky University Press, 1993), chapter 2.

з низькою значимістю²¹³. Тим не менше, діяльність асоціацій, спрямована на «Германдім», залучала значно ширші кола учасників, ніж їх довоєнні аналоги. Асоціація за «Германдім» за кордоном — єдина довоєнна асоціація, яка зберегла центральну позицію в ваймарській *Volkstumspolitik*, зробила це, перетворивши себе на масову організацію з 2-ма мільйонами членів та сильною базою в школах²¹⁴. Інша велика асоціація «Германдому», Німецька ліга захисту кордонів та Германдому за кордоном, об'єднала у широку федерацію понад сотню асоціацій германдомівського спрямування, багато з яких були засновані емігрантами та зосереджені на певних общинах німецьких меншин, інші базувалися за кордоном в самих меншинських общинах²¹⁵. Третя організація, Організація німецьких етнопонаціональних груп в Європі, пов'язана з організаціями німецьких меншин у всій Європі, була активною насамперед у міжнародних форумах, головно в Лізі Націй та Конгресі Європейських Національностей. Молодіжні та церковні групи також залучалися до діяльності з орієнтацією на «Германдім». Для груп молоді організовувались поїздки для ознайомлення з общинами етнічних німців в інших країнах²¹⁶. Церковні організації — Євангелістська асоціація Густава Адольфа та Державна асоціація німців-католиків за кордоном — надавали матеріальну, а також моральну підтримку своїм співконфесійникам за кордоном²¹⁷.

²¹³ Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 51.

²¹⁴ Boehm, «Reorganisation», 19; Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland*, p. 267.

²¹⁵ Bastiaan Schot, *Nation oder Staat? Deutschland und Minderheitenschutz* (Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1988), pp. 106ff.

²¹⁶ Conze, *Die Deutsche Nation*, p. 113; Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, p. 73.

²¹⁷ Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, p. 71ff.; Karl-Heinz Grundmann, *Deutschstumspolitik zur Zeit der Weimarer Republik: Eine Studie am Beispiel der deutsch-baltischen Minderheit in Estland und Lettland* (Habover-Dühren: Harro v. Hirschheydt, 1977), p. 124.

У сфері діяльності асоціацій зацікавленість у «Германдомі» поза державними кордонами була набагато активніша та мала ширшу базу, ніж перед війною. Публічний інтерес до співвітчизників за кордоном був виражений і підкріплений тим, що Мартин Бросат (Martin Broszat) описав як «повільно белетристики, полемічно-політичної та напівнаукової літератури» стосовно «Германдому» за кордоном, а також наявністю численних газет та журналів з цього питання²¹⁸. На її академічному полюсі ця література відтінювала *Ostforschung* (дослідження «сходу»), що отримали головний поштовх упродовж війни та після неї, більшість з яких зосереджувались на територіях, переданих Польщі та інших областях етнічного німецького заселення в *Ostmitteleuropa*²¹⁹. На її описовому полюсі вона відтіняла «звичайний» журналізм, який також (особливо в більш націоналістичних опозиційних газетах) присвячував значну увагу злигодням німців в інших країнах.

Границі між громадянським суспільством та державою в царині *Deutschumpolitik* були дуже різкими. В 1919–1920 рр. влада, якій заборонено було діяти самій, працювала через номінально приватні асоціації для припинення польського повстання в Познанії на початку 1919 р. та для організації виборців у округи з плебісциту в Західній та Східній Пруссії в 1920 р.²²⁰ Упродовж ваймарського періоду влада передавала гроші закордонним німцям (*Auslandsdeutsche*) через позірно приватні, а насправді контрольовані державою посередницькі організації; вона також надавала фінанси для головних ваймарських організацій, орієнтованих на «Германдім», намагаючись взамін, проте без успіху, підтримати

²¹⁸ Broszat, «Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus», 61.

²¹⁹ Michael Burleigh, *Germany Turns Eastward: A Study of Ostforschung in the Third Reich* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988); Grundmann, *Deutschumpolitik*, pp. 125ff.

²²⁰ Schot, *Nation oder Staat?*, pp. 87–88, 111.

їхню координацію та консолідацію²²¹. Ще більше ці границі розмивались тісними зв'язками між чільними особами цих організацій та державними агенціями, які займалися *Auslandsdeutsche*²²².

Тим не менше, попри розмитість цих границь, орієнтована на «Германдім» діяльність громадянського суспільства становила окрему царину *Deutschumpolitik*. Ця діяльність створила тісну мережу взаємин, що пов'язували лідерів різних общин німецьких меншин між собою та з німцями райху та Австрії. І вони зробили внесок у створення громадської opinіi в ваймарській Німеччині, підтримуючи публічний інтерес та турботу про долю німців з меншин та сприяючи розумінню німецької нації як наддержавної етнокультурної сутності.

Дискурси та діяльність у цій царині намагались орієнтуватися на *Volk*, а не на державу. Напевно, багато — можливо переважна більшість — залучених у діяльність, спрямовану на «Германдім» у ваймарській Німеччині, як і все її населення, сподівалися на кінцевий перегляд кордонів, який приніс би Австрію та головні частки територій, відданих Польщі, до німецького райху. Деякі передбачали і більш далекоглядну територіальну реорганізацію в Центральній Європі, яка би поєднала всіх суміжно поселених німців, включаючи судетських німців в Чехословаччині, у єдину державу. Тим не менше, якими б не були ці сподівання на територіальний перегляд, вони не спрямовували їхню діяльність у сфері *Deutschumpolitik*. Перегляд кордонів був віддаленою мрією, а не конкретною метою, для якої вони працювали без жодного сподівання на її досягнення. Більше того, з точки зору спрямування на *Volk*, терміновим імперативом була не зміна кордонів, а зниження їхньої ролі, зміцнення *Volk*'у як самодостатньої, автономної

²²¹ Blanke, *Orphans of Versailles*, pp. 150ff. В деяких випадках субсидії влади інститутам з *Ostforschung* явно компроментували чесність досліджень; див.: Martin Broszat, *Zweihundert Jahre deutsche Politik* (Frankfurt: Suhrkamp, 1972), p. 321.

²²² Schot, *Nation oder Staat?*, pp. 93, 99, 109.

сутності²²³, та підсилення публічної обізнаності й інтересу до наднаціонального *Volk*'у. Напевно, існували неоднозначності та разючі суперечності у цій позиції, у турботі про «організацію органічного *Volk*'у», використання фінансових засобів держави для збільшення автономії *Volk*'у²²⁴. Але орієнтація на *Volk*, що лежала в основі, відрізняла вітчизняний націоналізм ваймарського громадянського суспільства від націоналізму Ваймарської держави.

Офіційний вітчизняний націоналізм Ваймару

Перед Першою світовою війною, як я відзначав вище, німецька держава послідовно утримувалась від зобов'язань стосовно німців поза межами райху та заяв від їхнього імені, обмежуючи себе невимушеним вираженням своєї симпатії до етнокультурних сородичів. Це різко змінилось після війни. Державу стали постійно залучати до *Deutschumpolitik*.

Серцевина офіційної *Deutschumpolitik* включала таємну фінансову підтримку німців поза межами райху. Фінансування направлялось через посередницькі організації, які номінально були приватними, проте фактично фінансувалися та контролювалися урядом; таке становище дозволяло уряду уникати публічного обговорення та підзвітності у цій царині і в такий спосіб приховувати цю підтримку від пильного нагляду з боку як тих країн, в яких проживають німецькі меншини, так і від Антанти²²⁵. Через ці канали з чорного ходу райх надавав значну допомогу німецьким школам, газетам, церквам, благодійним організаціям та суспільній і культурній діяльності меншин. Він кредитував утиснювані німецькі фермерські та бізнесові

²²³ Найбільш широке теоретичне висвітлення цієї мети можна знайти в: Boehm, *Das eigenständige Volk*.

²²⁴ Broszat, «Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus», 63.

²²⁵ Про найважливішу з таких організацій, *Deutsche Stiftung*, див.: Norbert Klekler, *Revisionsanspruch und deheime Ostpolitik der Weimarer Republik* (Stuttgart: Deutsche Verlag-Anstalt, 1973) pp. 161ff.; Schot, *Nation oder Staat?*, pp. 132–133.

інтереси та намагався допомогти збереженню німецького землевласництва²²⁶. Більш того, використовуючи фінансування як важелі, влада намагалась — правда малоуспішно — підтримати консолідацію численних німецьких організацій за кордоном, а після невдачі у цьому, слідкувати за ними, координувати та контролювати їхню діяльність (знову у стриманій, кулуарній манері). Міністерство іноземних справ найбільше виявило себе у справі координування та контролю, щоб запобігти ганебним випадкам чи діяльності (таким як відверто іредентистська діяльність), що могли б завдати шкоди зовнішній політиці райху, вирішити суперечки між організаціями німецьких меншин та підтримати їхню єдність, та підтримати діяльність, що відповідає цілям зовнішньої політики райху.

Риторичні волення щодо тяжкого становища закордонних німців часто була сильно узагальнена, звертаючись до *Grenz- та Auslandsdeutschtum* загалом²²⁷. Ця узагальнена риторика, проте, маскувала відмінність у політиці. Це найкраще видно на прикладі відмінних політик Ваймару стосовно закордонних німців у Польщі та Чехословаччині²²⁸. Ситуація з німцями в цих країнах — за будь-яким рахунком, двома найважливішими німецькими общинами поза межами райху — була у певних аспектах зовсім подібною. В обох державах німці були великими та (більшою частиною) територіально зосередженими

²²⁶ Krekler, *Revisionsanspruch*, pp. 65ff.

²²⁷ Громадська думка у міжвоєнній Німеччині розрізняла *Grenzdeutsche*, які компактно заселяли терени, суміжні з райхом, та частину суміжно заселених німецьким населенням території Центральної Європи, та *Auslandsdeutsche*, які жили в німецьких анклавих чи були розпорошені серед ненімецького населення.

²²⁸ Див.: Rudolf Jaworski, «The German Minorities in Poland and Czechoslovakia in the Interwar Period», in Smith, ed., *Ethnic Groups in International Relations*; Wolfgang Jacobmeyer, «Die deutschen Minderheit in Polen und in der Tschechoslowakei inm den dreissiger Jahren», *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 31 (1986); та Manfred Alexander, «Der Politik der Weimarer Republik gegenüber der deutschen Minderheiten in Ostmitteleuropa, 1918–1926», *Annali dell' Instituto Storico Italo-Germanico in Trento*, vol. IV (Gologna: Mulino, 1978).

общинами²²⁹. В обох державах німці були прикордонними меншинами, заселяли суміжні з райхом регіони (і, отже, перебували під більшим та безпосереднішим піклуванням райху на відміну від більш віддалених російських німців). В обох державах німці були несподівано та без їхнього бажання перетворені з державної нації (*Staatsvolk*) великої держави на, як вони вважали, другорядних громадян третьорядних держав.

Існували також три ключові відмінності між німцями у Польщі та Чехословаччині. По-перше, німці на прикордонних теренах Польщі були громадянами Німеччини до 1919 р.; деякі з них зберегли німецьке громадянство навіть після війни. Судетські німці на прикордонних теренах Богемії та Моравії, на відміну, були громадянами Австро-Угорщини і ніколи в сучасні часи не були пов'язані з німцями з райху в єдиній державі. По-друге, одразу після війни відбувався масовий вихід німців з нових польських територій, який тривав і у 1920-і роки, коли настільки великомасштабної міграції судетських німців до райху (або до Австрій) не було²³⁰. По-третє, ваймарський режим мав територіальні претензії до Польщі — насправді ревізія польського кордону була фундаментальною аксіомою ваймарської зовнішньої політики — але не до Чехословаччини. Ці відмінності були взаємозалежними: вони відображали факт, що прикордонні терени, населені німцями в Польщі,

²²⁹ Набагато більшою концентрація німців, проте, була в Чехословаччині. Німці налічували близько чверті загального населення держави і становили більшість у 4000 округів (*Gemeinden*) (Jacobmeyer, «Die deutschen Minderheiten», р. 21). Хоча перед Першою світовою війною існувала німецька більшість у деяких областях, переданих після війни до Польщі, велика хвиля еміграції з цих регіонів не залишила «жодного Ляндкрайсу чи значного міста в області, що передана Польщі, які все ще б мали німецьку більшість» (Richard Blanke, «The German Minority Inter-war Poland and German Foreign Policy», *Journal of Contemporary History* 25 [1990], 93).

²³⁰ Див. розділ 6 щодо дослідження міграції національного розмежування після Першої світової війни, яка включала німців та інші колись пануючі національності.

тривалий час належали Німеччині, тоді як заселені німцями в Чехословаччині тривалий час були частиною іншої держави. Райх та німці у західній Польщі були поєднані довгочасними політичними та етнокультурними зв'язками, зв'язками спільної державності та спільного громадянства, а не просто (у випадку зв'язків між райхом та німцями Чехословаччини) зв'язками спільної мови та культури.

Відбиваючи ці основні відмінності, ваймарська політика та практика стосовно співвітчизників у Польщі та Чехословаччині значно різнилися. Обурення територіальним устроєм на сході та співчуття великій кількості етнічних німців (і громадян райху), які раптово опинились під польським пануванням, та тривога щодо їхньої великомасштабної міграції до Німеччини, все разом означало, що спочатку увага влади зосереджувалась майже виключно на німцях у Польщі, особливо на тих, хто жив на втрачених теренах. Насправді, набагато більше уваги протягом всієї ваймарської історії приділялось співвітчизникам у західній Польщі, ніж тим, хто мешкав у інших регіонах «нового зарубіжжя»²³¹. Більше того, увага та ресурси в польському випадку зосереджувались на безпосередній та конкретній меті: зупинити чи принаймні обмежити відтік німців до райху і таким чином забезпечити подальше існування німецької меншини на західних прикордонних теренах нової польської держави. Для цього райх обмежив виплати компенсацій переселенцям (оскільки такі виплати лише заохочували зростання переселення) та натомість розвинув систему «попередньої компенсації» або «превентивну допомогу для біженців» для німців, які все ще перебували в Польщі, що включало грошові виплати безробітним, позики німецьким підприємствам та додаткову грошову підтримку бідним німецьким пенсіонерам²³².

²³¹ Helmut Pieper, *Die Minderheitenfrage und das deutsche Reich 1919-1933/34* (Hamburg: Institut für Internationale Angelegenheiten der Universität Hamburg, 1974), p. 58; Jaworski, «German Minorities», 179.

²³² Krekler, *Revisionsanspruch*, pp. 48–59.

Безпосередня мета зупинки відтоку переселенців до Німеччини, в свою чергу, була нерозривно пов'язана з далекоглядними ревізіоністськими цілями: як відверто визнавали у внутрішніх документах чільні посадовці Міністерства закордонних справ, було необхідно зберегти значну німецьку присутність для того, щоб можна було робити етнодемографічно правдоподібні претензії на ці території в майбутньому²³³. Значні витрати райху на сільськогосподарські кредити, починаючи з 1924 р., мали на меті зберегти німецьке землевласництво на втрачених територіях, також розглядалися як підкріплення майбутніх ревізіоністських претензій. Проте було б одностороннім розглядати ваймарську підтримку німців у Польщі лише в сенсі ревізіоністських намірів Німеччини²³⁴. Можна вважати, що узи спільного громадянства, лише нещодавно деспотично (з німецької точки зору) розірвані, потребують такої підтримки, без огляду на можливість перегляду кордонів, тоді як обмеження відтоку німецької меншості до райху було виправдано економічними та етнополітичними міркуваннями²³⁵. Більше того, влада не схвалювала відкрито іредентистську діяльність організацій меншин; вона намагалась зберегти можливість перегляду кордонів на триваліший час, а не прямо стимулювати іредентистську позицію частини меншин²³⁶. Врешті, в той час, як іредентистські сподівання спрямовувались на частину втрачених територій (на «Коридор», що відрізав Східну Пруссію від решти Німеччини, та на Верхню Сілезію, але не на Познанію), допомога спрямовувалась для німців на всіх втрачених територіях, а насправді в багатьох випадках для німців по всій Польщі²³⁷. Тим не менше,

²³³ Broszat, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, p. 228.

²³⁴ У цьому місці я слідую роботі Blanke, *Orphans of Versailles*, особливо р. 159ff.

²³⁵ Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 161; Krekler, *Revisionsanspruch*, p. 63.

²³⁶ Див. циркуляр Міністерства закордонних справ від 1922 р., цитований у: Krekler, *Revisionsanspruch*, p. 44.

²³⁷ Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 161.

якщо навіть взяти до уваги всі ці та інші чинники, залишається незаперечним, що певні ревізійні погляди значною мірою формували ваймарську *Deutschumpolitik* стосовно Польщі.

Не можна сказати те саме про ваймарську *Deutschumpolitik* стосовно Чехословаччини²³⁸. В організаційній формі, напевно, підтримка судетських німців була дуже подібною до підтримки німців у Західній Польщі: гроші спрямовувались через посередницькі організації, що були номінально приватними, але насправді пильно контролювались владою райху. В сфері культури та благодійництва схема підтримки була ще більш подібною, хоча рівень фінансування був набагато меншим, ніж у Польщі. Школи тут також були головним пріоритетом, але також підтримувались газети і культурні програми та діяльність. Проте, підтримці судетських німців ваймарською Німеччиною не вистачало наполегливості, безпосередніх практичних цілей та чіткого довготермінового стратегічного значення підтримки, як це було у випадку німців Західної Польщі. Загрози німецькій меншині в Чехословаччині — чи через жорстку національну політику, чи через велике відселення — не було, так само як не було і намірів приєднати землі судетських німців до райху²³⁹. Влада Ваймару діяла таким чином, щоб судетські німці висловлювали своє незадоволення в рамках нової держави, як лояльні громадяни Чехословаччини²⁴⁰. Хоча судетські німці фігурували в розгортанні Мюнхенської кризи та в розчленуванні Чехословаччини Гітлером, вони — на відміну від німців західної Польщі — не були центральними

²³⁸ Jaworski, «German Minorities», 179–180.

²³⁹ Це правда, що райх відмовився гарантувати чехословацькі та польські кордони, і дехто вбачав у цьому індикатор прихованого ревізійнізму стосовно Чехословаччини. Проте певно не існувало цілеспрямованих, специфічних ревізійніських намірів стосовно Чехословаччини, тоді як такі ревізійніські наміри стосовно Польщі достатньо широко задокументовані.

²⁴⁰ Jaworski, «German Minorities», p. 180. Див. також: F. Gregory Campbell, *Confrontation in Central Europe: Weimar Germany and Czechoslovakia* (Chicago: University of Chicago Press, 1975), p. 162.

фігурами у ваймарській зовнішній політиці. Райх не заперечував проти повоєнного входження земель судетських німців до складу чехословацької держави, а радше з самого початку намагався встановити добрі відносини з новою державою²⁴¹. І хоча статус судетських німців був подразником у німецько-чехословацьких стосунках, ці стосунки — знову у помітному контрасті з хронічно ворожими стосунками між Німеччиною та Польщею — залишались принаймні «коректними» впродовж усієї ваймарської доби.

Тим не менше, хоча контраст між ваймарською *Deutschumspolitik* стосовно Польщі та Чехословаччини і був значним, його не слід перебільшувати. Підтримка Ваймаром судетських німців не була винятково культурною, не була вільною від політичних проектів. Хоча райх і не висловлював претензій щодо чехословацької території, він тим не менше відмовився гарантувати німецько-чехословацький кордон; він віддавав перевагу залишенню питання судетських німців — навіть у територіальному аспекті — формально відкритим, щоб мати можливість отримати максимальні дипломатичні важелі у переслідуванні інших цілей зовнішньої політики завдяки визнаному статусу зовнішньої вітчизни для судетських німців²⁴². Приховані субсидії уряду для радикально націоналістичних союзів судетських емігрантів в райху, чії радикальні вимоги можна було цитувати у дипломатичних обговореннях як докази тиску суспільної думки на уряд, також доводить інтерес ваймарського режиму у використанні проблеми судетських німців як дипломатичного козира²⁴³. В той же час райх сподівався домогтися через судетських німців вигідного для Німеччини впливу на зовнішню політику Чехословаччини, насамперед намагаючись досягти взаємопроникнення економік

²⁴¹ Peter Krüger, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1985), pp. 57, 113; Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, pp. 137–138.

²⁴² Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, pp. 138–139.

²⁴³ Там само, р. 141.

Чехословаччини та Німеччини як частини більш широкого, проте ніколи чітко не визначеного прагнення німецької економічної гегемонії у Східній Центральній Європі та на Балканах²⁴⁴.

З огляду на цю важливу програму прихованої державної підтримки співвітчизників за кордоном і енергію вітчизняного націоналізму громадянського суспільства, дивним є те, що публічне проголошення гасел вітчизняного націоналізму державою та посадовцями уряду залишалось достатньо прихованим та обмеженим. За певних політичних обставин, напевно, офіційна вітчизняно-націоналістична риторика насправді ставала більш помітною. Так, наприклад, Густав Штреземан, міністр закордонних справ Ваймарської республіки з кінця 1923 р. до його смерті у 1929 р., використовував ідіоми вітчизняного націоналізму для протиставлення різким нападам правих націоналістів на його *зближення* із західними державами у Локарнській угоді 1925 р. та його пропозицією приєднатися до Ліги Націй. Штреземан доводив своїм націоналістичним опонентам в Німеччині, що *зближення* із Заходом «відкрило б нові можливості» для німецького ревізіонізму на сході, тоді як членство у Лізі дозволило б Німеччині більш ефективно захищати гарантовані Лігою права своїх співвітчизників²⁴⁵, на порушенні яких наголошували

²⁴⁴ Див.: щоденник (*Denkschrift*) Штреземана за 1925 рік, передрукований у Schot, *Nation oder Staat?*, p. 215; Krüger, *Aussenpolitik*, p. 113; Campbell, *Confrontation*, pp. 77, 266–267; Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, pp. 187–188; Wolfgang Michalka, «Deutsche Aussenpolitik 1920–1933», in Karl Dietrich Bracher, Manfred Funke, and Hans-Adolf Jacobsen, eds., *Die Weimarer Republik* (Düsseldorf: Droste, 1987), p. 318; Johann Wolfgang Brügel, *Tschechen und Deutsche 1918–1939* (Munich: Nymphenburger, 1967), pp. 221–222.

²⁴⁵ Annelise Thimme, «Gustav Stresemann: Legende und Wirklichkeit», *Historische Zeitschrift* 181 (1956), 315–316; Carole Fink, «Stresemann's Minority Policies, 1924–29», *Journal of Contemporary History* 14 (1979), 405ff.; Fink, «Defender of Minorities: Germany in the League of Nations, 1926–1933», *Central European History* 4 (1971), 336ff.

насамперед праві націоналісти. Проте, на противагу пострадянській Росії офіційне проголошення зобов'язань допомагати співвітчизникам в інших країнах у ваймарській Німеччині було ані особливо частим, ані особливо чітким (до цього я повернуся в останній частині цього розділу).

У внутрішньому меморандумі 1925 р. Штреземан навів доводи для енергійніших та помітніших публічних зобов'язань від імені німецьких меншин. Після наголошення на «надзвичайно небезпечній ситуації», в якій опинились німецькі меншини, та у «безцінній політичній, культурній та економічній важливості для райху» збереження цих общин та їхнього німецького духу [*Gesinnung*], Штреземан стверджував, що цього можна найкраще досягти, працюючи для впливу на світову громадську думку. Засоби *Machtpolitik* — наприклад, дипломатія примусу чи військова інтервенція — були заборонені сучасним європейським балансом сил; тому фінансова допомога — обмежена за будь яких обставин — може допомогти меншинам здійснити свої права, але не компенсувати відсутність таких прав. Тобто, «єдиним шляхом Німецького райху по справжній допомозі своїм співвітчизникам [*Volksgenoissen*], що мешкають під суверенітетом інших країн», було «настільки сильне зацікавлення світової громадської думки у долі пригнічених німецьких меншин, щоб через міжнародний тиск більшості людей примусити надати їм їхні життєві [*lebendsnotwendige*] культурні свободи» — передусім свободу засновувати школи, в яких діти вивчають «не лише німецьку мову, але і німецький дух [*Gesinnung*]». Штреземан визнавав, що нагляд Ліги Націй за законними правами, наданими меншинам за мирними угодами, є дуже слабким на практиці, фактично «майже ілюзорним». Проте важливішим, ніж робота з самими положеннями Ліги Націй, є їхня важливість як «засобу впливу на світову громадську думку». Вже численні скарги меншин до Ліги Націй «зробили проблему меншин питанням міжнародного інтересу,.. а ліберальне [*grosszbigig*] вирішення цієї проблеми в Європі вбачається передумовою

будь-якого тривалого миру». Тому Німеччині слід домагатися «подальшого зміцнення цієї існуючої тенденції світової громадської думки». Зокрема, слід намагатися «схилити світову громадську думку до того, що... культурна автономія є природним правом кожної автономії». Це, як не як, просто «було окремим випадком принципу — вже довгий час визнаного світом в теорії — самовизначення народів, реалізація якого не вимагає змін територіальних кордонів... Сьогодні в Європі бажання уникнути подальших насильницьких потрясінь... є настільки сильним, що ідея, яка пропонує зменшення вибухонебезпечності європейської ситуації, повинна раніше чи пізніше отримати визнання громадської думки по всьому світі»²⁴⁶.

Ці великі задуми залишались майже нереалізованими. Штреземан насправді намагався домогтися значнішого захисту меншин в рамках Ліги Націй. Проте це не стало передбаченою у меморандумі від 1925 р. широкомасштабною кампанією, а доволі скромна пропозиція Німеччини реформувати процедуру захисту меншин Лігою Націй була тихенько похована. *Auslandsdeutsche* та ваймарські націоналісти, чий сподівання на впливову німецьку *Minderheitspolitik* були зв'язані з ранньою риторикою Штреземана, були розчаровані²⁴⁷. Було декілька причин обережності Штреземана у просуванні своїх пропозицій до Ліги Націй. Надання повної культурної автономії меншинам в рамках Німеччини, яке розглядалось Штреземаном як ключова передумова для цієї кампанії, було

²⁴⁶ Щоденник (*Denkschrift*) Штреземана, повністю надрукований у: Schot, *Nation oder Staat?*, pp. 286–292.

²⁴⁷ Martin Broszat, «Aussen- und innenpolitische Aspekte der Preussisch-Deutschen Minderheitspolitik in der Dra Stresemann», in Kurt Klexen and Wolfgang Mommsen, eds., *Politische Ideologien und nationalstaatliche Ordnung* (Munich: R, Oldenburg, 1968), p. 442; Fink, «Stresemann's Minority Policies», 408ff; Fink, «Defender of Minorities», 339–340; більш детально: Carole Fink, «The Weimar Republic as the Defender of Minorities, 1919–1933», Ph. D. Dissertation, Yale University, 1968, *passim*.

заблоковане прусською опозицією²⁴⁸. Більше того, значний міжнародний скептицизм стосовно підтримки Німеччиною захисту меншин, зокрема зрозумілий для всіх зв'язок між цією підтримкою та ревізіоністськими прагненнями Німеччини, зменшили політичну привабливість такої кампанії. Врешті, Штреземан не був схильним до розпорошення мізерних коштів на занадто агресивне прощтовхування до Ліги Націй проблеми захисту меншин за рахунок інших, нагальніших цілей політики — передовсім, зменшення репараційних виплат Німеччиною та виведення окупаційних військ Антанти з Райхланду, до яких Штреземан схилився і задля яких вимагав підтримки західних держав²⁴⁹.

Після смерті Штреземана Німеччина зайняла більш агресивну позицію в Лізі у сфері політики щодо меншин (*Minderheitenpolitik*), відображаючи загалом більш конфронтаційний характер ваймарської зовнішньої політики останніх

²⁴⁸ Найкращий аналіз взаємозв'язку між політикою Німеччини щодо меншин на своїх теренах та її зовнішніми інтересами щодо прав німців за кордоном подається в: Broszat, «Aussen- und innenpolitische Aspekte». Хоча Міністерство закордонних справ, починаючи з 1925 р., домогалось інтенсивної загальнодержавної політики повної культурної автономії для меншин, пропозиція розбивалась об опір урядів держави — і зокрема Пруссії, де знаходились більшість меншин. У 1928 р. були врешті зроблені окремі поступки стосовно шкіл для меншин у Пруссії, і Штреземан насправді від цього часу став енергійніше наполягати на проблемі меншин. Проте це було дуже відмінним від початкових вимог повної культурної автономії, яка дозволила б Німеччині (унікаючи простої політики взаємності та вживаючи замість мови термін «природних прав») вимагати подібної широкої культурної автономії для своїх власних меншин у інших державах.

²⁴⁹ Одне з драматичних конфронтаційних втручань Штреземана у сферу захисту меншин Лігою Націй — пристрасна різка відповідь міністрові іноземних справ Польщі Залеському, який осудив численні петиції до Ліги Націй від імені *Deutscher Volksbund* — найбільшої організації німецької меншини у Верхній Сілезії — як такі, що межують з державною зрадою — здається було розрахованим жестом, спрямованим на заспокоєння внутрішньої націоналістичної кризи, схвильованої нестачею енергійних дій стосовно німецьких меншин (Fink, «Stresemann's Minority Policies», 411; Blanke, *Orphans of Versailles*, pp. 132–133).

років²⁵⁰. Але це відбувалося не так, як передбачав Штреземан у меморандумі 1925 р. Замість того, щоб відстоювати високоморальну позицію адвоката універсальних прав меншин, Німеччина вплуталась до уїдливої конфронтації з Польщею стосовно статусу німців у Польщі, власне в тих регіонах Польщі — Коридорі та Верхній Сілезії, які були метою ревізійоністських намірів Німеччини. Через ці та ряд інших подій Німеччина ставала дедалі ізольованою у Лізі Націй, що в ній розчарувалась²⁵¹. Система захисту меншин Ліги Націй, яка ніколи не працювала на задоволення меншин країн, де ці меншини перебувають, чи зовнішніх національних вітчизн — була на межі розпаду. І вона насправді незабаром розпалась: те, що мало б бути «захисником меншин» стало їхнім найбільшим переслідувачем із захопленням влади нацистами; Німеччина вийшла з Ліги Націй в жовтні 1933 р.; роком пізніше Польща відмовилась від її Договору про меншини.

Спадок ваймарського вітчизняного націоналізму

Ваймарський вітчизняний націоналізм був складним — далеким від послідовного — вузлом політичних позицій, культурних ідіом, організаційних мереж та транскордонних соціальних стосунків²⁵². Як *політичне* явище ваймарський вітчизняний націоналізм включав набір «дій» як на внутрішній, так і на міжнародній політичних аренах. На внутрішній арені ці дії перепліталися з боротьбою партій; на міждержавній арені вони були пов'язані (і, взагалі, підпорядковувались) з намаганнями Німеччини відновити суверенітет, переглянути Версальську угоду та відновити своє становище як великої держави і

²⁵⁰ Fink, «Defender», 352ff.; Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 135.

²⁵¹ Fink, «Defender», 354ff.

²⁵² Політичні, культурні, організаційні та соціально-відносинні аспекти ваймарського вітчизняного націоналізму, зрозуміло, були тісно переплетеними. Я розрізняю їх тут не для того, щоб визначити, що вони були різко відмінними сферами чи формами вітчизняного націоналізму, а радше щоб висвітлити складну, багатогранну природу того націоналізму.

регіонального гегемона. Через це переплетення ваймарський вітчизняний націоналізм не можна зрозуміти виключно в сенсі його власної «внутрішньої» логіки, не можна аналізувати як «автономну» сферу політики. Вітчизняно-націоналістичні позиції часто застосовували інструментально, більш чи менш розраховано, як просто засіб. У своїй крайності він може залучати цинічне використання риторики вітчизняного націоналізму для досягнення цілей, що є байдужими, насправді ворожими до інтересів закордонних німців. Проте загалом резонанс та доведена законність вітчизняно-націоналістичних ідей у ваймарській Німеччині означали, що зайняття позиції вітчизняних націоналістів може бути об'єктивно стратегічним та водночас суб'єктивно «щирим».

Як культурне явище ваймарський вітчизняний націоналізм включав проголошення, поширення та засвоєння ряду ідіом ідентифікації із закордонними німцями та відповідальності за них. Ці ідіоми представляли закордонних німців як повноправних членів німецької національної общини, або німецького *Volk*. У цьому розумінні, «нація» та «*Volk*» були відокремлені від рамок держави та неявно чи явно перевизначалися в етнокультурному сенсі. У своїх більш пророблених формах це велике зовнішнє перевизначення нації для залучення закордонних німців було одним з ключових компонентів більш широкого руху, що бурхливо розквітнув у ваймарській Німеччині. (Іншим — більш відомим та більш лиховісним компонентом думок та ідей *völkisch* було, зрозуміло, обмежувальне внутрішнє перевизначення нації для виключення з неї євреїв)²⁵³. Ця ідея про ідентифікацію зі співвітчизниками за кордоном та про відповідальність за них була чітко виголошена та розповсюджена журналістами, публіцистами, дослідниками в інститутах з *Ostforschung*, політичними емігрантами з общин закордонних німців та активістами асоціацій і організацій, орієнтованих на Германдім — категорій, які часто тісно пере-

²⁵³ Щодо двоїстості ідеології *völkisch* див.: Broszat, «Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus».

пліталися. Це також було засвоєно та вживалося політиками і державними посадовцями, однак переважно частково та без антидержавницьких висновків, послідовно орієнтованих на *Volk*.

Як *організаційне* явище ваймарський вітчизняний націоналізм залучав мережу державних агенцій, формально приватних, проте певною мірою контрольованих державою організацій та добровільних асоціацій²⁵⁴. Ця мережа забезпечувала розмаїття організаційних центрів для розвитку та стимулювання інтересів етнічних німців за межами райху, компетенцій щодо них та діяльність від їхнього імені. Чільні працівники цих організацій були добре пов'язані між собою, частково завдяки одночасному членству в кількох організаціях та спільному керівництву, частково завдяки спільній участі у різних мітингах, що торкалися інтересів *Auslandsdeutsche*. Разом вони становили організований «публічний», структурований диференційований простір спілкувань, обговорень та дискусій.

Врешті, як явище *соціальних відносин*, ваймарський вітчизняний націоналізм включав організоване культивування та збереження густої мережі транскордонних взаємин та організоване забезпечення постійного транскордонного потоку ресурсів. Ці взаємини та потоки ресурсів — профінансовані переважно декількома державними установами, але організовані децентралізовано через мережі поданих вище організацій та асоціацій — не тільки пов'язували *Auslandsdeutsche* з ваймарською Німеччиною, а й, що може бути важливішим, сприяли їхньому від'єднанню від країн, в яких вони мешкали. Ця перебудова суспільних мереж та взаємин була найважливішою у випадку судетських німців. Мережі та взаємини німців на західних прикордонних теренах Польщі довгий час були окреслені Пруською та Німецькою державою;

²⁵⁴ Щодо офіційних та напівофіційних організацій, найкращими першоджерелами є Krekler, *Revisionsanspruch*, та Schot, *Nation oder Staat?* Щодо добровільних асоціацій, див.: Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*

в їхньому випадку ваймарський вітчизняний націоналізм спрямовувався на підкріплення чи відродження відносин, розірваних зміною кордонів, а не на переорієнтацію цих відносин у новому напрямку. Мережі та взаємини судетських німців, на відміну, були обрамлені Габсбурзькою державою, але були значно перебудовані після її розпаду. Частково, зрозуміло, це включало переокреслення мереж та взаємин новою — адміністративно відносно сильною — чехословацькою державою, проте водночас включало — всупереч цьому державному переокресленню — переорієнтацію зовнішніх зв'язків (зв'язків поза Богемією та Моравією) від німецької Австрії на німецький райх, що відображало той факт, що власне ваймарська Німеччина, а не маленька австрійська держава, перебирала на себе багатогранну роль зовнішньої національної вітчизни для судетських німців. Підсилення зв'язків судетських німців з Німеччиною, в свою чергу, підбадьорювали погляди еліти судетських німців на Німеччину як на вирішення їхніх проблем, а не як на пошук довготривалого способу життя (*modus vivendi*) в рамках чехословацької держави²⁵⁵.

Що сталося з вітчизняним націоналізмом після захоплення влади нацистами — це поза рамками цього розділу. Проте водночас варто відмітити, що нацисти присвоїли політичний, культурний, організаційний та соціально-взаєминний спадки ваймарського вітчизняного націоналізму: розрахований розвиток позицій вітчизняного націоналізму на внутрішній

²⁵⁵ Jaworski, «Die Sudetendeutsche als Minderheit», 35. Детальніше ця переорієнтація суспільних взаємин подана в: Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, pp. 70ff. Протягом ваймарського періоду серед судетських німців існувала боротьба між «активістами», які віддавали перевагу співпраці з чехословацькою державою та брали участь у коаліційних урядах у 1926–1938 pp., і «негативістами», які відкидали будь-яку політичну роботу в новій державі. Проте, як показав Яворські, активісти мали слабку позицію, частково через сильну схильність еліти шукати підтримки в ваймарській Німеччині. На диво, навіть політичні лідери активістів шукали від високих посадовців в Берліні схвалення свого рішення увійти в чехословацький коаліційний уряд (Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, особливо pp. 179ff; Campbell, *Confrontation in Central Europe*, p. 168).

та міжнародній арені; ідіоми *völkisch* щодо ідентифікації із закордонними німцями та відповідальності за них; мережу офіційних, напівофіційних та неофіційних установ, організацій та асоціацій, які піклувалися про співвітчизників за кордоном; та мережу транскордонних зв'язків і потоків ресурсів. В цьому сенсі можна сказати про неперервність вітчизняного націоналізму ваймарської та нацистської Німеччини²⁵⁶. І таки в перші роки нового режиму не було різкого зламу. Насправді, теми вітчизняного націоналізму спочатку відступили від публічної точки зору, оскільки режим зосередився на внутрішній консолідації, дотримувався обачної лінії у зовнішній політиці, і відговорював пресу від зосередження на проблемі німецьких меншин у Польщі з огляду на Німецько-Польський Пакт про ненапад від 1934 р.²⁵⁷

Проте ваймарська спадщина була радикально змінена в контексті агресивної зовнішньої політики нацистів в кінці 1930-х рр. (і знову в контексті Другої світової війни та німецької окупації сходу). Обережне дипломатичне використання теми вітчизняного націоналізму у ваймарській Німеччині проклало шлях для енергійної активізації Гітлера у місяці перед Мюнхенською змовою. Ідеї *völklich* щодо ідентифікації з закордонними німцями та щодо відповідальності за них були перевизначені намірами нацистів створити *grossdeutsches Reich*, який би включив, як мінімум, всі області компактних німецьких поселень. Широка мережа ваймарських асоціацій, орієнтованих на Германдім, була підпорядкована державі та партійному апарату, і «традиціоналістські» лідери вітчизняного націоналізму, віддані цілісності та автономності общин німецьких меншин, були заміщені іншими, хто не сумнівався у підлеглості закордонних меншин імперативам зовнішньої

²⁵⁶ Щодо питання неперервності див.: Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, p. 166.

²⁵⁷ Про Німецько-Польський Пакт про ненапад та його наслідки для німецької меншини в Польщі див.: Blanke, *Orphans of Versailles*, pp. 183–206.

політики Райху²⁵⁸. Врешті, мережа транскордонних зв'язків дозволила Гітлеру використати судетських німців у 1938 р. як «п'яту колону» у своєму плані розвалу чехословацької держави²⁵⁹.

Ваймарська Німеччина та пострадянська Росія: порівняння вітчизняного націоналізму

Подібно до ваймарської Німеччини, пострадянська Росія пропонує родючий ґрунт для вітчизняного націоналізму. Так само як колапс Німецької та Австрійської імперій викинув на мілину мільйони німців, так і розпад Радянського Союзу викинув на мілину мільйони росіян — насправді значно більше, близько 25 млн. загалом²⁶⁰ — як меншини у ряді країн-нащадків. Подібно до німецьких меншин, новим російським меншинам, як це змальовують, загрожує національна політика та дії країн-нащадків. Подібно до їхніх міжвоєнних аналогів, ці держави встановлювались як держави для певної етнокультурної нації і прагнули, різними шляхами та різною мірою, зменшити

²⁵⁸ Hans-Adolf Jacobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1938* (Frankfurt am Main and Berlin: Alfred Metzner, 1968) pp. 160ff. Щодо «традиціоналістських» лідерів Германдому див.: Smelser, *The Sudeten Problem*, pp. 14ff., особливо pp. 17–18. Боротьба між традиціоналістами та радикальними державниками є головною темою книги Смелзера.

²⁵⁹ Щодо дослідженого погляду на процес, через який судетські німці на чолі з *Sudetendeutsche Heimatfront* Конрада Генляйна стали корисними як засіб протесту у гітлерівській зовнішній політиці, погляду, що підкреслює боротьбу між угрупованнями судетських німців та між різними вітчизняно-націоналістичними організаціями в райху, див.: Smelser, *The Sudeten Problem*. Відлік у книзі Смелзера починається 1933 роком; щодо ваймарських витоків економічної, політичної та психологічної залежності еліти судетських німців від Німеччини див.: Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*

²⁶⁰ Як багато «росіян» залишилися як меншини у країнах-нащадках СРСР, зрозуміло, залежить від того, як визначати «росіянина». Стандартна цифра 25 млн відображає кількість осіб, що проживали у радянських республіках поза Росією, які ідентифікували свою «національність» як російську під час радянського перепису 1989 р. Нижче я обговорюю неоднозначність визначення «цілей» російської «вітчизняної» політики.

накопичені економічні переваги, культурний вплив та політичну владу, якими володіли меншини, що раніше були членами домінуючих націй, підтримати замість цього специфічні інтереси нації — «власниці» держави. Подібно до ваймарської Німеччини, пострадянська Росія зазнала «принизливих» втрат не тільки території, але й свого статусу великої держави, що створило сприятливу можливість для антрепренерів від політики з численними коригувальними, компенсаційними та реставраційними політичними програмами. Як у ваймарській Німеччині, так і в пострадянській Росії грікі оповідання про відділення від обложених та пригнічуваних етнічних сородичів були центром суспільних розмов про приниження та втрати, тоді як наміри захистити цих сородичів були центром коригувальних, компенсаційних та реставраційних проектів.

Існує багато інших паралелей між ваймарською Німеччиною та пострадянською Росією, які принаймні побічно стосується вітчизняного націоналізму, включаючи глибоку економічну кризу, нові та крихкі демократичні режими та геополітична та економічна перевага над відповідно «новим» та «ближнім» зарубіжжям, в якому сконцентровані їхні меншини²⁶¹. Проте замість того, щоб слідувати за цими подібностями, я хочу дослідити в цій кінцевій частині три відмінності за формою — та формативними контекстами — вітчизняного націоналізму в двох системах. Перша стосується більшої помітності офіційного російського вітчизняного націоналізму, друга — слабкості вітчизняного націоналізму громадянського суспільства в Росії, і третя — невизначеності населення, на яке спрямований російський вітчизняний націоналізм. Це є вимушено обмежене

²⁶¹ Вираз «нове зарубіжжя» в міжвоєнній Німеччині, так само як і «ближнє зарубіжжя» у пострадянській Росії означає сферу впливу, зону, яка є не зовсім «іноземною». Подібно, переважна міжвоєнна відмінність між *Grenzdeutsche* чи *Grenzlandsdeutsche* (прикордонні німці) та *Auslandsdeutsche* (закордонні німці), де перші, що компактно заселяли терени, сусідні з райхом, були не повністю іноземними попри те, що були мешканцями та громадянами інших країн.

та високо вибіркове обговорення, оскільки повний аналіз російського вітчизняного націоналізму вимагав би принаймні окремого розділу.

Офіційний ваймарський вітчизняний націоналізм розвивався спочатку поза сценою. Наші знання про його цілі та характеристики походять переважно з адміністративних архівів, а не із записів публічних виступів. Вітчизняний націоналізм ваймарського громадянського суспільства — ідеї та діяльність асоціацій Германдому, інститутів для *Ostforschung*, сфери преси та публіцистики — був публічним та помітним, але на рівні держави він був в основному прихованим. Держава та урядові посадовці насправді закликали до обов'язку Німеччини допомогти етнічним німцям в інших державах, проте такі заяви були досить поодинокими, а тема не особливо помітною в офіційних поглядах. Штреземан передбачав велику публічну кампанію з цього питання, використовуючи за платформу Лігу Націй, проте вона ніколи не відбулась. Як тільки Німеччина приєдналась до Ліги Націй, вона стала на диво мовчазною з цієї проблеми.

На відміну від цього Росія ніколи не була мовчазною; її офіційний вітчизняний націоналізм був дуже помітним²⁶². Публічне наголошення на праві та обов'язку захистити росіян у ближньому зарубіжжі стали головним елементом офіційних російських поглядів, що яскраво фігурують у майже всіх оцінках пріоритетів російської зовнішньої політики. Високі державні та урядові посадовці — включно з Президентом Єльциним та Міністром іноземних справ Козиревим — постійно робили наголос на цій проблемі. Цей наголос змінювався в тоні та суті залежно від аудиторії, для якої він був звернений, та від внутрішніх і міжнародних контекстів, в яких він формулювався. І було б помилкою вкладати забагато значення в

²⁶² Я не маю на увазі сказати, що російський вітчизняний націоналізм не мав важливого завуальованого боку. Без сумніву, такий був. Моїм наміром тут є просто висвітлити публічні та помітні сторони офіційного російського вітчизняного націоналізму — сторони, яких здебільшого не вистачало офіційному ваймарському вітчизняному націоналізму.

будь-які з цих наголосів. Проте загалом можна спостерігати зміцнення позиції та УЖЕСТОЧЕНИЕ риторики щодо росіян за кордоном, що відбиває появу загально більш жорсткої російської позиції стосовно ближнього зарубіжжя та інтенсифікацію політичних викликів з боку правих націоналістів²⁶³. Яскравою ілюстрацією цього зсуву є широко розголошене твердження Козирева від квітня 1995 р., що в певних випадках для захисту прав співвітчизників можуть бути потрібні війська²⁶⁴.

Це демонстративне зайняття позиції посадовцями було доповненим офіційною кодифікацією «головних директив» російської політики стосовно «співвітчизників» у ближньому зарубіжжі²⁶⁵. На цьому документі, підготовленому з президентської ініціативи, та формально затвердженому урядом 31 серпня 1994 р., варто трохи зупинитись. Порівняно з іншими заявами державних та урядових посадовців стосовно цієї проблеми, документ є достатньо виваженим за тоном та за суттю, неодноразово наголошує на відповідності міжнародному закону та нормам, на зобов'язанні реалізувати його цілі через двосторонні угоди з іншими країнами-нащадками СРСР. Проте він рішуче окреслює тридцять дев'ять урядових заходів для підтримки співвітчизників за кордоном, групуючи ці заходи під чотирма заголовками як «політично-правові та інформаційні», «дипломатичні», «економічні» та «соціальні та культурні».

«Політично-правові та інформаційні» заходи включають заснування російськомовного радіо та телебачення у ближньому зарубіжжі та забезпечення його безперерйного функ-

²⁶³ Корисний огляд розвитку офіційної російської політики стосовно росіян у ближньому зарубіжжі поданий у Paul Kolstoe, *Russians in the Former Soviet Republics* (London: Hurst, 1995), chapter 10.

²⁶⁴ *Независимая газета*, 19 апреля 1995 г.; *Российские вести*, 19 апреля 1995 г.; *Известия*, 20 апреля 1995 г.

²⁶⁵ Основные направления государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом (Утверждены постановлением Правительства Российской Федерации от 31 августа 1994 г., № 1064).

ціонування; роботу разом з російськими та слов'янськими громадами в державах-нащадках, та забезпечення інформації, яка б дозволила засобам масової інформації Російської Федерації «об'єктивно повідомляти» про ближнє зарубіжжя, «звертаючи особливу увагу на становище співвітчизників та захист їхніх прав». Дипломатичні заходи включають підняття питання про права співвітчизників на міжнародних форумах, зокрема в Організації Об'єднаних Націй та в Організації (раніше Конференції) з безпеки та співробітництва в Європі; укладання угод з приводу громадянства (читай: подвійне громадянство) з країнами ближнього зарубіжжя та роботу з російською та світовою громадською думкою, щоб примусити владу ближнього зарубіжжя змінити своє внутрішнє законодавство. Економічні заходи включають сприяння встановленню зв'язків між підприємствами в Росії та підприємствами, на яких працюють співвітчизники у ближньому зарубіжжі; пряме придбання таких підприємств (частково як погашення боргів цих країн Росії); заснування транскордонних спільних підприємств, зокрема спрямованих на допомогу співвітчизникам та погрози рядом економічних санкцій, включно зі скороченням торгівлі та зміною митного режиму, у випадку «грубого порушення прав співвітчизників». Нарешті, соціальні та культурні заходи включають забезпечення «технічної, інформаційної та фінансової допомоги» російськомовній пресі у ближньому зарубіжжі; підтримку ряду російських культурних інституцій та їх діяльності; заснування російських університетів, інститутів, факультетів на гімназій у ближньому зарубіжжі; допуск співвітчизників до середньої та вищої освіти в Росії та забезпечення підручниками, а також навчання вчителів для російськомовної освіти у ближньому зарубіжжі.

Хоча ваймарський уряд фактично вживав ряд подібних заходів, він, за існуючої тоді сили норм невтручання, не міг декларувати збереження прямих контактів із закордонними етнічними німцями, фінансування їхніх організацій, підтримку (і, отже, контроль) їхнього економічного життя, чи підтримку німецькомовної преси та німецькомовних освітніх інституцій у

свому «новому зарубіжжі». Відверте декларування російським урядом таких заходів, разом з помітністю та частотою офіційних заяв з цієї проблеми, відображає дві ключові відмінності у міжнародному контексті вітчизняного націоналізму між міжвоєнним періодом та сьогоденням. Перша відмінність є нормативною та інституційною. Принцип територіального суверенітету був набагато міцнішим у міжвоєнний період, ніж сьогодні. Угода про меншини Ліги Націй накладала певні зобов'язання на країни, утворені після Першої світової війни, але ними різко обурювались та відкидали їх як неприйнятне втручання у внутрішні справи, менше через їхній зміст (положення Угоди про меншини дійсно були досить слабкими), ніж через несприйнятний тоді символізм порушеної суверенності²⁶⁶. Такі викривні висловлювання, напевно, циркулюють і до сьогоднішнього дня, проте вони мають допотопний присмак. У порівнянні з міжвоєнним періодом, виключні претензії національної держави щодо внутрішнього суверенітету послабилися через зростання складного сплетіння транскордонних юрисдикцій у різних областях політики, тоді як транскордонне піклування про права меншин — як транскордонне піклування про права людини — отримали новий рівень інституційованої міжнародної законності²⁶⁷.

Другою помітною відмінністю є геополітична. Російська військова, політична та економічна перевага порівняно з іншими пострадянськими країнами є набагато більшою, ніж перевага

²⁶⁶ До незадоволення Угодою докладався і той факт, що обов'язки із захисту меншин не були універсальними, а накладались лише на нові (чи недавно збільшені) держави.

²⁶⁷ Щодо міжнародної інституційованої законності в контексті «нового політичного утворення» див.: John W. Meyer, «The World Polity and the Authority of the Nation-State», in George M. Thomas, John W. Meyer, Francisco O. Ramirez, and John Boli, *Institutional Structure: Constituting State, Society, and the Individual* (Newbury Park, Calif., Sage, 1987). Стосовно інституційованої міжнародної законності поглядів про права людини див.: Yasemin Soysal, *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe* (Chicago: University of Chicago Press, 1994).

ваймарської Німеччини над Східною Центральною Європою. Це зберігалось протягом першого десятиліття ваймарської історії і можна стверджувати, що і в перші роки нацистського режиму. Переконливим аргументом, напевно, було те, що довготривале геополітичне становище Німеччини було в дійсності підтриманим територіальною системою, яка склалася після Першої світової війни²⁶⁸, тоді як в цьому не можна провести паралелі з пострадянською Росією. Проте протягом короткого та тривалішого терміну ваймарська Німеччина була у набагато слабшому положенні, ніж пострадянська Росія сьогодні. Переможена та знезброєна, вона була (тимчасово) військово слабшою, ніж навіть Польща та Чехословаччина; її свобода дій у зовнішній політиці — навіть з огляду на структурно слабких східних сусідів — була зменшена до мінімуму. Росія, навпаки, має набагато більшу свободу дій і набагато більшу силу відносно її ближнього зарубіжжя. Ця однозначна та незаперечена регіональна політична та економічна перевага дозволяє Росії займати агресивну позицію в захисті російських меншин за кордоном, тоді як нормативне розмивання сильних претензій до суверенності і нова міжнародна законність щодо транскордонного піклування про меншини, дозволяє їй обрамовувати свої жорсткі заяви ідіомами про права людини та меншин.

Це обумовлює подальшу контекстуальну відмінність між ваймарським та сучасним російським вітчизняним націоналізмом. Зовнішня політика ваймарської Республіки була послідовно спрямована на перегляд Версальської угоди, і цей ревізіонізм завжди включав схильність до остаточних,

²⁶⁸ Це твердження базується на тому, що нові держави Східної Центральної Європи, позбавлені достатнього захисту з боку західних сил, ймовірно врешті змушені (за умов зростання сили Німеччини та Радянського Союзу) були б вибирати між Берліном та Москвою. Але за умов їхньої принципово антирадянської налаштованості, схильні структурно пов'язати себе з Німеччиною. Див.: Andreas Hillgruber, «Revisionismus» — Kontinuität und Wandel in der Aussenpolitik der Weimarer Republik», *Historische Zeitschrift* 234 (1983), 600ff.

хоча (принаймні за часів Штреземана) мирних змін територіальних кордонів. Росія, зі свого боку, попри — або можливо власне завдяки — своїй значній геополітичній перевазі не обов'язково схильна до перегляду кордонів. Теперішні кордони Російської Федерації загалом вважаються випадковими, такими, що не мають будь-якого історичного підтвердження чи нормативної незаперечності; тим не менше нема загальної думки про необхідність їхнього перегляду. Насправді територіальний перегляд проштовхують певні політичні антрепренери, які вважають нестерпним існування України чи Білорусі як окремих держав чи факт, що 6 млн росіян живуть під правлінням казахів. Проте йому не вистачає аксіоматичного, фундаментального беззаперечного статусу, який він мав у ваймарській Німеччині²⁶⁹. Існує досить масова однастайність еліти щодо потреби відновлення статусу Росії як світової чи принаймні континентальної великої держави, але нема однастайності в тому, що це обов'язково вимагатиме відрегулювання кордонів, якщо не масового возз'єднання з новими незалежними державами. Це не має нічого спільного з «поміркованістю» російського лідерства, або з попередньо «атлантичною», прозахідною орієнтацією зовнішньої політики Росії (яка так чи інак не була тривалою). Це пов'язане з тривалим зменшенням у «матеріальному» значенні території — з частковою «детериторізацією» та «економізацією» воали, принаймні у найбільш економічно «передових» регіонах світу — і в той же час, в уявній опозиції до цього, з інституційною матеріалізацією та «освяченням» існуючих територіальних кордонів в міжнародних поглядах та міжнародних організаціях²⁷⁰. Перше робить зміни кордонів

²⁶⁹ Причиною цього є те, що територіальний перегляд був чітко направлений у ваймарській Німеччині на Польський Коридор, Данциг та Верхню Сілезію.

²⁷⁰ Щодо зменшення значення територій див.: Richard Rosecrance, *The Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern Era* (New York: Basic Books, 1986).

менш необхідними; друге робить їх складнішими. Порівняно з міжвоєнним періодом, кордони стали «непорушнішими», але вони стали і менш важливими. Такий двоїстий розвиток робить територіальний ревізіонізм дороговартісним, «неефективним», та, як можна стверджувати, врешті решт непотрібним для прирощування сили держави, навіть для багатьох з тих держав, чиї програми звичайно називають «нео-імперіалістичними»²⁷¹.

Публічна риторика вітчизняного націоналізму добре пасувала до російського руху щодо зміцнення гегемонійного становища без територіального приєднання ближнього зарубіжжя. Вітчизняний націоналізм, за визначенням, перетинає територіальні кордони; він проголошує форму нетериторіальної юрисдикції над громадянами інших держав. Тому він може допомогти встановити та узаконити екстериторіальний вплив та контроль, як намагалась зробити Росія стосовно ближнього зарубіжжя. Відповідність між ідіомами вітчизняного націоналізму та пріоритетами зовнішньої політики ваймарської Німеччини була менш тісною. Риторика вітчизняного націоналізму була узагальнена, стосувалася всіх закордонних німців. Проте, як доводилось вище, ваймарська зовнішня політика стосовно двох сусідніх держав з найбільшими німецькими общинами — Польщею та Чехословаччиною — була різко відмінною та керувалась у першому випадку глибоким антагонізмом і принциповими територіальними претензіями, а в другому випадку — «правильними» взаєминами та спробами збільшити німецький економічний вплив у Центральній Європі. Частково з цієї причини, і частково через більш

²⁷¹ На основі визначення імперії, даного Майклом Дойлом, Рональд Суні виступав проти поєднання «імперського проекту», що включав встановлення (чи відновлення) повного суверенітету центру над відмінною та підпорядкованою периферією, з «гегемонією великої держави», що передбачала взаємини домінування між окремими державами, і вважав, що останнє більше відноситься до випадку пострадянської Росії. Див.: Ronald Suny, «Ambiguous Categories: States, Empires and Nations», *Post-Soviet Affairs* 11, no. 2 (1995), 193–194.

обмежену міжнародну законність транскордонного піклування про права меншин у міжвоєнний період, ідіоми вітчизняного націоналізму менш підходили для публічного проголошення та виправдання ваймарської зовнішньої політики.

Якщо офіційний вітчизняний націоналізм у пострадянській Росії є більш публічним та помітним, ніж у ваймарській Німеччині, вітчизняний націоналізм громадянського суспільства в російському випадку є набагато менш помітним. Репортажі та коментарі стосовно росіян поза Росією фігурували в основному в російській пресі, є також новостворений аналог ваймарському *Ostforschung* — різні дослідницькі інститути з дослідження ближнього зарубіжжя. Враховучи ступінь державного контролю над засобами масової інформації та державну підтримку — а інколи і пряме керування — досліджень, вони лише частково і неоднозначно належать до сфери громадянського суспільства. Опозиційні політичні партії та фракції, а також окремі політичні антрепренери впровадили широке використання риторики вітчизняного націоналізму для критики влади за невдачі у вжитті енергійніших заходів для захисту росіян у ближньому зарубіжжі²⁷²; проте і вони лише зрідка можуть вважатися частиною громадянського суспільства, оскільки їхній вітчизняний націоналізм, хоча і культивованій всупереч політиці та практиці влади, виникає прямо з боротьби за політичну владу. Центр вітчизняного націоналізму громадянського суспільства ваймарської Німеччини — щільна та енергійна мережа асоціацій, зацікавлених у співвітчизниках за кордоном — не має аналогів в пострадянській Росії. Це, зрозуміло, відображає загальну слабкість громадянського суспільства країн — нащадків СРСР. Більше того, в ваймарській Німеччині вітчизняний націоналізм громадянського суспільства спромігся ідеологічно та організаційно розбудувати сталу передвоєнну традицію інтересу щодо Германодому за кордоном. Нема потреби говори-

²⁷² Позиції російських політичних партій стосовно проблеми росіян у ближньому зарубіжжі розглянуті в: Kolstoe, *Russians*, pp. 276ff.

ти, що подібної традиції піклування про росіян поза межами Росії у радянську еру не існувало.

Населення, на яке спрямовувався ваймарський вітчизняний націоналізм, було відносно ясно окресленим. На практиці, зрозуміло, було не завжди очевидним, хто точно належав до цього населення, зокрема в регіонах (таких як Верхня Сілезія та частина Східної Пруссії) з плинною етнокультурною ідентифікацією. Проте в принципі кожен погоджувався, що вимоги Німеччини як зовнішньої національної вітчизни стосувалися *Grenz- und Auslandsdeutsche* Центральної та Східної Європи, а ці прикордонні та закордонні німці визначалися за їхньою етнокультурною національністю.

У Росії, на противагу, не існує навіть загальної згоди щодо кола людей, на яких спрямовуються вимоги російського вітчизняного націоналізму²⁷³. Для визначення відповідних людей широко вживають п'ять термінів. Найчіткіше уподібнюються ваймарському вітчизняному націоналізму вимоги захистити росіян за етнокультурною національністю (*русских*). Другий термін — росіяни (*россияне*) відповідає російськості не у відношенні до етнокультурної національності — тим паче до російської етнокультурної національності — а у відношенні до Росії, тобто до російської держави, або до Росії в територіальному сенсі. В свою чергу це формулювання можна тлумачити у суб'єктивно-політичному сенсі, в сенсі ідентифікації з російською державою або з Росією як батьківщиною (*родиной*), або, більш загально, в об'єктивно-етнокультурному сенсі, в сенсі членства в одній з багатьох етнокультурних груп, що є автохтонами в Росії. Це останнє значення часто виражається терміном «*этнические россияне*», який здається абсурдним через співставлення прикметника «етнічний» та похідної від виразно неетнічного іменника *Росія*. На практиці слово «*россияне*» служить «політично коректним» заміником слову «*русские*», тому що визнає багатонаціональне

²⁷³ Див.: Kolstoe, *Russians*, pp. 260ff.; Mark Beissinger, «The Persisting Ambiguity of Empire», *Post-Soviet Affairs* 11, no. 2 (1995), 169–170.

населення Росії, а не є альтернативним підходом до визначення населення, для якого Росія є вітчизною²⁷⁴.

Третім широко вживаним терміном є *російськомовні*. Хоча майже всі радянські громадяни якоюсь мірою розмовляли російською мовою, термін *російськомовні* не визначає тих, хто говорить російською мовою у чисто лінгвістичному сенсі. Він радше вказує на дві аналітично відмінні категорії людей (на додаток до росіян з етнокультурною національністю), хто міг би ідентифікуватися з росіянами в неросійських державах-нащадках та з Росією як зовнішньою національною вітчизною. Перша категорія включає людей, які тривалий період жили поза межами «власної» національної держави і намагалися ідентифікувати себе та асимілювати з росіянами (зокрема українці та білоруси, але також і члени інших розпоросених національних груп, таких як вірмени та євреї)²⁷⁵. Друга категорія включає людей, які живуть у «власній» національній державі («власній» в тому розумінні, що вона відповідає

²⁷⁴ На 1989 рік найбільшими групами *росіян* (крім етнічних) поза межами Росії були татари, євреї (які за радянського національного режиму розглядалися як *росіяни*, тому що володіли, в принципі, «своєю власною» національною територією в рамках РРФСР, хоча менше 5% населення цього віддаленого клаптика землі на кордоні з Китаєм визнавали себе в 1989 році євреями за національністю), лезгіни, осетини, башкири, мордовці, чуваші та чеченці (розраховано за даними Государственного комитета СССР по статистике, *Национальный состав населения СССР*, стр. 5–11). Оскільки члени цих національних груп поза межами «власних» етнонаціональних територій намагалися асимілюватися з росіянами, вони насправді могли б справедливо розглядатися як частина населення, захисту якого домагалася Росія. Проте в цьому випадку Росія вимагала б їхнього захисту в якості російськомовних, а не в їхній національній якості татар, євреїв тощо. Щодо уникнення вживання терміну «*русские*», див.: Kolstoe, *Russians*, pp. 260–261.

²⁷⁵ Девід Лейтин зазначив, що в цьому сенсі російськомовні, разом з етнічними росіянами в неросійських країнах-нащадках, можуть прилучитися до утворення нової російськомовної національності, відмінної від російської національності. Див.: David Laitin, «Identity in Formation: The Russian-Speaking Nationality in tyhe Post-Soviet Diaspora», стаття подана на щорічну конференцію Американської асоціації політології (American Political Science Association), 1994.

їх офіційній радянській паспортній національності або самовизначеній етнокультурній національності), проте чия первісна мова (і інколи навіть материнська мова) є російською і хто в результаті може політично ідентифікуватися з росіянами в цій державі і поєднуватися з ними в опорі програмам лінгвістичної націоналізації²⁷⁶.

Четвертий термін — співвітчизники (*соотечественники*), тобто люди, які мають спільну батьківщину (вітчизну). У пострадянському контексті проте це оригінальне чітко політичне значення було перекрито сумішшю критеріїв, заснованих на комбінації походження, етнічності, колишнього громадянства та духовно-культурної орієнтації. Один із експертів визначав *співвітчизників* як «колишніх підданих Російської імперії або громадян СРСР та їх прямих нащадків, які не мають на даний час російського громадянства, але належать до однієї з етнічних груп Росії і вважають себе духовно та культурно-етнічно пов'язаними з Росією»²⁷⁷. Ця несумісна суміш правових, етнографічних та ідентифікаційних понять стала елементом вибору в офіційних документах.

²⁷⁶ Домінік Арель вважає, що ця остання категорія може бути особливо важливою в Україні. Див.: Dominique Arél, «Language and Group Boundaries in the Two Ukraines», стаття, подана на конференцію «National Minorities, Nationalizing States and External National Homelands in the New Europe», Bellagio Study and Conference Center, Italy, August 1994.

²⁷⁷ Це визначення було сформульовано робочою групою, очолюваною професором Ігорем Бліщенко, директором незалежного Інституту міжнародного права, як повідомлялось в статті «Россия вновь принимает соотечественников из зарубежья», *Известия*, 8 сентября, 1992 г. Я вдячний Полу Колстю за те, що він звернув на це мою увагу. Подібні визначення були дані мені в інтерв'ю посадовцями російського Міністерства національностей та регіональної політики в червні 1994 та липні 1995 рр. Стаття в *Известиях* посилається на «родичів за прямою лінією», а не на нащадків, але як зрозуміло з контексту та інших документів (включаючи саму статтю Бліщенко), що це просто помилка при переказі. Див., напр.: И.П. Блищенко, А. Х. Абасидзе, Е. В. Мартыненко, «Проблемы государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников», *Государство и право* 2 (1994), 10, яка пропонує подібне визначення, проте опускає посилання на членство в одній з етнічних груп в Росії.

І останній термін — громадяни (*граждане*). Захист власних громадян, що проживають в інших державах, на нашу думку докорінно відрізняється від вітчизняного націоналізму, визначальною рисою якого є вимоги захисту співвітчизників — негромадян. Проте ця відмінність не є чітко окресленою в пострадянському контексті. Термін «*граждане*» часто використовують (у політичних доповідях, якщо не в офіційних документах) метафорично, як грубий синонім до «*соотечественники*»²⁷⁸; він також використовується, знову ж метафорично, у зв'язку із заявами, що Росія несе відповідальність за всіх колишніх радянських громадян. Більше того, Росія намагається перетворити співвітчизників на співгромадян²⁷⁹. Вона намагалась укласти угоди про подвійне громадянство з іншими державами-нащадками²⁸⁰. Нещодавно російські офіційні особи заявили, що навіть за відсутності такої угоди Росія може надати громадянство за заявою окремих осіб з ближнього зарубіжжя, навіть тим, хто має громадянство іншої країни-нащадка²⁸¹. Такі дії у великому масштабі могли б підсилити юридичні вимоги Росії в ближньому зарубіжжі та надати зручний привід для втручання²⁸².

²⁷⁸ Kolstoe, *Russians*, p. 261.

²⁷⁹ Beissinger, «The Persisting Ambiguity of Empire», 171.

²⁸⁰ Угода була підписана з Туркменістаном, і переговори щодо подібних угод відбувались із Киргизістаном, Таджикистаном та Білоруссю. Див.: «На что сетует СЕТО», *Российские вести*, 6 июля 1995 г.

²⁸¹ Правова основа такої практики була введена у 1993 р., коли ключові положення оригінального закону Росії про громадянство від 1991 р., що забороняли надання російського громадянства особам, які мають інше громадянство, крім випадків, коли подвійне громадянство дозволяється міжнародними угодами, були анульовані.

²⁸² З точки зору міжнародного права, претензії Росії на захист її громадян у ближньому зарубіжжі, якщо вони також мають громадянство держави, в якій проживають, є у кращому випадку проблематичними. Традиційно захист громадян за кордоном, відомий з правової літератури як дипломатичний захист, дозволений, коли ця особа є громадянином *лише* тієї держави, яка намагається захистити її, а не громадянином також і країни, в якій вона

Змінний та неоднозначний словник термінів вітчизняно-національних претензій дозволяє Росії грати на багатьох регістрах та висувати численні та лише частково взаємно перекриті юридичні вимоги у ближньому зарубіжжі. Через певне семантичне розділення термін «*русские*» набуває культурного резонансу та емоційної сили (і, отже, є найкориснішим в контексті внутрішнього політичного змагання), тоді як «*россияне*», «*русскоязычные*», та «*соотечественники*» (терміни, взагалі чужі для повсякденного вжитку, які не мають — за частковим винятком останнього — будь-якого культурного резонансу та емоційної сили) означають більш широке цільове населення і можуть, отже, вживатися в міжнародному контексті та в офіційних документах для розширення юридичних претензій Росії у ближньому зарубіжжі (та для представлення тих претензій ширшими за вузький етнічний інтерес захисту етнічних росіян). Нарешті, невважена політика щодо

проживає. Проте в останні десятиліття різко почастишали випадки подвійного (і багаторазового) громадянства, і у ряді ситуацій суди змушені визначати, яке з двох або багатьох громадянств слід трактувати як «дійсне» громадянство, що відображає більш «реальні» та суттєві зв'язки між особою та певною державою. Частково внаслідок розвитку поняття «дійсного» громадянства традиційна заборона на дипломатичний захист осіб з подвійним громадянством (коли особа, яку слід захищати, має одне з громадянств тієї держави, в якій проживає) розмилась; вимоги держав про захист таких осіб, хоча і спірні, отримали певне міжнародне правове схвалення в випадках, коли «дійсне» громадянство цієї особи (яке зазвичай відображає постійне проживання, а також перевагу соціальних, економічних, політичних та культурних умов) є громадянством країни, яка збирається її захищати. Відмітьте, однак, що це є відносно вузьким винятком і не дає правової підстави для, наприклад, російських вимог захисту особи, яка має як російське, так і казахське громадянство та зазвичай проживає в Казахстані. Оскільки велика більшість росіян у ближньому зарубіжжі є довгочасними мешканцями держав, в яких вони живуть, складно уявити, яким чином їхнім «дійсним» громадянством може стати російське. Отже, розповсюдження подвійного громадянства серед росіян ближнього зарубіжжя не дає Росії (з точки зору міжнародного права) загального правового виправдання втручання у ближнє зарубіжжя, хоча воно без сумніву підсилило б політичні передумови для такого втручання. Щодо дипломатичного захисту подвійних громадян див.: Loïc Darras, «*La double nationalité*», Thesis in Law, Paris, 1986, pp. 63ff.

громадянства дозволяє Росії поєднувати традиційну (і з точки зору міжнародного права більш законну) риторику захисту своїх громадян в інших країнах з вітчизняно-націоналістичними претензіями щодо захисту співвітчизників неспівгромадян. Це опортуністичне використання численних ідіом ще більше доведене у невідповідному поєднанні термінів з прав людини з термінологією вітчизняного націоналізму, зокрема в постійних претензіях, що Росія повинна захистити людські права етнічних росіян у ближньому зарубіжжі.

Висновок

Ваймарський вітчизняний націоналізм, як я зазначав вище, був складним переплетінням політичних позицій, культурних ідіом, організаційних мереж та транскордонних соціальних відносин. Російський вітчизняний націоналізм можна розглядати таким же чином. Як політичне явище вітчизняний націоналізм був помітнішим, як у внутрішньому, так і у міждержавному аспектах у пострадянській Росії, ніж у ваймарській Німеччині. Теми вітчизняного націоналізму займали значніше місце як у владних та опозиційних поглядах, так і у внутрішній політичній боротьбі, ніж у випадку ваймарської Німеччини. Як і ваймарський вітчизняний націоналізм, російський вітчизняний націоналізм є подвійно «переплетеним» — з внутрішньою політичною боротьбою, з одного боку, і з намаганнями утвердження російської гегемонії у ближньому зарубіжжі, з іншого. Як у внутрішньому, так і в міждержавному контексті позиції вітчизняного націоналізму використовувались інструментально або, в іншому разі, як розрахований засіб. Але знову, як і у Ваймарі, інструментальне використання позицій вітчизняного націоналізму — а воно було єдиним можливим — трапилось на тлі спільного розуміння потреби піклування про становище росіян у ближньому зарубіжжі та зобов'язання російської держави щось для них зробити.

Така подвійна спрямованість вітчизняного націоналізму, як політичного явища, у ширших внутрішніх та міждержавних політичних контекстах означає, що йому не вистачає власної

автономної логіки та динаміки. Як політичне явище вітчизняний націоналізм є сукупністю дій, позицій, групою зв'язаних дискурсивних претензій, але «гра», в якій ці дії активуються, в якій вони оплачуються чи не оплачуються, не є грою вітчизняної політики, а ширшими внутрішніми та міждержавними «іграми». «Величина» правомірності вітчизняної позиції чи дії залежить від стану гри в конкретний момент — від правил гри та від ресурсів, якими володіють суперники у грі²⁸³. Загалом, більша міжнародна законність та інституювання транскордонного піклування про меншини робить дії вітчизняних націоналістів більш доречними та корисними, ніж вони були у міжвоєнний період. Внутрішня політична арена в пострадянській Росії також заохочує вітчизняний націоналізм, лише тому, що сьогодні існує замало політично прибуткових гасел. На тлі широко підтримуваної думки, що *дещо* треба зробити для росіян у державах-нащадках²⁸⁴, гасла вітчизняного націоналізму були сприйняті у боротьбі за внутрішню політичну владу майже за умовчанням, *faute de mieux*.

Як культурне поняття, російський вітчизняний націоналізм є набагато більш непевним, неоднозначним та нестійким, ніж його ваймарський аналог. Погляди ваймарського вітчизняного націоналізму можна було побудувати на традиції *grossdeutsch* середини дев'ятнадцятого століття і на традиції піклування про німців на територіях Габсбургів та Романових, які розвинулися наприкінці епохи Бісмарка та Вільгельма. Через відсутність подібної традиції в Росії погляди вітчизняного націоналізму мали збиратися як «колаж» з різних наявних та законних

²⁸³ Для розширеного обговорення правил та засобів як складових «структури», яке критично залучило та переформулювало поняття «двоїстості структури» Гіденса та поняття габітуса Бурдьє, див.: William H. Sewell, Jr., «A Theory of Structure — Duality, Agencu and Transformation», *American Journal of Sociology* 98, no. 1 (1992).

²⁸⁴ Це спільне розуміння, зрозуміло, само сформовано та підтримано засобами масової інформації і тому, частиною, є продуктом, а також умовою вітчизняного націоналізму.

культурних «уламків». З відсутністю місцевих коренів, він мав бути вимощений фрагментами від різних дискурсивних традицій: від «класичного» вітчизняного націоналізму, від правової риторики дипломатичного захисту громадян в інших державах, від думок про права людини, від словника політики великої держави. Внаслідок дискурс був багатоголосим та опортуністичним, він грав, як доводилось вище, на різних регістрах, йому не вистачало послідовності. Неоднозначний і значною мірою невідповідний словник для визначення цілей заяв вітчизняного націоналізму є лише одним з показників цього.

Як організаційному явищу, російському вітчизняному націоналізму не вистачає сильної бази в асоціаціях громадянського суспільства, які були характерними для ваймарського вітчизняного націоналізму; мережа організацій, що піклуються про росіян у ближньому зарубіжжі, була набагато більш опікувана державою. І, нарешті, як соціально-взаємине явище, російський вітчизняний націоналізм, як і його ваймарський аналог, включає розвиток та підтримку транскордонних взаємин та забезпечення потоку ресурсів через кордон. Процес організації потоків ресурсів та відтворення мереж і взаємин, розірваних з розпадом Радянського Союзу, все ще зароджується; і занадто мало відомо на даний час, для того, щоб робити суттєві заяви стосовно нього. Проте в довготривалій перспективі політичне становище російських та російськомовних меншин у державах-нащадках — зокрема, ступінь, до якого вони сподіваються на Росію у вирішенні власних проблем, а не відпрацьовують їх у рамках держави-нащадка — буде значною мірою формуватися цими взаєминами та потоками ресурсів, і у тій мірі та формі інтеграції з Росією (та відділення від контексту держави-нащадка), який вони породжуватимуть.

Наслідки імперії та розмежування народів

Міграція завжди була центральним чинником у створенні, знищенні та відновленні держав. Від багатокольорових політичних пейзажів давнього світу з його строкатою множинністю форм правління, до більш однорідної топографії сьогодення, в якій домінують бюрократичні територіальні держави, масивні пересування людей регулярно супроводжують — як наслідок, а інколи як причина — розширення, стиснення та перебудову політичного простору²⁸⁵.

Ця центральність міграції відносно політичного розширення, стиснення чи перебудови детально проілюстрована історією російсько-радянської держави. «Історія Росії», писав Василь Ключевський, чільний російський історик XIX століття, «є історією країни, що сама себе колонізувала»²⁸⁶. Та колонізація розпочалась у середині XVI століття, коли

²⁸⁵ Див., наприклад: Aristide R. Zolberg, «Contemporary Transnational Migrations in Historical Perspective: Patterns and Dilemmas», in Mary M. Kritz, ed., *U.S. Immigration and Refugee Policy* (Lexington, Mass.: D. C. Heath, 1983); Aristide R. Zolberg, Astri Suhrke, and Sergio Aguayo, *Escape from Violence: Conflict and the Refugee Crisis in the Developing World* (New York: Oxford University Press, 1989); Michael R. Marrus, *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century* (New York: Oxford University Press, 1985); Myron Weiner, «Security, Stability and International Migration», and «Rejected Peoples and Unwanted Migrants in South Asia», both in Weiner, ed., *International Migration and Security* (Bolder, Colo.: Westview, 1993).

²⁸⁶ Цитовано за: Richard Pipes, *Russia Under the Old Regime* (New York: Scribner's, 1974), p. 14.

захоплення Казанського та Астраханського ханств дозволило розширити поселення російських селян на родючі чорноземи, що до того контролювалися ворожими тюркськими кочовиками. Вона не завершилась аж до післявоєнних десятиліть ХХ століття, коли стратегія промислового та сільськогосподарського розвитку перемістила мільйони росіян у периферійні регіони — у Казахстан, Естонію та Латвію — що було найбільш драматичним з огляду на етнодемографічні наслідки. Упродовж цих чотирьох століть розповсюдження росіян з їхнього попередньо невеликого регіону основного розселення у східному, південному та (пізніше) у західному напрямку було пов'язане з розширенням та консолідацією російської держави та її радянського нащадка. Це було одним з найбільших епізодів колонізації в історії людства²⁸⁷.

Зрозуміло, що підтримувана державою міграція, пов'язана з розширенням та консолідацією романівського та радянського правління, охоплювала не тільки росіян, але й інші народи. Тут достатньо навести кілька окремих прикладів. На захоплення росіянами територій часто впливало чи полегшувало його примушення неросійської військової чи економічної еліти з цих територій до переїзду на нові землі²⁸⁸. Із розширенням держави та селянських поселень на безкрайні Казахстанські степи, козаки, яких рекрутували, обіцяючи великі земельні маєтки, були поселені вздовж їх північного периметру для

²⁸⁷ Див. детальний аналіз цього процесу у Paul Kolstoe, *Russians in the Former Soviet Republics* (London: Hurst, 1995), chapters 2 and 3. Див. також: Marc Raeff, «Patterns of Russian Imperial Policy Toward the Nationalities», in Edward Allworth, ed., *Soviet Nationality Problems* (New York: Columbia University Press, 1971); Pipes, *Russia Under the Old Regime*, pp. 13–16; Alexandre Benningsen and S. Enders Wimbush, «Migration and Political Control: Soviet Europeans in Soviet Central Asia», in William H. McNeill and Ruth S. Adams, eds., *Human Migration: Patterns and Policies* (Bloomington: Indiana University Press, 1978); Frederick S. Starr, «Transit Government: The Imperial Dimension», in Jeremy Azrael, ed., *Soviet Nationality Policies and Practices* (New York: Praeger, 1978), p. 11; Walker Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* (Princeton: Princeton University Press, 1984), pp. 304f.

²⁸⁸ Raeff, «Patterns of Russian Imperial Policy», 27.

охорони кордону²⁸⁹. Німецькі колоністи, зваблені землями, субсидіями, релігійною автономією, податковими привілеями та звільненням від військової служби, обіцяними Катериною II, в 1760-і роки почали заселяти прикордонні райони на нижній Волзі²⁹⁰. Російський уряд спонукав масову міграцію кримських татар до Османської імперії після Кримської війни, і це викликало, й частково спричинило, у той самий період також масову еміграцію кавказьких мусульман, більшість з яких були черкесами²⁹¹. Зрозуміло, що найбільш сумно відомими є масові депортації за наказом Сталіна впродовж Другої світової війни та одразу після її завершення, включаючи масові депортації еліти з нещодавно анексованих західних територій, начебто превентивні депортації німців та корейців та депортація цілих національностей за співробітництво з німцями деяких їх представників: карачаїв, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців та кримських татар²⁹².

Якщо керована державою міграція впродовж чотирьох століть була центральною у побудові та консолідації російської та радянської держави, вона, як доведено, стала центральною і у перебудові політичної влади в пострадянській Євразії. Значна міграція в рамках Закавказзя та Середньої Азії та з них відбувалася у зв'язку з дедалі більшим розмиванням і остаточним колапсом радянської влади та новітньою реорганізацією правління за національними кордонами²⁹³. Але власне на

²⁸⁹ George J. Demko, *The Russian Colonization of Kazakhstan 1896–1916* (Bloomington: Indiana University Press, 1969), pp. 36–43.

²⁹⁰ Fred Koch, *The Volga Germans* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1979), pp. 61ff.

²⁹¹ Alan Fisher, *The Crimean Tatars* (Stanford, Calof.: Hoover Institution Press, 1978), pp. 88–89; Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830–1914* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985), pp. 66–70.

²⁹² Robert Conquest, *The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities* (New York: Macmillan, 1970); A. M. Nekrich, *The Punished Peoples* (New York: Norton, 1978); Gereard Simon, *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1991), pp. 173–218.

потенціалі набагато більшої міграції, а не на розмірі існуючих її потоків, зосереджувалась увага та зацікавлення щодо міграції протягом декількох останніх років.

На той потенціал дивилися з особливим занепокоєнням у столицях Північно-західної та Центральної Європи і в Москві, причому перші передбачали масові переселення в західному напрямку мільйонів, можливо десятків мільйонів, колишніх громадян СРСР, а останні боялись великого, хаотичного та жорстокого «розшарування народів», яке б викликало, зокрема, неконтрольований відтік в Росію російського та російськомовного населення з неросійських країн — нащадків СРСР. Проголошені в грубій та байдужій формі, ці жахливі видива, спільно поширювані західними, радянськими та пострадянськими журналістами і політиками, більше зробили для затуманення, ніж для покращання нашого розуміння дійсної та можливої динаміки пострадянської міграції. Перше видиво, напевно, останнім часом перестало володіти європейською суспільною думкою. Панічна риторика, сенсаційні заголовки, картини катаклізму 1990–1991 рр., які пропереджали про неминучий наплив емігрантів до Західної Європи, зникли, без сумніву тому що очікуваної навали не сталося. Проте припущення про можливість масового етнічного розмежування залишається впливовим. Його доречність підсилилась югославською кризою з біженцями, яка була прямим наслідком розвалу багатонаціональної держави та нещодавньої перебудови політичної влади за національними

²⁹³ Стосовно загального уявлення про пострадянську міграцію див.: Жанна Зайончковская, ред., *Бывший СССР: внутренняя миграция и эмиграция* (Москва: Институт проблем занятости, Российская академия наук, 1992); Г. С. Витковская, *Вынужденная миграция: проблемы и перспективы* (Москва: Институт народнохозяйственного прогнозирования, Российская академия наук, 1993); Жанна Зайончковская, *Миграционная ситуация в России: социально-политические аспекты* (Москва: Институт народнохозяйственного прогнозирования, Российская академия наук, 1994) и Жанна Зайончковская, *Миграционные процессы после распада СССР* (Москва: Институт народнохозяйственного прогнозирования, Российская академия наук, 1994).

кордонами²⁹⁴. Тому зрозуміло, що видиво подібного «розмежування народів» в пострадянській Євразії — видиво «етнічних чисток» у ширших рамках — не дає спину дискусіям щодо пострадянської міграції.

Без применшення потенційної небезпеки хаотичного та брутального розмежування народів в певних частинах колишнього Радянського Союзу, я намагаюсь в цьому розділі дати ретельніший та диференційованіший аналіз зв'язків між політичною перебудовою та міграцію етнічного розмежування в пострадянській Євразії. Хоча така міграція є ймовірно дуже різноманітною, потенційно включає велику кількість етнонаціональних груп та шляхів міграції, я зосереджуюсь тут на одному наборі потоків — на сьогоденній та потенційній міграції в Росію етнічних росіян та інших російськомовних мешканців неросійських держав-нащадків²⁹⁵. Я обмежую таким чином рамки дослідження як з аналітичних, так і з реальних причин. Аналітично це дозволить більш послідовне та конкретне обговорення міграційної динаміки цієї групи. Реально, не тільки понад 25 млн росіян, що дають найбільшу на даний час сукупність потенційних етнічних мігрантів²⁹⁶, а й те, яким чином та якою мірою вони залучатимуться до

²⁹⁴ Robert M. Hayden, «Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics», *Slavic Reviews* 51, no. 4 (1992).

²⁹⁵ Далі я для зручності використовую термін «російський», розуміючи, що він включає не тільки 25 млн мешканців неросійських республік, які визначили себе росіянами за переписом 1989 р., але також певних інших російськомовних мешканців неросійських держав-нащадків, чия міграційна поведінка напевно буде подібною — насамперед близько 1,4 млн українських та білоруських мешканців неслов'янських держав-нащадків, які в 1989 році визнавали своєю рідною мовою російську (розраховано за Государственный комитет СССР по статистике, *Национальный состав населения СССР* (Москва: Финансы и статистика, 1991).

²⁹⁶ До цього ми можемо додати понад 5 млн росіян, що проживають в автономних утвореннях Російської Федерації, в яких росіяни в 1989 р. становили менше 50% населення (розраховано там само, стор. 34–48). Проте проблема розмежування всередині Російської Федерації, хоча і заслуговує власного аналізу, лежить поза метою даного розділу.

міграції етнічного розмежування, буде залежати російська внутрішня політика та стосунки між Росією та неросійськими державами-нащадками.

Я аналізую витік росіян з колишньої радянської периферії в широкому історичному та порівняльному аспекті, розглядаючи їх разом з початковою постімперською міграцією, яка відбувається, коли правлячі етнічні чи національні групи в багатонаціональній імперії раптово перетворюються, внаслідок стиснення політичного простору та перебудову політичної влади за національними кордонами, на національні меншини в ряді нових національних держав. Я досліджую три таких випадки: міграція балканських мусульман упродовж розпаду Османської імперії та після нього, міграція угорців після колапсу імперії Габсбургів та німців після колапсу імперії Габсбургів та німецького кайзеррайху²⁹⁷. З цього екскурсу у порівняльну історію я беру чотири загальні аналітичні аспекти і привношу їх до аналізу пострадянської міграції росіян до Росії. Я застосовую такий історичний та порівняльний підхід не тому що минуле пропонує точні аналоги сьогоденню — це не так — а тому, що розгляд різних частково подібних випадків може збагатити та поліпшити наше розуміння переплетеної динаміки міграції та політичної перебудови.

Мусульманська/турецька міграція з Балканів

Розглянемо спершу випадок Османської імперії. Її тривалий розпад розтягнувся більш, ніж на століття, з кінця XVIII століття до завершення Першої світової війни. Упродовж цього періоду, і навіть раніше, зменшення політичного простору

297. Міграції етнічного розмежування після розпаду імперій, зрозуміло, не включають лише, чи навіть найбільшою мірою, колишні пануючі групи. Треба лише згадати про криваву депортацію вірмен з північно-східної Туреччини, якщо вже не казати нічого про головну роль депортації в геноциді як політиці та практиці нацистського режиму. Розділ зосереджується на міграціях колишніх домінуючих національностей, тому що вони є найближчими аналогами до пострадянської міграції росіян до Росії — явища, яке через його потенційну величину та небезпеку, що з ним пов'язана, заслуговує окремого дослідження.

Османської імперії супроводжувалось доцентровою міграцією мусульман із втрачених територій до решти османських територій²⁹⁸. Але власне останні півстоліття розпаду Османської імперії та утворення національних держав у цьому фарватері, призвели до масових переселень. Це був час безпрецедентних масових перебудов населення, пов'язаних із перетворенням багатонаціональних імперій у національні держави, які дозволили лорду Керзону говорити про «розмежування народів»²⁹⁹.

Хоча подробиці цих міграцій є занадто складними — і занадто суперечливими³⁰⁰ — для того, щоб їх тут аналізувати, слід підкреслити декілька загальних моментів. Перший стосується величини розмежування. В останню чверть XIX століття та у першу чверть XX ст. декілька мільйонів людей зірвалися з насиджених місць лише в Болгарії, Македонії, Фракії та західній Анатолії. Міграція значно спростила етнічну демографію цих регіонів, створюючи відносно однорідне населення там, де нормою був значний ступінь неоднорідності. В 1870 р., наприклад, мусульмани (турки, болгарськомовні помаки, та черкеські і кримські переселенці з Росії) були настільки ж численні, як і православні болгари-християни на більшій території того, що пізніше стало Болгарією. Проте, до 1888 р. мусульманське населення Болгарії (включно зі Східною Румелією) різко зменшилося до чверті, а на 1920 р. мусульмани становили лише 14 % населення³⁰¹. Аналогічно, між 1912 та 1924 рр. сильно змішане населення Македонії та Фракії — яке складалось в основному з туркомовних мусульман, греків та слов'ян, що ідентифікували себе в основному болгарами,

²⁹⁸ Kemal Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State* (Princeton, NJ: Center of International Studies, 1973), p. 106.

²⁹⁹ Marrus, *Unwanted*, p. 41.

³⁰⁰ Karpat, *Ottoman Population*.

³⁰¹ Joseph Rothschild, *East Central Europe Between the Two World Wars* (Seattle: University of Washington Press, 1974), p. 327; Karpat, *Ottoman Population*, pp. 50–51.

причому жодна з груп не була у більшості — було просіяне, відсортоване та перекомпоноване у відносно однорідні блоки відповідно до кордонів держави: північна Македонія стала суцільно слов'янською, південна та західна Македонія переважно грецькою, а східна Фракія (разом із західною Анатолією) чисто турецькою³⁰².

Розмежування народів на початку відбувалось за етнорелігійними, а не за етнолінгвістичними лініями, коли мусульмани рухались на південь та схід, а християни — на північ та захід³⁰³. Тому до центральних областей Османської імперії відступали не тільки турки, але також і інші мусульмани, зокрема болгарськомовні помаки, сербо-хорватськомовні боснаки, а також черкеси та кримські татари, які раніше втекли з Росії на османські Балкани³⁰⁴. Мова стала більш важливою з часом, коли зменшена османська держава дедалі більше набувала етнічно турецької ідентичності, а православні християнські держави-нащадки на Балканах доходили до дедалі більших конфліктів між собою. Як наслідок відбулося вторинне внутрішньохристиянське етнічне розмежування, насамперед між греками та болгарами, яке наклалось на первинне розмежування між мусульманами та християнами. Але навіть у 1923 р. Лозанська Конвенція, яка передбачала масовий та обов'язковий греко-турецький обмін населенням визначала населення, яке повинне обмінюватись, за релігійними, а не за етнолінгвістичними ознаками³⁰⁵.

У центрі масового розмежування балканських народів була війна³⁰⁶. Починаючи з Російсько-турецької війни 1877

³⁰² A. A. Pallis, «Racial Migration in the Balkan during the Years 1912–1924», *Geographical Journal* 66, no. 4 (1925), 316.

³⁰³ Marrus, *Unwanted*, p. 41.

³⁰⁴ Karpat, *Inquiry*, pp. 1–2; Karpat, *Ottoman Population*, pp. 65ff.

³⁰⁵ Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932), pp. 377ff.

³⁰⁶ Marrus, *Unwanted*, pp. 42ff., 96ff.

р., інтенсифікуючись у Балканських війнах 1912–1913 рр. і досягли кульмінації після завершення Першої світової війни, майже всі великомасштабні міграції відбувалися прямо чи опосередковано разом з воєнними кампаніями. Це стосується найбільш очевидно та безпосередньо спонтанної втечі перед наступом армій внаслідок їх відступу або внаслідок атак на цивільне населення — переважно застосовуваних у всіх військових кампаніях цього періоду, що часто були спрямовані власне на провокацію масової міграції³⁰⁷. Але й інші переселення також були викликані війною. Це стосується, наприклад, міграції мусульман до Туреччини в рамках греко-турецького обміну населення за мандатом Лозанської Конвенції. Її аналог — мільйонна міграція православних християн з Туреччини до Греції в 1922 р., хоча і була примусовою на момент підписання Лозанської Конвенції — також була прямим породженням війни: греки в паніці втікали від насилля та терору, що супроводжували турецький контрнаступ у 1922 р. і втечу грецької армії з областей західної Анатолії та східної Фракії, які вони окупували з часу грецького вторгнення у 1919 р. Оскільки Туреччина не хотіла дозволити масове повернення цих біженців назад, побоюючись, що це лише допоможе зберегти іредентистські амбіції Греції, вона погодилась в свою чергу на примусове переселення до Туреччини мусульманських громадян з Греції (переважно етнічних турків)³⁰⁸. Отже, хоча остання з міграцій не була безпосередньо спричинена війною, вона тим не менше була побічним продуктом війни, грецького вторгнення до Туреччини та турецького контрнаступу; її би не було, коли б не було греко-турецької війни.

Щоб підкреслити, що головним фактом масової міграції етнічного розмежування на Балканах між 1875 та 1924 рр. була війна, недостатньо вказати, що власне сама війна відповідальна за ці переселення. Це був досить особливий тип

³⁰⁷ Karpat, *Ottoman Population*, pp. 71ff.; Marrus, *Unwanted*, pp. 45, 98ff.

³⁰⁸ Marrus, *Unwanted*, p. 102. Питання про те, хто був відповідальним за примусовий, а не за добровільний характер греко-турецького обміну населенням, є дуже суперечливим. Див. поміркований погляд у: Ladas, *Exchange of Minorities*, pp. 335ff., 725.

війни. Це була війна у zenіті масового етнічного націоналізму, яку вели держави, схильні формувати свої території згідно з максималістськими — і часто фантастично перебільшеними — вимогами етнічної демографії і розпочата для переплавки їхнього строкатого населення у порівняно однорідне національне ціле. Всі ці війни викликали масове зняття з місць цивільного населення. Війни в ім'я національного самовизначення, проте, де під питанням було національне «само», сприймаються в етнічному, а не в громадянському сенсі. Але там, де населення дуже перемішане, вони з великою ймовірністю породжують етнічне розмежування через міграцію, вбивства чи певне поєднання їх обох. Міграції етнічного розмежування, отже, породжувались не війною як такою, а війною у поєднанні з утворенням нової національної держави, етнічною «націоналізацією» існуючих держав в районі перемішаного населення та в разі перебільшеного масового етнічного націоналізму.

Попри їх конвульсивну інтенсивність та «завершеність» у певному місці та часі, балканська міграція етнічного розмежування була тривалою. Це, зокрема, стосується виїзду турків-мусульман з бакланських країн-нащадків. Основна фаза розмежування тривала п'ятдесят років між 1875 та 1924 рр., співпадаючи з поступовим розпадом османської держави та її остаточним зникненням після кемалістського повстання після Першої світової війни. Але виїзд турків (проте це вже не відноситься до нетурецьких мусульман) продовжувався і після того, хоча з перервами і у меншому розмірі. Зокрема, Болгарія — балканська держава з найбільшою етнічною турецькою меншиною — пережила значну тривалу релатріацію турків до Туреччини. Близько 100000 турків покинуло країну під адміністративним тиском з болгарського боку в 1934–1939 р.³⁰⁹; ще 150000 примусили виїхати в 1950–1951 рр.³¹⁰

³⁰⁹ Joseph B. Schechtman, *European Population Transfer 1939–1945* (New York: Oxford University Press, 1946), pp. 493–494.

³¹⁰ Alexandre Popovic, *L'Islam balkanique: les musulmans de sud-est européen dans la période post-ottoman* (Berlin: Osteuropa-Institut, 1986), p. 100.

Найостанніший і найпотужніший виїзд стався в 1989 році, через декілька років після надзвичайно жорсткої асиміляційної кампанії 1984–1985 рр., в якій було заборонено публічне вживання турецької мови, а турків примушували брати болгарські імена. Коли раптом відкрили кордони в 1989 р., 370000 болгарських турків втекли до Туреччини, понад 40 % турецького населення Болгарії (хоча впродовж року до Болгарії повернулися 155000 мігрантів)³¹¹.

Нарешті, загалом прихильне ставлення влади Османської імперії до імміграції балканських мусульман та влади Турецької Республіки до імміграції балканських турків значною мірою сформувало ступінь, об'єми та час міграції. Відкритість до імміграції мала економічно-демографічні корені: як Османська держава, так і Турецька Республіка впродовж міжвоєнного періоду розглядали власні території, і зокрема Анатолію, як недостатньо заселені і намагались сприяти імміграції для підтримки демографічного росту та економічного розвитку³¹². Але існували також ідеологічні та культурні аспекти пізньої османської та турецької імміграційної політики. В середині XIX ст. османська влада залишалася в основному байдужою до культурних характеристик потенційних іммігрантів, запрошуючи, і навіть намагаючись викликати імміграцію немусульман³¹³. Але в останні роки Османська імперія прийшла до бачення себе як конкретно мусульманської держави (а в останні декілька років як новоствореної турецької держави), і як турецька держава-спадкоємець, визначаючи себе як національна держава, намагалась перетворити своє населення на однорідну націю, і загальна відкритість до імміграції перетворилась на вибіркову відкритість до мусульман (особливо, хоча і не виключно, з колишніх областей Османської

³¹¹ Darina Vasileva, «Bulgarian Turkish Emigration and Returns», *International Migration Review* 26 (1992), 348.

³¹² Schechtman, *European Population Transfers*, pp. 488ff.; Karpat, *Ottoman Population*, pp. 61ff.

³¹³ Karpat, *Ottoman Population*, pp. 62ff.

імперії), а в Турецькій Республіці на більшу відкритість до етнічних турків з балканських країн-нащадків, які, як сказав у 1934 р. міністр внутрішніх справ Сукру Кайа Бей, що «живуть як раби там, де раніше турки були панами»³¹⁴.

Мадярська еміграція з угорських держав-нащадків

Наш другий випадок стосується долі етнічних угорців після розпаду імперії Габсбургів внаслідок Першої світової війни. Цей раптовий розпад різко відрізнявся від тривалого упадку Османської імперії. Угорське панування в угорській половині імперії, далеке від упадку, ставало дедалі консолідованішим упродовж півстоліття перед спалахом війни. На відміну від децентралізованої австрійської половини імперії, угорська половина, хоча етнічно і була неоднорідною (мадяри становили лише близько половини населення), була політично єдиною, керованою централізованою, жорстко націоналістичною і майже винятково мадярською бюрократією³¹⁵. Внутрішньо автономна квазінаціональна держава була розчленована повоєнними умовами. Стиснення політичного простору було драматичним. Тріанонська угода 1920 р. відірвала від Угорщини дві третини її теренів та три п'ятих її довоєнного населення (хоча, роблячи це, вона підтверджувала стан справ *de facto* — проблемні території з зими 1918–1919 рр. були окуповані та контрольовані за мовчазною підтримкою Антанти румунськими, чеськими та сербськими силами)³¹⁶. Хоча близько 70 % втраченого населення не були мадярами, понад

³¹⁴ Цит. за: Schechtman, *European Population Transfers*, p. 490.

³¹⁵ C. A. Macartney, *Hungary and Her Successors: the Treaty of Trianon and its Consequences, 1919–1937* (London: Oxford University Press, 1937), pp. 20–26; A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809–1918* (London: Hamish Hamilton, 1948), pp. 185–186.

³¹⁶ Macartney, *Hungary and Her Successors*, p. 1; Istvan Mocsy, «Radicalization and Counterrevolution: Magyar Refugees from the Successor States and Their Role in Hungary, 1918–1921», Ph. D. Dissertation, University of California, Los Angeles, 1973, chapter 2; Rothschild, *East Central Europe*, p. 155.

3 млн мадярів раптово стали національними меншинами в сусідніх національних державах, включаючи, що найважливіше, 1,7 млн мадярів в Трансильванії, яка була передана Румунії; мільйон у Словаччині та Рутенії (Закарпатті), які перейшли до Чехословаччини; та 450000 у Воєводині, яка стала частиною Югославії³¹⁷.

Ці нові меншини емігрували у значних кількостях упродовж років перших після завершення Першої світової війни. Але постгабсбурзька міграція угорців була зовсім відмінною від міграції турків в останні роки Османської імперії та після її розпаду. Насамперед емігрувала набагато менша частка угорського населення. Упродовж шести років одразу ж після Першої світової війни, коли відбувалась основна міграція, до Угорщини мігрувало 420000 угорців з територій, відданих Румунії, Чехословаччині та Югославії, що склало 13,4, 13,7 та 9,5 % етнічного населення цих втрачених територій відповідно³¹⁸. Після того, крім нової хвилі після Другої світової війни — включаючи організований угорсько-словацький обмін населенням, що відбувся за наполяганням Чехословаччини, щоб позбавитись неспокоїної меншини³¹⁹ — існувала незначна мадярська імміграція до Угорщини з сусідніх держав до кінця 1980-х років³²⁰. Хоча бракує порівняльних цифр, міграція балканських мусульман/турків до залишків османських територій та до Туреччини були набагато більшими як за

³¹⁷ Rothschild, *East Central Europe*, p. 155.

³¹⁸ Mocsy, «Radicalization and Counterrevolution», 8–9.

³¹⁹ Kalman Janics, *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority, 1945–1948* (New York: Columbia University Press, 1985); Dariusz Stola, «Forced Migrations in European History», *International Migration Review* 26 (1992), 337; László Szőke, «Hungarian Perspectives on Emigration and Immigration in the New European Architecture», *International Migration Review* 26 (1992), 306.

³²⁰ Я не включаю румунсько-угорський обмін населенням у воєнний час в Трансильванії, оскільки ця територія повернулася під румунський контроль у кінці війни (щодо цих обмінів див.: Schechtman, *European Population Transfer*, pp. 425ff.).

величиною, так і за часткою балканського мусульманського/турецького населення.

Міграція етнічних угорців зі втрачених територій була відносно обмеженою за розміром тому, що вона була первинно міграцією еліти, складалась в основному з вищого та середнього класів. Міграція мала три аналітично відмінних фази³²¹. Першими втікачами були люди найтісніше пов'язані з репресивними та експлуатаційними аспектами угорського панування, і тому вони найбільше боялися нового режиму. Ця група, більшість з якої втекла ще до встановлення румунського, чехословацького та сербського/югославського панування, включала великих землевласників, військових, державних та місцевих посадовців, пов'язаних з судами та поліцією. Друге, демадяризація державної адміністрації, державної зайнятості та освіти позбавили багатьох угорців з середнього класу їхніх позицій посадовців, вчителів, працівників залізниці та пошти тощо і породила другу хвилю біженців, які втікали менше зі страху, ніж через економічне витіснення та втрату соціального статусу. Третє, аграрна реформа, зруйнувавши великі маєтки, які були у власності угорців, примусила емігрувати не лише землевласників, але й велику групу управителів та робітників, чії засоби життя залежали від маєтків. Проте селянські маси, які становили велику більшість етнічного угорського населення втрачених територій, не мігрували в значних кількостях. Так само зміна суверенітету не загрожувала безпосередньо їхнім інтересам та ідентичності; в дійсності угорські селяни в областях, переданих Румунії та Чехословаччині, навіть помірно скористалися від перерозподілу земель, який супроводжував аграрну реформу³²².

Близько 85 % мігрантів в період 1918–1924 рр. прибули до зменшеної Угорщини між кінцем 1918 та кінцем 1920 рр.³²³

³²¹ Mocsy, «Radicalization and Counterrevolution».

³²² Там само, pp. 96ff.

³²³ Там само, p. 9.

Різкий спад напливу людей після цього без сумніву відображав зменшення вимог щодо переселення з боку тих, хто залишився на переданих територіях. Але це також відображає зусилля угорського уряду, починаючи з 1921 р., призупинити наплив наданням дозволів на в'їзд лише у виняткових випадках. Ця обмежувальна політика відображала економічну вартість підтримки біженців, велика кількість яких залишалась у роздутих державних відомостях на виплату допомоги. Але це також відображало й ідеологічні інтереси: уряд не хотів послабити свої ревізійні абміції масовою міграцією мадярів із втрачених територій³²⁴.

Переїзд мадярів із втрачених територій до малої Угорщини був чисельно обмежений тим фактом, що він обмежувався переважно переїздом представників вищого та середнього класів. Але він тим не менше призвів до значного напливу емігрантів до Угорщини, що збільшило її населення після Тріанону на 5 % за декілька років. І вплив біженців на політику міжвоєнної Угорщини — помножений через переважність декласованих елементів серед них та їхньою концентрацією в містах, переважно в Будапешті — був набагато більшим, ніж можна було б припустити з огляду на голі цифри. Радикалізовані своїми болючими територіальними та соціальними втратами, біженці відіграли ключову роль у контрреволюційному русі 1919–1920 рр. та у Білому терорі 1920 р. Упродовж міжвоєнного періоду вони підтримували праві сили, маючи вплив, непропорційний їхній кількості в парламенті та у суспільному житті. Передусім, їхній послідовний, безкомпромісний та всебічний ревізійнізм, що вимагав повного повернення втрачених територій, сильно стримував зовнішню політику міжвоєнної Угорщини, запобігаючи будь-якому примиренню з сусідніми країнами і призводячи до фатального групування з фашистською Італією та нацистською Німеччиною³²⁵.

Так само як і великий відтік болгарських турків до Туреччини у 1989 р. ознаменував продовження перерваного процесу

³²⁴ Там само, chapter 10.

³²⁵ Там само.

розмежування, який розтягнувся більш ніж на століття, так само і доцентрова міграція етнічних угорців відновила через сорок років після останнього значного сплеску, в кінці 1980-х років³²⁶. Потік переселенців почався задовго до падіння режиму Чаушеску; на кінець 1989 року в Угорщині проживали близько 36000 румунів — три чверті яких були етнічними угорцями — які втекли з Румунії в кінці 1980-х років³²⁷. Після падіння режиму Чаушеску спрямоване переселення було приховане неформальною трудовою міграцією, яка стала можливою завдяки набагато більшій свободі пересування між двома країнами (і слабким контролем за дозволами на роботу). Якщо слідувати літературі з трудової міграції, ця міграція, ймовірно, приводить до значного постійного переселення, особливо етнічних угорців. Румуни також тягнулися до Угорщини з її відносно привабливим ринком праці. Проте це жодною мірою не була чисто економічна міграція. Для угорців з Румунії — а не для їхніх румунських сусідів та співгромадян — функція етнічної національності була формою суспільного капіталу, що давала чудові можливості для міграції. Знання ними мови та широкі родинні зв'язки давали їм доступ до багатшої інформації щодо міграції та можливість роботи; їхня етнічна національність могла забезпечити їм прихильне ставлення при зустрічі з прикордонниками, митниками, з бюрократами внутрішніх органів, на розсуд яких віддане право дати дозвіл на постійне проживання та громадянство, з інспекторами з праці, які перевіряють документи робітників на робочих місцях, або з поліцейськими, що перевіряють документи на вулиці.

Починаючи з 1991 р., коли в Югославії почалась війна, до угорців з Румунії приєдналися мігранти (і знову в основному етнічні угорці) з сербської Воєводини (яка перед війною була

³²⁶ Мій огляд щодо найновішої стадії етнічного розмежування із залученням угорців базується на інтерв'ю з посадовцями з Офісу для закордонних угорців влітку 1994 та 1995 років та з дискусій з етнічними угорцями в Клузі, Румунія (найбільшому місті Трансильванії) в серпні 1995 р.

³²⁷ Див.: Szőke, «Hungarian Perspectives on Emigration and Immigration», 308.

домом для близько 340000 угорців) та з хорватського регіону східної Славонії, які тікали від війни, військового обов'язку та економічної кризи. В деяких випадках югославських угорців примушували емігрувати сербські біженці, які поселялись між ними. Із Закарпатської області України, де проживало близько 170000 угорців, переселення було малим (і в основному інтелігенції); натомість міграція в цьому випадку набула форми транскордонної човникової торгівлі, яка використовувала велику економічну нерівність між двома державами. У Словаччині, південна частина якої є домом для 600000 угорців, національна політика посилила етнічне напруження; але на сьогоднішній день воно в основному сильніше озвучується на рівні еліти, ніж у повсякденному житті. За відсутністю значних економічних стимулів міграція до Угорщини там невелика.

Німецька міграція з держав-нащадків

Габсбургів та Гогенцоллернів

Третій порівняльний випадок стосується етнічних німців. Ми стикалися з ним двічі, як з метою польського націоналізму титульної нації, з одного боку (Розділ 4), та ваймарського вітчизняного націоналізму, з іншого боку (Розділ 5). Ми побачили, що перший сприяє, а другий намагається запобігти великомасштабному етнічному розмежуванню. Тут я розглядаю проблему більш детально.

Після Першої світової війни від 4,5 до 5 млн німців раптом перетворилися з чільної національності, чи *Staatsvolk*, в австрійській частині імперії Габсбургів та у деяких східних, переважно польських районах німецького кайзеррайху на оточені національні меншини нових суто націоналістичних національних держав Чехословаччини та Польщі, а також націоналістичної Італії. Інші 2 млн німців з угорської частини імперії Габсбургів, хоча в останні десятиліття і не були чільною національністю у тому ж розумінні, тим не менше мали забезпечений статус. Крім 220000 німців західного угорського бургенлянду, що після війни увійшов до Австрії³²⁸, вони занадто раптово стали національними меншинами — раніше

вони були менш оточені — в Угорщині, Румунії, Югославії та Чехословаччині. Загалом близько 6,5 млн німців стали національними меншинами, включаючи 3 млн судетських німців в Чехословаччині та 1,25 млн німців на територіях, переданих Німеччиною та Австро-Угорщиною до Польщі, півмільйона на територіях, переданих Угорщиною до Румунії, півмільйона на територіях, переданих Австро-Угорщиною до Югославії, півмільйона у зменшеній Угорщині та чверть мільйона в італійському Південному Тиролі³²⁹.

Виявилось, що у відповідь на цю значну трансформацію статусу, існувала досить незначна міграція німців з угорської половини колишньої імперії Габсбургів, і відносно незначна міграція з ненімецьких частин австрійської половини цієї імперії, тоді як міграція німців з територій, переданих Німеччиною Польщі, виявилась дуже сильною. Можна зрозуміти невелику міграцію німців з колишніх угорських територій. Їхній статус після розпаду імперії змінився найменше. Після компромісу 1867 р., який дав угорцям свободу дій на своїй половині імперії, завжди вони, а не німці, були великими землевласниками, суддями, прокурорами, бюрократами, вчителями, працівниками пошти та залізниць на немадярських теренах, і власне вони втікали від страху чи емігрували через втрату засобів для життя, коли ці терени перейшли до неугорських держав-нащадків. Німці, натомість, не переживали такої драматичної зміни статусу після розчленування Угорщини і не мали особливих стимулів втікати. У зменшеній Угорщині, яка була етнічно відносно однорідною та була занепокоєна територіальним

³²⁸ Alfred Bohman, *Bevölkerung und Nationalitäten in Südosteuropa* (Cologne: Velrag Wissenschaft und Politik, 1969), p. 36.

³²⁹ Robert A. Kann, *The Multinational Empire: nationalism and National Reform in the Habsburg Empire, 1848-1918* (New York: Columbia University Press, 1950), vol. II, pp. 301ff.; Walter Kuhn, «As Deutschtum in Polen und sein Schicksal in Krieg- und Nachkriegszeit», in Werner Markert, ed., *Polen* (Cologne and Graz: Bohlau, 1959); Werner Nellner «Grundlagen und Hauptergebnisse der Statistik», in Eugen Lemberg and Friedrich Edding, eds., *Die Vertriebene in Westdeutschland* (Kiel: Ferdinand Hart, 1959), vol. I, p. 67.

ревізіонізмом і долею мадярів в сусідніх державах, німецько-угорські стосунки не були особливо напруженими. Німці (на відміну від угорців) не були також задіяні на початку міжвоєнних років у національних конфліктах в Румунії чи в Югославії. Тому не дивно, що німці угорської половини Габсбурзької імперії залишалися на місці після припинення її існування.

Для німців з Німеччини Гогенцоллернів та австрійської половини Габсбурзької імперії перехід від чільної національності до оточеної національної меншини був набагато різкішим, і ці нові меншини були одразу ж занурені у жорсткі національні конфлікти в державах-нащадках. На перший погляд, можна було б очікувати подібну постімперську міграцію цих ексгогенцоллернівських та ексгабсбурзьких німців. Тим не менше між ними існувала різка відмінність. На жаль, відсутня адекватна австрійська статистика для ключових перших декількох років після розпаду імперії³³⁰. Тим не менше, хоча виявляється, що існувала незначна міграція колишніх імперських цивільних службовців та військових з держав-нащадків до Відня³³¹, масового відтоку, напевно, не було. І хоча австрійці були незадоволені мирними положеннями — виключенням судетських та південнотирольських німців з австрійської держави-спадкоємці, і навіть ще більше заборонаю *Anschluss* з Німеччиною — мігранти, які насправді прибували до Відня, на відміну від їхніх політично потужних та радикально іредентистських угорських колег у Будапешті, не були, як здавалось, великими прихильниками повернення втрачених територій бо не мали жодного впливу на політику міжвоєнної Австрії³³².

³³⁰ Alfred Bohman, *Bevölkerung und Nationalitäten in der Tschechoslowakei* (Cologne: Velrag Wissenschaft und Politik, 1975), p. 146.

³³¹ Marrus, *Unwanted*, p. 74.

³³² Деякі націоналісти з судетських німців, напевно, дійсно переїхали до Німеччини, де вони стали частиною ваймарського вітчизняного націоналізму, описаного в Розділі 5 та, як радикальний край цього спектру, виконували

З іншої сторони, з територій, які було передано Німеччиною Польщі, відбувався масовий відтік етнічних німців — від 600000 до 800000 покинуло території в перші повоєнні роки³³³. Велика кількість з них прибули з Познанії та польської Померанії і вони переїхали одразу після, або навіть в очікуванні передачі суверенітету³³⁴. Інша суттєва група прибула дещо пізніше з частини Верхньої Сілезії, яка була передана до Польщі після плебісциту 1921 р., який супроводжувався жорстокою боротьбою. Більш ніж половина етнічного німецького населення колишніх німецьких територій, що були включені до складу міжвоєнної Польщі, мігрували до Німеччини впродовж десяти років³³⁵. Відтік був навіть ще більшим з міст на втрачених територіях. Етнічні німецькі «державні посадовці, шкільні вчителі, представники вільних професій та [недосвідчені та слабодосвідчені] робітники [крім ремісників] зникли майже повністю з міст у західних польських провінціях»³³⁶. На 1926 р. німецьке міське населення Познанії та польської Померанії зменшилось на 85 %³³⁷.

іредентистську кампанію, яка вимагала включення земель судетських німців до складу райху. Проте їх було мало, і вони не мали відчутного впливу на політику Ваймара. Радикальні націоналісти з емігрантів були більш помітними гравцями на полі вітчизняного націоналізму в нацистський період; див.: Ronald M. Smelser, *The Sudeten Problem, 1933–1938: Volkstumspolitik and the Formulation of Nazi Foreign Policy* (Folkestone, UK: Dawson, 1975) esp. pp. 29ff.

³³³ Eugen M. Kulischer, *Europe in the Move: War and Population Changes, 1917–1947* (New York: Columbia University Press, 1948), p. 175; Richard Blanke, *Orphans of Versailles: the Germans in Western Poland 1918–1939* (Lexington: University of Kentucky Press, 1993), pp. 32ff.

³³⁴ Martin Broszat, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik* (Frankfurt: Suhrkamp, 1972), p. 212.

³³⁵ Schechtman, *European Population Transfers*, pp. 229ff.; дещо вищі оцінки наведені в: Martin Broszat, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, p. 212.

³³⁶ Schechtman, *European Population Transfers*, p. 261.

³³⁷ Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 34.

Чому виїзд етнічних німців після розпаду імперії був настільки сильнішим з колишніх німецьких територій Польщі, ніж з країн-нащадків Габсбурзької імперії? Чому існувала настільки сильна еміграція із західної Польщі і не було значної еміграції з міжвоєнної Чехословаччини? Три мільйони судетських німців в Богемії, Моравії та Чеської Сілезії як-не-як були серед найбільш політично відчужених німців у державах-нащадках. Надзвичайно націоналістично налаштовані, із зверхнім ставленням до чехів, панувати над якими вони вважали історичною долею, вони з самого початку не бажали жити як меншини в чехословацькій державі. Ясно бажаючи та формально проголошуючи об'єднання з Австрією, і вважаючи, що паризькі миротворці мали б визнати їхнє законне право на самовизначення, вони були гірко розчаровані, коли стало зрозуміло, що історичні кордони габсбурзької провінції залишаться незмінними і судетські території будуть включені до Чехословаччини³³⁸. Однак це не привело до суттєвої еміграції; так само як великомасштабна еміграція не відбувалась і у відповідь на те, що судетські німці тлумачили як урядову політику систематичного надання переваги чехам в економічних та культурних питаннях, спрямовану на послаблення етнодемографічного становища німців.

Масова німецька еміграція із західної Польщі та відсутність такої у випадку судетських земель показує, що раптове перетворення з панівної національності в оточену та політично відчужену меншину само собою не породжує міграцію етнічного розмежування. Ці разюче відмінні схеми постімперської міграції формують два інші фактори. По-перше, міграція німців до Німеччини була меншим переміщенням для етнічних німців у новій польській державі, ніж міграція до Австрії для їхніх судетських братів. Німеччина програла війну, зменшилась територіально, і перетворилася на республіку; однак вона все

³³⁸ Bohman, *Bevölkerung und Nationalitäten in der Tschechoslowakei*, pp. 39ff.; Rothschild, *East Central Europe*, pp. 78–81; Smelser, *the Sudeten Prolem*, pp. 8–9.

ще була «тією самою» державою, до якої етнічні німці, які опинилися під небажаною польською юрисдикцією, могли б імовірно повернутися. Держава ж судетських німців зникла; вони не мали держави, куди могли б переїхати. Обрізана Австрія не була «їхньою» державою; вона не була зменшеною чи переробленою Габсбурзькою імперією, а натомість повністю відмінною державою³³⁹.

По-друге, судетські німці були набагато міцніше зв'язані та компактніше оселені, ніж німці у західній Польщі. Німці становили — і це було впродовж століть — переважну більшість (понад 95 % населення) в більшості судетських земель на північному, західному та південному периметрах Богемії та Моравії³⁴⁰. Етнічні німці були, проте, в меншості на теренах, переданих Німеччиною Польщі після Першої світової війни. А важливішим є те, вони були атакованою, демографічно розмитою та штучно підтримуваною меншиною навіть перед війною, коли території все ще належали Німеччині. Пруська та німецька влада робили енергійні зусилля асимілювати етнічних поляків та спонукати етнічних німців селитися та залишатися на цих прикордонних територіях, проте з цього було мало користі. Жорсткі спроби германізації польського населення були нерезультативними, відчужуючи поляків та підсилюючи їхню польську національну самосвідомість³⁴¹. Більше того, етнічні німці з цього регіону непропорційно брали участь у великій внутрішній міграції зі сходу на захід — з

³³⁹ Міжвоєнна Угорщина, з іншого боку, була сильно зменшеною та зміненою версією передвоєнної Угорщини; вона значною мірою була «тією ж самою» державою. З цієї причини, крім інших, міграція до урізаної Угорщини етнічних угорців з держав-нащадків була без сумніву більш вірогідною, ніж міграція до урізаної Австрії етнічних німців.

³⁴⁰ Bohman, *Bevölkerung und Nationalitäten in der Tschechoslowakei*, p. 117.

³⁴¹ Broszat, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*; Hans-Ulrich Wehler, «Polenpolitik im Deutschen Kaiserreich», in Wehler, ed., *Krisenherde des Kaiserreichs*, 2nd edn (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1979); Richard Blanke, *Prussian Poland in the German Empire (1871–1900)* (Boulder, Colo.: East European Monographs, 1981).

аграрного сходу на індустріальний захід — в кінці XIX та на початку XX століть, що послаблювало етнічно німецький елемент на сході попри державні спроби підтримати його. Отже, маючи ненадійне та атаковане існування навіть перед війною під німецьким суверенітетом, етнічному німецькому населенню цих територій не вистачало укорінення та міцних зв'язків з регіоном, які мали їхні колеги у судетському регіоні. І вони мали всі причини очікувати, що нова польська влада спробує так само енергійно та деспотично полонізувати свої західні прикордонні терени, як німецька влада намагалась германізувати ті самі території перед війною. Ці очікування не були марними: політика польської влади стосовно етнічної німецької меншини була значно більш жорсткою, ніж політика чехословацької влади³⁴². Тому було більш ймовірно, що вони емігрують, як тільки суверенітет перейде до Польщі, і навіть у значній кількості в очікуванні цього переходу.

Міграція етнічних німців із західних провінцій Польщі була сильнішою чисельно, так і пропорційно до розміру нових меншин, ніж міграція з колишніх габсбурзьких земель до урізаної Угорщини. Німецька міграція до Німеччини включала майже половину німецького населення втрачених територій, а угорська еміграція до Угорщини становила лише 13 % етнічного угорського населення втрачених територій. Тим не менше, хоча націоналістичні публіцисти звинувачували Польщу у свідомому витисненні німців з прикордонних теренів³⁴³, і хоча переселенці (включаючи невеликі але енергійно націоналістичні групи з Чехословаччини, Балтії та інших районів німецьких поселень) насправді стали активними учасниками різних вітчизняно-націоналістичних асоціацій, німецька міграція, як здавалось, не мала такого політичного впливу, який мав угорський аналог. Це частково сталось тому, що втрати німців — територій та етнічних сородичів — були набагато меншими, ніж в Угорщині, і переселенці з цих територій становили

³⁴² Blanke, *Orphans of Versailles*.

³⁴³ Schechtman, *European Population Transfers*, pp. 259–260.

значно меншу частку населення міжвоєнної Німеччини, ніж міжвоєнної Угорщини. Більше того, німецькі переселенці краще відповідали середньому рівню німецького населення втрачених територій, ніж в угорському випадку, де голос переважно елітного складу переселенців голосніше звучав у міжвоєнній політиці.

Далі, для німців відбувалось незначне етнічне розмежування внаслідок колапсу імперії Габсбургів. Переважна більшість з понад 5 млн німців, які стали національними меншинами в країнах-нащадках, залишались в тих країнах протягом всього міжвоєнного періоду. Проте масове етнічне розмежування в цьому регіоні було лише затримане, а не застережене. Сьогодні рідко можна знайти німця в Чехословаччині чи колишній Югославії, і є лише невеликі залишкові общини німців в Угорщині чи Румунії. З усіх колишніх австро-угорських німців у країнах-нащадках поза Австрією лише у Південному Тиролі залишилась відносно стабільна община (попри жорстку політику італіанізації у міжвоєнний період та німецько-італійську угоду від 1939 р., укладену на вимогу Мусоліні, про їхнє переселення до Німеччини)³⁴⁴. Більшість колишніх австро-угорських німців — включаючи практично всіх судетських німців — були вислані з мовчазної згоди союзників у кінці чи одразу після завершення Другої світової війни (разом із навіть більшою групою німців зі східних провінцій міжвоєнної Німеччини, які втекли від наступу Радянської Армії чи були вичавлені звідти після війни). На 1950 р. у Федеративній Республіці Німеччини та в Німецькій Демократичній Республіці було близько 12 млн етнічних німців, що були висланцями (*Vertriebene*). З них близько 7 млн були громадянами Німеччини зі східних теренів міжвоєнної Німеччини, які тепер були анексовані Польщею та (у випадку земель довкола Кенігсберга/Калінінграда) Радянським Союзом. Решта 5 млн були громадянами інших держав —

344. Там само, pp. 48–65.

переважно країн-нащадків Габсбурзької імперії³⁴⁵. Між 1950 та 1987 рр., ще 1,5 млн етнічних німців зі Східної Європи та Радянського Союзу переселились до Федеративної Республіки Німеччини, більше половини з них були з Польщі³⁴⁶. З того часу, з лібералізацією в'їзду та еміграції в ФРН оселилось близько 2 млн *Spätaussiedler*³⁴⁷, яких привабили розмови про заможність та можливість автоматичного отримання прав на імміграцію та громадянство, що і далі пропонується етнічним німцям з так званих *Vertreibungsgebiete*, тобто територій, з яких німці були витиснені після війни³⁴⁸. Внаслідок цього колись велика діаспора німців у Східній Європі та Росії зараз швидко і, можливо, остаточно зникає.

Етнічне розмежування на рештках імперій: деякі загальні характеристики

З цього екскурсу у порівняльну історію постають чотири аналітичних моменти. Перший стосується великої змінності у ступені, часі та характеристиках етнічного розмежування після розпаду імперій — відмінності між трьома випадками, які ми розглянули, але також, що так само важливо, відмінності всередині кожного з випадків у часі, за регіонами та між соціальними класами. Розглянемо лише кілька з

³⁴⁵ Nellner, «Grundlagen und Hauptergebnisse der Statistik», pp. 122ff.

³⁴⁶ Jürgen Puskapeleit, «Zugangsentwicklung, Ungleicheverteilung und ihre Auswirkungen auf die Kommunen», in Karl Otto, ed., *Westwärts-Heimwärts? Aussiedlerpolitik zwischen «Deutschümlelei» und «Verfassungsauftrag»* (Bielefeld: AJZ, 1990), p. 165.

³⁴⁷ У німецькій мові *Aussiedler* (етнічних німецьких переселенців зі Східної Європи та з колишнього Радянського Союзу) відрізняли від *Übersiedler* (німців, що переїхали зі Східної до Західної Німеччини). *Spätaussiedler* («пізні переселенці») — це ті, хто приїхав нещодавно зі Східної Європи та колишнього Радянського Союзу, через десятиліття після післявоєнного виселення німців з цих територій.

³⁴⁸ Див.: мою книгу *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), pp. 168ff.

аспектів найвизначніших відмінностей. В деяких регіонах (наприклад, на землях судетських німців в Богемії та Моравії) розмежування було фактично повним; в інших (зокрема, в державах-нащадках Угорщини) лише порівняно невелика кількість колись панівної групи виїхала. В деяких випадках (наприклад, у випадку німців на теренах, що їх після Першої світової війни передали Польщі) великомасштабна міграція відбулася безпосередньо по завершенні політичної перебудови або (у випадку більшості Балкан) упродовж війн, які привели до перебудови; в інших випадках (стосовно колишніх австро-угорських німців) масова міграція відбулася значно пізніше. В багатьох випадках мігранти втікали від дійсного чи очікуваного насилля (наприклад, мусульмани та інші народи в Російсько-турецькій та Балканських війнах), або були витіснені державою (турки з Греції у 1923–1924 рр., німці після Другої світової війни); в інших випадках (німецькі *Spätaussiedler* та недавні угорські мігранти до Угорщини) міграція відбувалася більш свідомо, внаслідок особистих розрахунків на добробут значної кількості населення.

По-перше, нема нічого наперед визначеного щодо постімперської міграції етнічного розмежування. Перебудова політичного простору за національними кордонами не приводить автоматично до відповідного перерозподілу населення. Ні міграція, ні навіть схильність мігрувати не породжувалися неодмінно переходом статусу від панівної національності — титульної нації в багатонаціональній державі до національної меншини у державі-нащадку. Це залежало переважно від того, яким чином відбувалася політична перебудова (зокрема, від міри впливу на неї війни чи інших видів організованого чи неорганізованого насилля); від етнодемографічних характеристик, особливо від вкорінення нової меншини; від очікуваної та наявної політики держави-нащадка стосовно меншини; від доречності та привабливості мобілізації як альтернативи міграції, «голосу» як альтернативи до «виходу» тощо.

По-друге, постімперське етнічне розмежування було довготривалим, навіть перервним процесом³⁴⁹, який для німців та угорців зайняв три чверті століття, і понад століття для турків. І воно триває й понині: вражає, що всі три етнонаціональні групи пережили нові драматичні хвилі міграційного розмежування впродовж останніх п'ятнадцяти років. Про розмежування при занепаді імперій слід думати не як про короткотривалий процес, який вичерпує себе безпосередньо після завершення політичної перебудови, а радше як про довготривалий процес, в якому згідно з політичною та економічною кон'юнктурою у вихідній та в кінцевій державі міграційні потоки можуть повністю вичерпатися на певний час, сочитися крапельками, або несподівано розбухнути у шалений потік.

По-третє, у тривалому протіканні постімперського міграційного розмежування фази найбільшої інтенсивності були значною мірою тісно пов'язані з реальним насиллям чи його загрозою, особливо впродовж чи одразу після воєн. Вище я наголошував на важливості воєн як прямої чи побічної причини міграцій на Балканах. Так само і основна маса міграції етнічних німців відбулась на кінцевій стадії Другої світової війни чи у масових виселеннях одразу після неї. Проте фактор війни і, загалом, насилля не означає, що постімперське етнічне розмежування можна чисто підсумувати у рубриці «примусової міграції». Ця рубрика насправді занадто вузька та хибна. Деякі такі міграції були буквально вимушені чи примушені, тоді як інші, хоча і не буквально вимушені, були тим не менше переважно спричинені ймовірною загрозою чи обґрунтованим страхом перед неминучим застосуванням сили чи насилля. Але інші випадки не задовольняють навіть цьому розширеному, вільнішому визначенню примусової чи вимушеної міграції. Це, наприклад, випадок, коли переважна більшість німців покидала західні провінції Польщі після

³⁴⁹ Aristide Zollberg, «The Formation of New States as a Refugee-Generating Process», *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences* 467 (1983), 37.

Першої світової війни, хоча нацистська пропаганда вимагала протилежного, або випадок з німцями, що покидали Східну Європу та Радянський Союз після 1950 р.; до таких випадків відноситься більшість угорської міграції після розпаду Австро-Угорщини, і угорська міграція з Румунії в останні 15 років. Навіть масовий від'їзд турків з Болгарії в 1989 р., хоча певним чином і був спровокований діями комуністичного уряду Болгарії впродовж його останніх місяців перебування при владі, не можна характеризувати як вимушену міграцію³⁵⁰. Взагалі, навіть коли страх є основним мотивом для мігрантів, не завжди доречно говорити про вимушену міграцію. Багатьма з німецьких мігрантів з територій, які були передані Польщі після Першої світової війни, і угорських мігрантів з країн-нащадків Габсбурзької імперії, без сумніву частково рухав несвідомий страх та тривога щодо їхнього майбутнього добробуту в нових державах, проте через це вони не були вимушеними мігрантами. Страх є місткою категорією: є велика відстань між міграцією, яка виникає з різко сфокусованого страху невідвортної сили чи насилля, та міграцією, породженою несвідомим страхом, турботою та тривогою про власні можливості, про можливості їхніх дітей у майбутньому. Концепція вимушеної міграції є просто тут не дуже корисна як парасолькова концепція; вона є недостатньо диференційованою та приховує той факт, що майже завжди, навіть у випадку втечі від безпосередньої загрози насилля, до акту міграції прилучаються також більш чи менш важливі елементи волі чи вибору. Проте, оспорювати корисність недостатньо диференційованої, занадто розширеної концепції вимушеної міграції, безперечно, не є відмовою від важливості залякування та насилля як засобів, що свідомо вживаються для спонукання до міграції.

По-четверте, крім випадків коли ціллю переселення були цілі общини без розбору (як у випадку греко-турецького обміну 1923–1924 рр. чи виселення судетських німців), існувала різко виражена соціальна вибірковість постімперської

³⁵⁰ Vasileva, «Bulgarian Turkish Emigration and Return».

міграції етнічного розмежування (і також багатьох інших видів міграції). Найбільш уразливими до переміщення були групи, безпосередньо або опосередковано залежні від держави. Вони включали військових, поліцію та персонал судів, чиновників та вчителів, працівників пошти та залізниці, робітників підприємств, якими володіла держава чи залежних від державних субсидій та замовлень. Ця вибірковість етнічного розмежування була помітна в усіх міграціях, які ми розглядали, але найяскравіше вона виявилась у випадку міграції угорців після Першої світової війни, в якій селяни у своїй більшості залишились на місцях, тоді як залежний від держави мадярський прошарок в країнах-нащадках Австро-Угорської імперії фактично зник. Причина такої вибіркової сприйнятливості до еміграції є очевидною. Всі нові національні держави були націоналістичними і так чи інакше схильними до обернення історичної схеми дискримінації колишніми імперськими правителями і підтримки мови, культури, демографічного становища, економічного достатку та політичної гегемонії нової титульної нації. За відсутності відверто дискримінаційного законодавства, одним з головних інструментів, якими володіли нові держави у досягненні власних цілей, був контроль за комплектуванням державних служб.

Міграція росіян з радянських держав-нащадків у порівняльній та історичній перспективі

У світлі вищенаведеного, як нам краще розглядати дійсну та потенційну міграцію до Росії 25 млн росіян з інших країн-нащадків СРСР? Щоб розпочати (і слідувати тим самим чотирьом моментам), нам не слід розглядати це як єдиний процес, що ясно виявляє ту саму схему та слідує тим самим стадіям і ритму по всьому Радянському Союзу. Натомість, нам слід розглядати її як групу пов'язаних але відмінних міграцій (або неміграцій, як може бути в деяких країнах-нащадках), що мають різні схеми та ритми. Нам слід очікувати велику варіацію схем російської пострадянської міграції — варіації як між різними державами-нащадками, так і всередині них.

Виходить, що ми не повинні розглядати відтік росіян до Російської Федерації як автоматичний процес, що неодмінно супроводжує розпад Радянського Союзу. Нам слід уникати розгляду причин міграції на занадто узагальненому рівні. Неправильно, наприклад, вважати, що росіяни покидають державу-нащадка просто тому, що вони перетворились упродовж існування Радянського Союзу з панівної національності на національні меншини у неросійських країнах-нащадках. Сили, процеси, та умови, що породжують російську міграцію, треба розглядати у значно специфічнішому та диференційованішому сенсі. Тоді стає очевидним, що те, що в загальному сенсі є однорідним та уніфікованим — перехід росіян від панівної титульної національності держави до національної меншини у державі-нащадку — насправді є дуже різноманітним та нерівномірним, і що специфічні сили, процеси та умови, які породжують міграцію, є нерівномірно та випадково, а не однаково та автоматично пов'язані з перебудовою політичної влади за національними кордонами у пострадянській Європі.

Ранні постімперські міграції етнічного розмежування, як ми бачили, були тривалими; насправді вони тривають і дотепер. В аналізі пострадянської міграції здається доцільним розглянути більш широкий часовий період. Це означає погляд як назад, так і вперед. Для сьогоденного дня відтік росіян до Росії не є новим та безпрецедентним. Вибіркове етнічне розмежування почалось задовго до вибуху націоналістичних протестів часів Горбачова. Столітній за тривалістю потік російського міграційного розширення на неросійські території в останні 30 років сповільнився та навіть у деяких випадках повернув назад. Був суттєвий загальний відтік росіян з Грузії та Азербайджану впродовж останніх трьох періодів між радянськими переписами (1959–1970, 1970–1979, 1979–1989 рр.) і з Арменії у 1979–1989 рр. Упродовж останнього періоду між переписами вперше спостерігався також сумарний відтік росіян з Молдови, Казахстану та з кожної з середньоазіатських республік. І навіть хоча протягом періоду між останніми переписами

тривала загальна російська імміграція до балтійських та слов'янських республік (України та Білорусі), рівень такої російської імміграції зменшувався впродовж трьох періодів між переписами для всіх цих республік крім, хіба, Литви³⁵¹. Тому поточні та майбутні фази відтоку росіян до Росії слід розуміти не як первинні, а як такі, що продовжують та підсилюють зворотний рух міграції росіян — зворотний рух, витoki якого виникли задовго до розпаду Радянського Союзу³⁵². Широкий часовий період також вимагає, щоб ми намагалися зазирнути за безпосередньо помітні проблеми, кризи і міграційні потоки для того, щоб подумати у можливо споглядальній формі про довготривалу динаміку політичної перебудови та етнічного розмежування в пострадянській Євразії.

Історично вирішальна роль війни полягає в тому, що значно ширше насилля у породженні постімперської міграції етнічного розмежування, особливо найінтенсивніших фаз такої міграції, не виключає можливість, що дає росіянам можливість уникнути змітання через катастрофічну масову міграцію, яка майже неодмінно викликається війною, або принаймні насиллям чи його загрозою. Навіть за відсутності війни чи значного насилля, *спрямованого проти росіян*, напевно,

³⁵¹ Barbara Anderson and Brian Silver, «Demographic Sources of the Changing Ethnic Composition of the Soviet Union», *Population and Development Review* 15 (1989), 640-642. Міграційне розмежування також охоплювало й інші національності. Впродовж трьох десятиліть, наприклад, відбувалась постійна міграція вірмен з Грузії та Азербайджану до Вірменії, і помірна загальна міграція азербайджанців з Грузії та Вірменії до Азербайджану. Для цих національностей потоки біженців в останні декілька років після спалаху вірмено-азербайджанського етнічного насилля в 1988 р., лише підсилили довготривалу тенденцію до етнічного розмежування у Закавказзі (*там само*, 638-640; Brian Silver, «Population Redistribution and the Ethnic Balance in Transcaucasia», in Ronald Grigor Suny, ed., *Transcaucasia: Nationalism and Social Change* [Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1983], p. 377).

³⁵² Zhanna Zaionchkovskaya, «Effect of Internal Migration on the Emigration from the USSR», стаття, представлена на конференції «Prospective Migration and Emigration from the Former Soviet Union», RAND, Santa Monica, Calif., November 1991.

багато з росіян із Закавказзя та Середньої Азії переїхали і без сумніву будуть переїжджати до Росії. Але ці міграції не були і не будуть катастрофічними, навіть якщо — в гіпотетичному крайньому випадку — все російське населення Середньої Азії (за винятком Казахстану) та Закавказзя мало б виїхати до Росії впродовж, скажімо, десятилітнього періоду. Не можна сприймати нещодавню та теперішню міграцію росіян з цих та деяких інших регіонів як *вимушену* міграцію, хоча її часто так називають в російських дискусіях. Той факт, що ця еміграція *викликана* політичною перебудовою та зміною в політичному, економічному та культурному статусі росіян не означає, що вона є *вимушеною*. Таке значне (як я доводжу нижче) переселення росіян з цих регіонів могло б викликати значне напруження в Російській Федерації. Тим не менше важливо бачити різницю між цим типом невимушеного некатастрофічного розмежування та значно більш руйнівною та небезпечною міграцією, яка могла би трапитися, якщо б етнополітичні конфлікти в Україні та Казахстані мілітаризувалися чи інакше пов'язалися б з великомасштабним насиллям.

Одним із процесів, що породжував міграцію одразу після розпаду імперії, було «етнічне спадкування» між посадовцями та іншими державними працівниками. Власне воно враховувалось у різко вираженій соціальній вибірковості ранніх міграцій етнічного розмежування, коли залежний від держави прошарок колишнього державного народу (*Staatsvolk*) був переважаючим серед емігрантів. Тут наслідки для пострадянської міграції є змішаними. З одного боку, майже кожен залежить, прямо чи опосередковано, від держави, розширюючи рамки етнонаціонального конфлікту. Хоча приватизація могла б врешті знизити цю залежність, вона сама є залежним від держави процесом, який створює достатні передумови для етнонаціонального конфлікту щодо присвоєння державних фондів та підприємств. Проте, хоча рамки етнічних конфліктів стосовно роботи та ресурсів є більшими в випадку пострадянських держав, аніж після Габсбурзької імперії, за умов майже загальної залежності від держави, можливості

етнічного спадкування у класичній сфері, а саме в державній адміністрації, є меншими. Радянський Союз, на відміну від попередніх багатонаціональних імперій, проводив політику свідомого культивування та інституційного уповноваження в периферійних республіках численної неросійської інтелігенції, пов'язану, зрозуміло, з жорстким стримуванням від політичних ухилів³⁵³. Внаслідок цього адміністративний апарат на периферії — монополізований членами імперського *Staatsvolk* в старих багатонаціональних імперіях, і відповідно ціль етнічного спадкування після їхнього розпаду — був уже великою мірою укомплектованим представниками титульних національностей. Тому державна адміністрація в державі-нащадку не надає співмірних можливостей для загального розвитку титульної нації за рахунок колишньої панівної національності³⁵⁴. Тим не менше, змагання за роботу в усіх секторах економіки повинно інтенсифікуватися, оскільки перебудова економіки породжує вищі рівні безробіття, особливо в регіонах, де особливо швидко зростає робоча сила титульної нації³⁵⁵. За умов центральності держави в господарському житті, а також інституційованих очікувань «власності» «своїм» політичним утворенням, якими володіє титульна нація (обговорено в розділі 2), така боротьба напевно буде політизованою за національними ознаками, хоча різною мірою в різних країнах-нащадках. Зростання змагання на ринку праці в останнє десятиліття в південних регіонах

³⁵³ Щодо політики укорінення та інших типів надання переваг у вищій освіті та державних службах для членів титульних національностей див.: Simon, *Nationalism*; Philipp G. Roeder, «Soviet Federalism and Ethnic Mobilization», *World Politics* 43 (1991).

³⁵⁴ Насправді у порівняльній перспективі, є неправильним говорити про росіян як про «панівну націю» в Радянському Союзі. Вони були привілейованою нацією у певному відношенні, і вони чітко були *Staatsvolk*, державоносною нацією, Радянського Союзу, але вони не були панівною національністю у тому сенсі, як турки-мусульмани на Османських Балканах, угорці на своїх половині імперії Габсбургів в її останнє півстоліття, чи німці у переважно польській східній Пруссії перед Першою світовою війною.

³⁵⁵ Zaionchkovskaya, «Effects of Internal Migration on Emigration».

СРСР вже привело до поступового виїзду росіян³⁵⁶, і він без сумніву продовжуватиметься, хоча специфічно політичні чинники, можливо, ставатимуть дедалі важливішими у породженні виїзду з цих регіонів. Ступінь, до якої конфлікти стосовно роботи та ресурсів, а не етнонаціональна мобілізація, будуть породжувати виїзд росіян з інших регіонів, ще попереду, і буде залежати він від ряду інших чинників, деякі з яких окреслені нижче.

Вибіркове та нерівномірне розмежування³⁵⁷

Щоб зрозуміти динаміку сучасного та майбутнього відтоку росіян до Росії не досить вказати на перетворення росіян із впевненої державної нації в меншину, позбавлену впевненості. Не можна також апелювати в широкому сенсі — як це роблять російські націоналісти — до переслідування росіян та дискримінації щодо них в державах-нащадках. Найбільш помітною рисою міграції росіян з держав-нащадків є її нерівномірність; і потрібна аналітична структура, яка допомогла б пояснити цю нерівномірність.

Відповіді російської діаспори на політичні, культурні та економічні перетворення після розпаду СРСР є різноманітними³⁵⁸. Еміграція з неросійських територій є лише однією з можливих відповідей. Інші відповіді включають особисту асиміляцію, або принаймні пристосування до культури, до домінуючого місцевого населення та колективну мобілізацію за рівні громадянські права, за спеціальні культурні та мовні права, за територіальну політичну автономію, за вихід, чи навіть відновлення центрального контролю. Ступінь відтоку росіян, отже, частково залежить від доречності, придатності та привабливості альтернативних відповідей.

³⁵⁶ Там само.

³⁵⁷ Цей підрозділ частково базується на моїй статті «Political Dimensions of Migration from and Among Soviet Successor States», in Myron Weiner, ed., *International Migration and Security* (Boulder: Colo.: Westview Press, 1993).

³⁵⁸ Див. загальне уявлення в: Kolstoe, *Russians*.

Етнодемографічні змінні, такі як розмір, концентрація та укорінення російського населення на проблемних територіях, а також характер зміни цих факторів з часом, становлять першу множину чинників, які керують відносною привабливістю міграції. Там де російське населення є малим, розсіяним, чи слабо вкоріненим, і особливо якщо воно вже зменшується, переважною відповіддю на місцевий націоналізм ймовірно буде міграція, разом із певною кількістю аполітичного особистого окультурювання чи асиміляції. Велике, концентроване та глибоко вкорінене російське населення, з іншого боку, ймовірніше залишиться на місці та залучиться до колективної політичної дії. Тривалість проживання безперечно збільшує вкоріненість — не тільки наскільки довго дана людина чи сім'я проживали на території, але і як довго існує община. Минула та теперішня прив'язаність до землі також докладає до вкоріненості: селянські общини, і меншою мірою навіть міські нащадки таких сільських поселенців, зазвичай більш укорінені, ніж чисто міські поселенці. Серед общин російської діаспори, найбільшим є вкорінення в північному та східному Казахстані³⁵⁹ та в східній та південній Україні³⁶⁰; воно ймовірно є найслабшим для виключно міського населення Середньої Азії. Проте у ширшому історичному та порівняльному аспекті, слід відзначити, що жодна з російських общин державнащадків не є настільки укорінена, як це притаманно сільським общинам.

³⁵⁹ Вже в 1911 р. 40% населення регіону, приблизно дві третини теперішнього Казахстану, — це були селянські колоністи з Європейської Росії. І лише 6% населення решти Середньої Азії (сьогоднішній південний Казахстан та власне чотири республіки Середньої Азії) були росіянами. Див.: Richard Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917* (Berkeley: University of California Press, 1960), p. 137.

³⁶⁰ У 1897 р. етнічні росіяни становили 12% населення дев'яти українських губерній Російської імперії, і набагато більшу частку населення індустріалізованого Донбасу та інших місць Півдня України; див.: Robert Magocsi, *Ukraine: A Historical Atlas* (Toronto: University of Toronto Press, 1985), коментарі на мапі 18.

Другий набір чинників включає сенси членства для росіян та фактори їхнього щоденного життя у нових національних державах. Під сенсом членства я маю на увазі міру, до якої переписані правила політичної гри в нових національних державах — особливо заснованих на мові освіти, мові публічного життя, критеріях громадянства та права постійного проживання, які не надають громадянство нових держав — накладають культурні, економічні та політичні витрати на місцеве російське населення. Однак важливішим, аніж формальне законодавство, буде щоденний досвід росіян в країнах-нащадках. Реальне насилля чи його передчуття, зокрема, стимулюватимуть виїзд з слабо вкорінених російських общин, і вони стимулюватимуть вимоги відновлення центрального контролю, чи територіальної автономії в глибоко укорінених російських общинах. Неформальна ворожість у стосунках до росіян, навіть без загрози насилля, може мати такий самий ефект. Вияви антиросійського ставлення та дій особливо важливі в Середій Азії, з огляду на велику міру ізоляції між росіянами та місцевим населенням та більш колоніальний характер російського панування в тих краях. Великі знаки питання ставить північний та східний Казахстан, де так само існувала подібна ізоляція та напівколоніальна ситуація, але поза тим російські поселенці там більш укорінені, починаючи з масивної сільської колонізації в кінці XIX ст. Росіян у Казахстані можна порівняти з французькими колоністами в Алжирі³⁶¹.

Ще один набір чинників, що формуватиме відповідь росіян на політичну перебудову, стосується перспектив економічних та політичних переваг, які можуть спонукати росіян залишатися в державі-нащадку попри антиросійські настрої та націоналістичне законодавство стосовно мови та

³⁶¹ Щодо поселенської колонізації див.: Ian Lustick, *State-Building Failure in British Islands and French Algeria* (Berkeley: Institute of International Studies, University of California, 1985).

громадянства³⁶². Такі переваги, ймовірно, будуть найбільше стосуватися країн Балтії, які мають більш сприятливі, ніж інші держави, перспективи інтеграції до Європи та збереження громадського порядку та встановлення вільних інституцій.

Подальшим набір чинників стосується орієнтації та політики Російської держави щодо різних общин росіян діаспори. Вони включають не лише «внутрішню» політику стосовно іммігрантів та біженців з країн-нащадків з питань громадянства, імміграції та допомоги у переміщенні та інтеграції (житло, зайнятість тощо), а й ініціативи російської «зовнішньої політики» стосовно держав-нащадків у намаганні чи то запобігти репатріації до Росії, чи коли репатріації не можна запобігти, регулювання її. Росія могла б запобігти потенційно дестабілізаційному масовому притоку переселенців до Росії шляхом переговорів щодо сприятливих умов для общин діаспори, наприклад з питань громадянства та культурних пільг. У жорсткішому варіанті вона могла б вдатися до примусової дипломатії, чи навіть втручання військовою силою для відновлення контролю цілком чи над частиною держави-нащадка, яка продукує емігрантів, скажімо, гіпотетично радикально націоналістичного Казахстану³⁶³. Назагал, різна політика російської держави стосовно різних общин діаспори може диференційовано впливати на схильність росіян діаспори емігрувати.

З огляду на ці міркування, можна очікувати, що швидкості міграції до Росії з боку різних груп діаспори будуть різко відмінними³⁶⁴. Міграція, можливо, стане переважаючою від-

³⁶² Під політичними перевагами я маю на увазі більшу безпеку та стабільність.

³⁶³ Щодо примусової дипломатії див.: Weiner, «Security, Stability, and International Migration», 23–24.

³⁶⁴ Крім окреслених тут контекстуальних змінних, які характеризують держави-нащадки, їхні російські меншини та політику російської держави, важливим детермінантами у виїзді росіян також буде набір змінних на рівні окремих осіб. Вони включають вік, професійну кваліфікацію, знання мови, сімейні зв'язки з Росією та ін.

повіддю росіян на неросійський націоналізм в Середній Азії (за винятком Казахстану) та в Закавказзі. Російське населення Середньої Азії, попри його розмір, є винятково міським і не глибоко укоріненим, і воно стикається з найбільшою неформальною ворожістю місцевого населення. Російське населення Закавказзя є чисельно невеликим та швидко скорочується. Уже впродовж 1980-х років, як уже йшлося, існувала суттєва російська еміграція з Середньої Азії та з Закавказзя, і швидкість еміграції зростає від часу колапсу радянської влади. Швидкість виїзду росіян буде залишатися набагато меншою з областей територіально концентрованого та історично укоріненого російського населення, як, наприклад, у східній та південній Україні, північному та східному Казахстані, в Молдові на схід від Дністра, та в північно-західній Естонії. Тут ми, ймовірно, побачимо — і в деяких випадках, зрозуміло, вже бачимо — колективну політичну відповідь з боку росіян неросійському націоналізму. Повсюдно в країнах Балтії, відносно переконливі середньо- та довготривалі економічні перспективи, як можна очікувати, обмежать рівень виїзду.

Це означає, що з 25 мільйонів росіян у неросійських державах-нащадках лише невелика частина — хоча разом з тим велика група в абсолютних числах — знаходиться під великим ризиком спонування чи примусу втечі до Росії впродовж кількох наступних років. Росіяни, які найімовірніше переїдуть до Росії — будуть вихідцями із Середньої Азії (3,3 мільйони на 1989 рік) та Закавказзя (785000). Багато з них — хоча ми не маємо чіткої ідеї скільки — вже виїхали, причому найбільше у пропорційному відношенні переселення спостерігалось з розірваного насиллям Таджикистану³⁶⁵. Цей загальний реальний

³⁶⁵ Статистика щодо міграційних потоків в останні роки впливає з бюрократичних процедур (реєстрація місцевими владами чи то заяви про надання спеціального статусу біженців, чи то вимушених мігрантів). Вирвавшись з держави, багато мігрантів уникають таких процедур. Тож статистика охоплює лише частину цього потоку, за більшістю оцінок — лише відносно малу частину (Витковская, *Вынужденная миграция*, с. 3.) На основі цієї офіційної статистики Сергій Шахрай, в минулому російський міністр

та потенційних мігрантів становить менше двох відсотків загального населення Росії. В принципі, переселення навіть значної частини цього загалу мігрантів може принести користь Росії. Десятиліттями радянські демографи та економічні планівники переймалися турботою щодо зменшення сільського населення центральної Росії та дефіциту робочої сили в регіонах Росії, на які спрямовувалися проекти розвитку. Однак на практиці для держави було б складно скерувати переселення згідно з демографічними та економічними потребами. Натомість міграція до Росії в наступні кілька років значної частини середньоазійських та закавказьких росіян можливо може стати значним навантаженням на російську державу, яка в агонії економічної кризи та за відсутності досвіду з потоками емігрантів чи біженців, є значною мірою неготовою до вирішення проблем щодо значного потоку переселенців чи біженців.

Така міграція накладає більші навантаження на середньоазійські суспільства, зважаючи на російську чи європейську монополію чи квазімонополію багатьох технічних професій у цих країнах. Відтік досвідчених спеціалістів в останні кілька років вже зруйнував підприємства. Побоюючись подальших серйозніших руйнацій, панівна еліта середньоазійських держав-нащадків почала переконувати та спонукати росіян та інших європейців залишитись. Наскільки їм це вдасться, ми ще побачимо. Утримання від переселення росіян та інших слов'ян буде набагато легшою проблемою, ніж утримання тих, хто має більш привабливі можливості для переселення (особливо німців, євреїв, середньоазійська колонія яких швидко зменшується). Багато залежатиме від спроможності влади держав-нащадків підтримати суспільний порядок та від загальної соціальної та політичної атмосфери цих держав.

національностей, відмітив в березні 1994 р., що 356000 *росіян* — категорія, яка залучала крім етнічних росіян і інші етнічні групи Росії, — мігрували до Росії з Середньої Азії «в останні роки» (цитовано в John Dunlop, «Will the Russian Return from the Near Abroad?», *Post-Soviet Geography* 35 [1994], 206). Реальні числа без сумніву є набагато вищими. Щодо оцінок пострадянського відтоку з окремих середньоазіатських країн див.: *там само*, 207ff.

Набагато серйознішим, ніж навіть майже повне масове переселення росіян з Середньої Азії, може бути масовий виїзд росіян з головних областей російського поселення в неросійських країнах-нащадках, України та Казахстану, де у 1989 р. проживало близько 11,4 та 6,2 мільйонів росіян відповідно, що становить 70 відсотків російської діаспори³⁶⁶. Враховуючи великі, територіально концентровані та історично укорінені спільноти в цих країнах, я вважаю, що навряд чи буде виїжджати велика кількість росіян, щоправда (1), якщо політика влади та державна практика в Україні та Казахстані не стане більш різко антиросійською за орієнтацією, ніж це є зараз та (2), якщо зростання етнонаціонального конфлікту не призведе до його мілітаризації чи чогось іншого, пов'язаного з насиллям чи його загрозою. Хоча такі безпосередні перспективи відсутні, це треба вважати реальністю у більш тривалому часі, особливо в Казахстані, де активні історичні спогоди можуть стати мобілізаційними довкола жахливих страждань, завданих радянською державою, страждань, з якими російські

³⁶⁶ Щодо України точність, запропонована цифрами перепису, навіть округлена до найближчих сотень тисяч, є доволі фіктивною, оскільки границя між росіянами та іншими слов'янами, з одного боку, та казахами, з іншого, в Казахстані є чіткою, а границя між росіянами та українцями в Україні розмита. Самі категорії «росіянин» та «українець» — як визначники етнічної національності, а не законного громадянства, з соціологічної точки зору є глибоко проблематичними в українському контексті, де дуже високий рівень міжетнічних шлюбів, де близько двох мільйонів із тих, хто назвав своєю етнічною національністю «українець», визнали, що не розмовляють українською як рідною мовою чи як другою мовою, якою вони можуть «вільно володіти» — цифра може бути значно недооцінена. (Щодо даних про мови див.: Государственный комитет СССР по статистике, *Национальный состав населения СССР*, с. 78–79). В Україні може виникнути етнічно самосвідома російська меншина як відмінна від російськомовного населення, але цю меншину не можна сприймати як даність. Стосовно того, що розмежування в Україні може йти за мовною, а не за етнічною лінією, див.: *Dominique Arel*, «Language and Group Boundaries in Two Ukraines»; стаття подана на конференції «National Minorities, Nationalising States, and External National Homelands in the New Europe», Bellagio Study and Conference Center, Italy, August 1994.

поселенці — принаймні в випадку Казахстану — можуть бути легко ідентифіковані.

Крім загрози жахливих економічних проблем великомасштабне переселення росіян з України та Казахстану до Росії може також виявитися політичним дестабілізатором. Все ще помірний притік росіян до Росії — як вимушеної міграції — вже підкинув доволі зерна на млини російських націоналістів. Набагато більший відтік росіян в цих основних областях російського поселення у ближньому зарубіжжі, особливо у відповідь на різко антиросійську політику держави чи випадки залякувань чи насилля, ще більше активізують націоналістів, і біженці можуть сформувати основний електорат для радикальних націоналістів, які мають намір відновити контроль над тим, що вони називають «історично російськими територіями». В інших випадках, включаючи, як ми бачили вище, міжвоєнну Угорщину, переміщені та позбавлені власності біженці надали електорат для крайніх націоналістичних партій та програм.

Висновок

Пострадянська Євразія швидко увійшла в тривалий період політичної перебудови, включаючи одночасно перебудову політичної влади, переокреслення територіальних кордонів та реструктуралізацію заселень. Ці численні перебудови, разом з масивною економічною перебудовою, вже спричинили значну міграцію, і поза всяким сумнівом, викличуть іще більшу, можливо в розмірах, небачених по завершенні Другої світової війни. Найбільша з цих міграцій — і особливо з неминучими політичними наслідками — була та буде еміграція росіян з держав-нащадків до Росії. Розглядаючи у попередніх розділах приклади етнічного розмежування після розпаду імперій, в цьому розділі я намагався здійснити аналіз схем та динаміки, які наймовірніше характеризують цю міграцію. Полемізуючи із занадто узагальненими поясненнями та передбаченнями етнічного розмежування, я наголошую на потребі більш продуманого, диференційованого підходу, що

дозволив би зважати на різні та численні за формою умови, з якими стикаються росіяни в державах-нащадках та їхні різні та численні за формою відповіді на ці умови, включаючи міграцію.

Бібліографія

- Abbott, Andrew. «From Causes to Events: Notes on Narrative Positivism». *Sociological Methods and Research* 20 (1992), 428–455.
- Akzin, Benjamin. *States and Nations*. Garden City, NY: Doubleday, 1966.
- Alexander, Manfred. «Die Politik der Weimarer Republik gegenüber den deutschen Minderheiten in Ostmitteleuropa, 1918–1926». Pp. 341–367 in *Annali dell' Instituto Storico Italo-Germanico in Trento*, vol. IV. Bologna: Mulino, 1978.
- Amende, Ewald, ed. *Die Nationalitäten in den Staaten Europas: Sammlung von Lageberichten*. Vienna: Wilhelm Braumüller, 1931.
- Anderson, Barbara, and Brian Silver. «Demographic Sources of the Changing Ethnic Composition of the Soviet Union». *Population and Development Review* 15 (1989), 609–656.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised edn. London: Verso, 1991.
- Arel, Dominique. «Language and Group Boundaries in the Two Ukraines». Paper presented at conference on «National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe», Bellagio Study and Conference Center, Italy, August 1994.
- Armstrong, John. «The Autonomy of Ethnic Identity: Historic Cleavages and Nationality Relations in the USSR». Pp. 23–43 in Alexander Motyl, ed., *Thinking Theoretically About Soviet Nationalities*. New York: Columbia University Press, 1992.
- Azrael, Jeremy, ed. *Soviet Nationality Policies and Practices*. New York: Praeger, 1978.
- Bauer, Otto. *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Vienna: I. Brand, 1907.
- Beetham, David. «The Future of the Nation-State». Pp. 208–222 in Gregor McLennan, David Held, and Stuart Hall, eds., *The Idea of the Modern State*. Milton Keynes, UK and Philadelphia: Open University Press, 1984.
- Beissinger, Mark. «Elites and Ethnic Identities in Soviet and Post-Soviet Politics». Pp. 141–169 in Alexander J. Motyl, ed., *The Post-Soviet Nations: Perspectives on the Demise of the USSR*. New York: Columbia University Press, 1992.

- «The Persisting Ambiguity of Empire». *Post-Soviet Affairs* 11, no. 2 (1995), 149–184.
- Bennigsen, Alexandre, and S. Enders Wimbush. «Migration and Political Control: Soviet Europeans in Soviet Central Asia». Pp. 173–187 in William H. McNeill and Ruth S. Adams, eds., *Human Migration: Patterns and Policies*. Bloomington: Indiana University Press, 1978.
- Bilinsky, Yaroslav. «The Concept of the Soviet People and Its Implications for Soviet Nationality Policy». *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States* 14 (1978–1980), 87–133.
- Birch, Julian. «Border Disputes and Disputed Borders in the Soviet Federal System». *Nationalities Papers* 15, no. 1 (1987), 43–70.
- Blanke, Richard. «The German Minority in Inter-War Poland and German Foreign Policy». *Journal of Contemporary History* 25 (1990), 87–102.
- Orphans of Versailles: The Germans in Western Poland, 1918–1939*. Lexington: University Press of Kentucky, 1993.
- Prussian Poland in the German Empire (1871–1900)*. Boulder, Colo.: East European Monographs, 1981.
- Blishchenko, I. P., A. Kh. Abasidze, and E. V. Martynenko. «Problemy Gosudarstvennoi politiki Rossiiskoi Federatsii v otnoshenii sootchestvennikov» [Problems of the State Policy of the Russian Federation in Relation to Compatriots]. *Gosudarstvo i pravo* [State and Law] 2 (1994), 3–14.
- Boehm, Max Hildebert. *Das eigenständige Volk*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1932.
- «Die Reorganisation der Deutschtumsarbeit nach dem ersten Weltkrieg». *Ostdeutsche Wissenschaft: Jahrbuch des ostdeutschen Kulturrates* 5 (1959), 9–34.
- Bohman, Alfred. *Bevölkerung und Nationalitäten in der Tschechoslowakei*. Cologne: Verlag Wissenschaft und Politik, 1975.
- Bevölkerung und Nationalitäten in Südosteuropa*. Cologne: Verlag Wissenschaft und Politik, 1969.
- Borneman, John. *Belonging in the Two Berlins*. New York: Cambridge University Press, 1992.
- Bourdieu, Pierre. «Codification». Pp. 76–86 in Bourdieu, *In Other Words*. «L'identité et la représentation: éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région». *Actes de la recherche en sciences sociales* 35 (1980), 63–72.
- In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*. Stanford: Stanford University Press, 1990.
- Language and Symbolic Power*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991.
- «Social Space and Symbolic Power». Pp. 123–140 in Bourdieu, *In Other Words*.
- «Social Space and the Genesis of Groups». *Theory and Society* 14 (1985), 723–744.

- Bourdieu, Pierre, and Loïc Waquant. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- Bremmer, Ian. «Nazarbaev and the North: State-Building and Ethnic Relations in Kazakhstan». *Ethnic and Racial Studies* 17, no. 4 (1994), 619–635.
- «Post-Soviet Nationalities Theory: Past, Present, and Future». In Bremmer and Taras, eds., *New States, New Politics*.
- «Russians as Ethnic Minorities in Ukraine and Kazakhstan». Paper presented at conference on «National Minorities, Nationalizing States, and External Homelands», Bellagio Study and Conference Center, Italy, 1994.
- Bremmer, Ian and Ray Taras, eds. *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations*. Cambridge: Cambridge University Press, forthcoming 1996.
- Breuilly, John. *Nationalism and the State*. Chicago: University of Chicago Press, 1985.
- Brock, Peter. «Polish Nationalism». Pp. 310–372 in Sugar and Lederer, eds., *Nationalism in Eastern Europe*.
- Broszat, Martin. «Aussen- und innenpolitische Aspekte der Preussisch-Deutschen Minderheitenpolitik in der Ära Stresemann». Pp. 393–445 in Kurt Klexen and Wolfgang Mommsen, eds., *Politische Ideologien und nationalstaatliche Ordnung*. Munich: R. Oldenbourg, 1968.
- «Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus». *Deutsche Rundschau* 84, no. 1 (1958), 53–68.
- Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*. Frankfurt: Suhrkamp, 1972.
- Brubaker, Rogers. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992.
- «Citizenship Struggles in Soviet Successor States». *International Migration Review* 26 (1992), 269–291.
- «East European, Soviet, and Post-Soviet Nationalisms: A Framework for Analysis». Pp. 353–378 in Frederick D. Weil, ed., *Research on Democracy and Society*, vol. 1. Greenwich, Conn.: JAI Press, 1993.
- «Political Dimensions of Migration From and Among Soviet Successor States». Pp. 39–64 in Weiner, ed., *International Migration and Security*.
- Brügel, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche 1918–1938*. Munich: Nymphenburger, 1967.
- Burleigh, Michael. *Germany Turns Eastward: A Study of Ostforschung in the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Calhoun, Craig. «Nationalism and Ethnicity». *Annual Review of Sociology* 19 (1993), 211–239.
- «The Problem of Identity in Collective Action». Pp. 51–75 in Joan Huber, ed., *Macro-Micro Linkages in Sociology*. Newbury Park, Calif.: Sage, 1991.
- Campbell, F. Gregory. *Confrontation in Central Europe: Weimar Germany and Czechoslovakia*. Chicago: University of Chicago Press, 1975.
- Carr, E. H. *The Bolshevik Revolution*. London: Macmillan, 1950.
- Chazan, Naomi, ed. *Irredentism and International Politics*. Boulder, Colo., and London: Lynne Rienner and Adamantine Press, 1991.

- Chinn, Jeff, and Steven D. Roper. «Ethnic Mobilization and Reactive Nationalism: The Case of Moldova». Manuscript, 1994.
- Cohen, Leonard. *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1993.
- Comaroff, John. «Humanity, Ethnicity, Nationality: Conceptual and Comparative Perspectives on the U.S.S.R.» *Theory and Society* 20 (1991), 661–689.
- Connor, Walker. «The Impact of Homelands Upon Diasporas». Pp. 16–46 in Sheffer, ed., *Modern Diasporas in International Politics*.
«Nation-Building or Nation-Destroying?» *World Politics* 24 (1972), 319–355.
- The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984.
- Conquest, Robert. *The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities*. New York: Macmillan, 1970.
- Conze, Werner. *Die Deutsche Nation*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1963.
«Nationsbildung durch Trennung». Pp. 95–119 in Otto Pflanze, ed., *Innenpolitische Probleme des Bismarckreiches*. Munich: R. Oldenbourg, 1983.
- Cooper, Robert, and Mats Berdal. «Outside Intervention in Ethnic Conflicts». Pp. 181–205 in Michael Brown, ed., *Ethnic Conflict and International Security*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.
- Dann, Otto. *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990*. Munich: C. H. Beck, 1993.
- Darras, Loïc. «La double nationalite». Thesis in Law, Paris, 1986.
- Demko, George J. *The Russian Colonization of Kazakhstan 1896–1916*. Bloomington: Indiana University Press, 1969.
- d'Encausse, Helene Carrere. *The End of the Soviet Empire: The Triumph of the Nations*. New York: Basic Books, 1993.
Le grand defi: Bolcheviks et nations 1917-1930. Paris: Flammarion, 1987.
- Denich, Bette. «Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide». *American Ethnologist* 21, no. 2 (1994), 367–390.
«Unmaking Multi-Ethnicity in Yugoslavia: Metamorphosis Observed». *Anthropology of East Europe Review* 11, nos. 1–2 (1993), 43–53.
- Denitch, Bogdan. *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.
- Deutsch, Karl. *Nationalism and Social Communication*. Cambridge, Mass, and New York: The Technology Press of the Massachusetts Institute of Technology and John Wiley, 1953.
- DiMaggio, Paul, and Walter Powell. «Introduction». Pp. 1–38 in Powell and DiMaggio, eds., *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: University of Chicago Press, 1991.
- Drakulic, Slavenka. *The Balkan Express: Fragments From the Other Side of War*. New York: W. W. Norton, 1993.

- Dreifelds, Juris. «Immigration and Ethnicity in Latvia». *Journal of Soviet Nationalities* 1, no. 4 (1990–1991), 43–81.
- Dunlop, John. «Will the Russians Return from the Near Abroad?» *Post-Soviet Geography* 35 (1994), 204–215.
- Eley, Geoff. «German Politics and Polish Nationality: The Dialectic of Nation-Forming in the East of Prussia.» *East European Quarterly* 18 (1984), 335–364.
- «Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval, and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923». Pp. 205–246 in Howard Aster and Peter J. Potichnyi, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. 2nd edn. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1990.
- Esman, Milton. «The Chinese Diaspora in Southeast Asia». Pp. 130–163 in Sheffer, ed., *Modern Diasporas in International Politics*.
- Fink, Carole. «Defender of Minorities: Germany in the League of Nations, 1926–1933». *Central European History* 4 (1972), 330–357.
- «Stresemann's Minority Policies, 1924–1929». *Journal of Contemporary History* 14 (1979), 403–422.
- «The Weimar Republic As the Defender of Minorities, 1919–1933». Ph.D. dissertation, Yale University, 1968.
- Fisher, Alan. *The Crimean Tatars*. Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1978.
- Foye, Stephen. «The Soviet Armed Forces: Things Fall Apart». *RFE/RL Research Report* 1, no. 1 (1992), 15–19.
- Furet, Francois, and Denis Richet. *La Revolution francaise*. Paris: Hachette, 1965.
- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983.
- Gleason, Gregory. *Federalism and Nationalism: The Struggle for Republican Rights in the USSR*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1990.
- Glenny, Misha. *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*. London: Penguin, 1992.
- Goldstone, Jack. «Predicting Revolutions: Why We Could (and Should) Have Foreseen the Revolutions of 1989–1991 in the U.S.S.R. and Eastern Europe». *Contention* 2, no. 2 (1993), 127–152.
- Gosudarstvennyi komitet SSSR po statistike [USSR State Committee for Statistics]. *Natsional'nyi sostav naseleniia SSSR* [National Composition of the Population of the USSR]. Moscow: Finansy i Statistika, 1991.
- Grillo, Ralph, ed. «Nation» and «State» in Europe: *Anthropological Perspectives*. London: Academic Press, 1980.
- Grmek, Mirko et al., eds., *Le Nettoyage ethnique: documents historiques sur une ideologie serbe*. Paris: Fayard, 1993.
- Grundmann, Karl-Heinz. *Deutschumpolitik zur Zeit der Weimarer Republik: eine Studie am Beispiel der deutsch-baltischen Minderheit in Estland und Lettland*. Hanover-Döhren: Harro v. Hirschheydt, 1977.

- Hammel, Eugene A. «The Yugoslav Labyrinth». Pp. 1–33 in Eugene A. Hammel, Irwin Wall, and Benjamin Ward, eds., *Crisis in the Balkans*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California, 1993.
- Handler, Richard. «Is 'Identity' a Useful Cross-Cultural Concept?» Pp. 27–40 in John Gillis, ed., *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994.
- Hayden, Robert. «Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics». *Slavic Review* 51, no. 4 (1992), 654–673.
- Hechter, Michael. *Principles of Group Solidarity*. Berkeley: University of California Press, 1987.
- Heraclides, Alexis. «Secessionist Minorities and External Involvement». *International Organization* 44, no. 3 (1990), 341–378.
- Hillgruber, Andreas. «'Revisionismus' — Kontinuität und Wandel in der Aussenpolitik der Weimarer Republik». *Historische Zeitschrift* 237 (1983), 597–621.
- Hobsbawm, Eric. *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*. London: Michael Joseph, 1994.
- Nations and Nationalism Since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Hodnett, Grey. «The Debate Over Soviet Federalism». *Soviet Studies* 18, no. 4 (1967), 458–482.
- Horowitz, Donald. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press, 1985.
- «Irredentas and Secessions: Adjacent Phenomena, Neglected Considerations». Pp. 9–22 in Chazan, ed., *Irredentism and International Politics*. Huttenbach, Henry R., ed. *Soviet Nationality Policies*. London and New York: Mansell, 1990.
- «Implementing Language Laws: Perestroika and its Legacy in Five Republics». Special issue of *Nationalities Papers* 23, no. 3 (1995).
- Jacobmeyer, Wolfgang. «Die deutschen Minderheiten in Polen und in der Tschechoslowakei in den dreissiger Jahren». *Aus Politik und Zeitgeschichte*, no. 31 (1986), 17–25.
- Jacobsen, Hans-Adolf. *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1938*. Frankfurt am Main and Berlin: Alfred Metzner, 1968.
- Janics, Kalman. *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority, 1945–1948*. New York: Columbia University Press, 1982.
- Jaszi, Oscar. *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago: University of Chicago Press, 1929.
- Jaworski, Rudolf. «Die Sudetendeutsche als Minderheit in der Tschechoslowakei 1918–1938». Pp. 29–38 in Wolfgang Benz, ed., *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1985.
- «The German Minorities in Poland and Czechoslovakia in the Interwar Period». Pp. 169–185 in Paul Smith, ed., *Ethnic Groups in International Relations*.

- Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der ČSR.* Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1977.
- Kagedan, Allan. «Territorial Units as Nationality Policy». Pp. 163–176 in Huttenbach, ed., *Soviet Nationality Policies*.
- Kaiser, Robert, and Jeff Chinn. «Russian-Kazakh Relations in Kazakhstan». *Post-Soviet Geography* 36 (1995), 257–273.
- Kann, Robert A. *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1974.
- The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848–1918*. 2 vols. New York: Columbia University Press, 1950.
- Karklins, Rasma. *Ethnic Relations in the USSR: The Perspective From Below*. Boston: Allen and Unwin, 1986.
- Karpat, Kemal. *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State*. Princeton, NJ: Center of International Studies, 1973.
- Ottoman Population, 1830–1914*. Madison: University of Wisconsin Press, 1985.
- Keddie, Nikki. «Can Revolutions Be Predicted? Can Their Causes Be Understood?» *Contention* 1, no. 2 (1992), 159–182.
- Khazanov, Anatoly. *After the USSR: Ethnicity, Nationalism, and Politics in the Commonwealth of Independent States*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1995.
- Kionka, Riina. «Russia Recognizes Estonia's Independence». *Report on the USSR* 3, no. 5 (1991), 3–6.
- Koch, Fred. *The Volga Germans*. University Park, Pa: Pennsylvania University Press, 1977.
- Kocka, Jilrgen. «Probleme der politischen Integration der Deutschen, 1867 bis 1945». Pp. 119–136 in Otto Büsch and James Sheehan, eds., *Die Rolle der Nation in der deutschen Geschichte und Gegenwart*. Berlin: Colloquium Verlag, 1985.
- Kohn, Hans. *The Idea of Nationalism*. New York: Collier Books, 1944.
- Kolstoe, Paul. «Nation-Building in Eurasia». Forthcoming in *Journal of Democracy* (January 1996).
- Russians in the Former Soviet Republics*. London: Hurst, 1995.
- Kolstoe, Paul, and Andrei Edemsky. «The Dniester Conflict: Between Irredentism and Separatism». *Europe-Asia Studies* 45, no. 6 (1993), 973–1000.
- Koroteyeva, Victoria. «The Old Imperial Power or an Emerging Nation: Russian Responses to Ethnic Separatism». Paper presented at conference on «Nations, States and Ethnic Identity», European University Institute, Florence, May 1992.
- Korzec, Pawel. «The Minority Problem of Poland, 1918–1939». Pp. 199–219 in S. Vilfan, ed., *Ethnic Groups and Language Rights*. Aldershot, Hants (UK)

- and New York: Dartmouth Publishing Company and New York University Press, 1993.
- «The Ukrainian Problem in Interwar Poland». Pp. 187–209 in Paul Smith, ed., *Ethnic Groups in International Relations*.
- Koszel, Bogdan. «Nationality Problems in Upper Silesia». Pp. 211–233 in Paul Smith, ed., *Ethnic Groups in International Relations*.
- Krekler, Norbert. *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1973.
- Krüger, Peter. *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1985.
- Kuhn, Walter. «Das Deutschtum in Polen und sein Schicksal in Kriegs- und Nachkriegszeit». Pp. 138–164 in Markert, ed., *Polen*.
- Kulischer, Eugene M. *Europe on the Move: War and Population Changes, 1917–1947*. New York: Columbia University Press, 1948.
- Kymlicka, Will. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Ladas, Stephen P. *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*. New York: Macmillan, 1932.
- Laffan, Michael. «Weimar and Versailles: German Foreign Policy, 1919–1933». Pp. 81–102 in Laffan, ed., *The Burden of German History 1919–1945*. London: Methuen, 1988.
- Laitin, David. «The Four Nationality Games and Soviet Politics». *Journal of Soviet Nationalities* 2, no. 1 (1991), 1–28.
- «Identity in Formation: The Russian-Speaking Nationality in the Post-Soviet Diaspora». Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, 1994.
- «The National Uprisings in the Soviet Union». *World Politics* 44 (1991), 139–177. Laitin, David, and Ian Lustick. «Hegemony and the State». *States and Social Structures Newsletter* 9 (1989), 1–4.
- Lapidus, Gail. «Ethnonationalism and Political Stability: The Soviet Case». *World Politics* 36 (1984), 555–580.
- «From Democratization to Disintegration: The Impact of Perestroika on the National Question». Pp. 45–70 in Gail Lapidus and Victor Zaslavsky, eds., *From Union to Commonwealth: Nationalism and Separatism in the Soviet Republics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Lederer, Ivo. «Nationalism and the Yugoslavs». Pp. 396–438 in Sugar and Lederer, eds., *Nationalism in Eastern Europe*.
- Lee, Marshall M., and Wolfgang Michalka. *German Foreign Policy 1917–1933*. Leamington Spa, UK: Berg, 1987.
- Lepsius, M. Rainer. «The Nation and Nationalism in Germany». *Social Research* 52 (1985), 43–64.
- Lewis, E. Glyn. «Migration and Language in the U.S.S.R.». Pp. 310–311 in Joshua Fishman, ed., *Advances in the Sociology of Language*, vol. I. The Hague: Mouton, 1972.

- Lewis, Robert A. «The Migration of Russians Outside Their Homeland». *Nationalities Papers* 20, no. 2 (1992), 35–40.
- Linz, Juan J., and Alfred Stepan. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1996.
- Livezeanu, Irina. *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930*. Ithaca, NY and London: Cornell University Press, 1995.
- Lustick, Ian. «Becoming Problematic: Breakdown of a Hegemonic Conception of Ireland in Nineteenth-Century Britain». *Politics and Society* 18 (1990), 39–73.
- «Israeli State-Building in the West Bank and the Gaza Strip: Theory and Practice». *International Organization* 41 (1987), 151–171.
- State-Building Failure in British Ireland and French Algeria*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California, 1985.
- Macartney, C. A. *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and Its Consequences, 1919–1937*. London: Oxford University Press, 1937.
- National States and National Minorities*. London: Oxford University Press, 1934.
- Magas, Branka. *The Destruction of Yugoslavia*. London: Verso, 1993. Magocsi, Paul Robert. *Historical Atlas of East Central Europe*. Seattle: University of Washington Press, 1993.
- Ukraine: A Historical Atlas*. Toronto: University of Toronto Press, 1985.
- Mann, Michael. *The Sources of Social Power*, vol. II: *The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Marcus, Joseph. *Social and Political History of Jews in Poland, 1919–1939*. Berlin: Mouton, 1983.
- Markert, Werner, ed. *Polen*. Cologne and Graz: Bohlau, 1959.
- Markus, Ustina. «Lukashenko's Victory». *Transition* 1, no. 14 (1995), 75–78.
- Marrus, Michael R. *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*. New York: Oxford University Press, 1985.
- Massell, Gregory J. «Modernization and National Policy in Soviet Central Asia: Problems and Prospects». Pp. 265–291 in Paul Cocks, ed., *The Dynamics of Soviet Politics*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1976.
- Mendelsohn, Ezra. *The Jews of East Central Europe Between the Two World Wars*. Bloomington: Indiana University Press, 1983.
- «A Note on Jewish Assimilation in the Polish Lands». Pp. 141–149 in Bela Vago, ed., *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, Colo.: Westview, 1981.
- Menon, Rajan. «In the Shadow of the Bear: Security in Post-Soviet Central Asia». *International Security* 20, no. 1 (1995), 149–181.
- Meyer, John W. «The World Polity and the Authority of the Nation-State». Pp. 41–71 in George M. Thomas, John W. Meyer, Francisco O. Ramirez, and John Boli, *Institutional Structure: Constituting State, Society, and the Individual*. Newbury Park, Calif.: Sage, 1987.

- Michalka, Wolfgang. «Deutsche Aussenpolitik 1920–1933». Pp. 303–326 in Karl Dietrich Bracher, Manfred Funke, and Hans-Adolf Jacobsen, eds., *Die Weimarer Republik*. Düsseldorf: Droste, 1987.
- Misiunas, Romuald J., and Rein Taagepera. *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980*. Berkeley: University of California Press, 1983.
- Mocsy, Istvan. «Radicalization and Counterrevolution: Magyar Refugees From the Successor States and Their Role in Hungary, 1918–1921». Ph.D. dissertation, University of California, Los Angeles, 1973.
- Motyl, Alexander J. *Sovietology, Rationality, Nationality*. New York: Columbia University Press, 1990.
- Will the Non-Russians Rebel?* Ithaca and London: Cornell University Press, 1987.
- Nahaylo, Bohdan, and Victor Swoboda. *Soviet Disunion: A History of the Nationalities Problem in the USSR*. New York: Free Press, 1990.
- Nekrich, Aleksandr. *The Punished Peoples*. New York: W. W. Norton, 1978.
- Nellner, Werner. «Grundlagen und Hauptergebnisse der Statistik». Pp. 61–144 in Eugen Lemberg and Friedrich Edding, eds., *Die Vertriebene in Westdeutschland*, vol. I. Kiel: Ferdinand Hart, 1959.
- Neményi, László. «The Dynamics of Homeland Politics: The Hungarian Case». Paper presented at conference on «National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe», Bellagio Study and Conference Center, Italy, August 1994.
- Nettl, J. P. «The State As a Conceptual Variable». *World Politics* 20 (1968), 559–592.
- O' Donnell, Guillermo, and Philippe Schmitter. *Transitions From Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 1986.
- Offe, Claus. «Capitalism by Democratic Design — Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe». *Social Research* 58, no. 4 (1991), 865–892.
- «Das Dilemma der Gleichzeitigkeit: Demokratisierung, Marktwirtschaft und Territorialpolitik in Osteuropa». Pp. 57–80 in Offe, *Der Tunnel am Ende des Lichts: Erkundungen derpolitischen Transformation im neuen Osten* (Frankfurt: Campus Verlag, 1994).
- Olson, Mancur. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971.
- Pallis, A. A. «Racial Migrations in the Balkans during the Years 1912–1924». *Geographical Journal* 66, no. 4 (1925), 315–331.
- Peukert, Detlev J. K. *The Weimar Republic*. New York: Hill and Wang, 1993.
- Pieper, Helmut. *Die Minderheitenfrage und das Deutsche Reich 1919–1933/34*. Hamburg: Institut für Internationale Angelegenheiten der Universität Hamburg, 1974.
- Pierce, Richard. *Russian Central Asia 1867–1917*. Berkeley: University of California Press, 1960.

- Pinto, Louis. «Une fiction politique: la nation». *Actes de la recherche en sciences sociales* 64 (1986), 45–50.
- Pipes, Richard. *The Formation of the Soviet Union*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964.
- Russia Under the Old Regime*. New York: Scribner's, 1974.
- Polonsky, Antony. *Politics in Independent Poland*. Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Pool, Jonathan. «Soviet Language Planning: Goals, Results, Options». Pp. 223–249 in Azrael, ed., *Soviet Nationality Policies and Practices*.
- Popovic, Alexandre. *L'Islam balkanique: les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*. Berlin: Osteuropa-Institut, 1986.
- Pusskepeleit, Jurgen. «Zugangsentwicklung, Ungleichverteilung und ihre Auswirkungen auf die Kommunen». Pp. 161–175 in Karl Otto, ed., *Westwärts-Heimwärts? Aussiedlerpolitik zwischen «Deutschtumelei» und «Verfassungsauftrag»*. Bielefeld: AJZ, 1990.
- Raëff, Marc. «Patterns of Russian Imperial Policy Toward the Nationalities». Pp. 22–42 in Edward Allworth, ed., *Soviet Nationality Problems*. New York: Columbia University Press, 1971.
- Rahr, Alexander. «Are El'tsin and Gorbachev Now Allies?» *Report on the USSR* 3, no. 27 (1991), 6–9.
- Rauschnig, Hermann. *Die Entdeutschung Westpreussens und Posens*. Berlin: Reimar Hobbing, 1930.
- Roeder, Philip G. «Soviet Federalism and Ethnic Mobilization». *World Politics* 43 (1991), 196–232.
- Rokkan, Stein. «Dimensions of State Formation». Pp. 562–600 in Tilly, ed., *The Formation of National States in Western Europe*.
- Rokkan, Stein, and Derek Urwin. *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries*. London: Sage, 1983.
- Roos, Hans. «Polen zwischen den Weltkriegen». Pp. 19–68 in Markert, ed., *Polen*.
- Rosecrance, Richard. *The Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern World*. New York: Basic Books, 1986.
- Rothfels, Hans. *Bismarck, der Osten und das Reich*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1960.
- Rothschild, Joseph. *East Central Europe Between the Two World Wars*. Seattle: University of Washington Press, 1974.
- Ethnopolitics: A Conceptual Framework*. New York: Columbia University Press, 1981.
- Rudensky, Nikolai. «Russian Minorities in the Newly Independent States». Pp. 58–77 in Roman Szporluk, ed., *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, NY and London: M. E. Sharpe, 1994.
- Rusinow, Dennison. «Nationalities Policy and the 'National Question'» Pp. 131–165 in Pedro Ramet, ed., *Yugoslavia in the 1980s*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1985.

- Sahlins, Marshall. «The Return of the Event, Again: With Reflections on the Beginnings of the Great Fijian War of 1843 to 1855 Between the Kingdoms of Bau and Rewa». Pp. 37–99 in Aletta Biersack, ed., *Clio in Oceania: Toward a Historical Anthropology*. Washington and London: Smithsonian Institution Press, 1991.
- Savoskul, Sergei. «Russkie novogo zarubezh'ia» [Russians of the Near Abroad]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'* [Social Sciences and the Present] 5 (1994), 90–101.
- Schechtman, Joseph B. *European Population Transfers 1939–1945*. New York: Oxford University Press, 1946.
- Schieder, Theodor. *Das Deutsche Kaiserreich von 1871 als Nationalstaat*. Cologne and Opladen: Westdeutscher Verlag, 1961.
- «Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaats in Europa». Pp. 65–86 in Schieder, *Nationalismus und Nationalstaat*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1991.
- Schot, Bastiaan. *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz*. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1988.
- Schwartz, Lee. «Regional Population Redistribution and National Homelands in the USSR». Pp. 121–161 in Huttenbach, ed., *Soviet Nationality Policies*.
- Seraphim, Hans Jurgen. «Wirtschaftliche Nationalitätenkämpfe in Ostmitteleuropa». *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 1, no. 4 (1937–1938), 42–58.
- Seton-Watson, Hugh. *Nations and States*. Boulder, Colo.: Westview, 1977.
- The Russian Empire 1801–1917*. Oxford: Oxford University Press, 1967.
- Sewell, William H., Jr. «A Theory of Structure – Duality, Agency, and Transformation». *American Journal of Sociology* 98, no. 1 (1992), 1–29.
- «Three Temporalities: Toward an Eventful Sociology». In Terrence J. McDonald, ed., *The Historic Turn in the Human Sciences*. Ann Arbor: University of Michigan Press, forthcoming.
- Sheffer, Gabriel, ed. *Modern Diasporas in International Politics*. London and Sydney: Croom Helm, 1986.
- «A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics». Pp. 1–15 in Sheffer, ed., *Modern Diasporas in International Politics*.
- Shlapentokh, Vladimir, Munir Sendich, and Emil Payin, eds. *The New Russian Diaspora*. Armonk, NY and London: M. E. Sharpe, 1994.
- Silver, Brian. «Population Redistribution and the Ethnic Balance in Transcaucasia». Pp. 373–395 in Ronald Grigor Suny, ed., *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1983.
- Simon, Gerhard. *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1991.
- Slezkine, Yuri. «The USSR As a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism». *Slavic Review* 53, no. 2 (1994), 414–452.
- Smelser, Ronald M. *The Sudeten Problem, 1933–1938: Volkstumspolitik and the Formulation of Nazi Foreign Policy*. Folkestone, UK: Dawson, 1975.

- Smith, Anthony. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell, 1986.
National Identity. London: Penguin, 1991.
- State and Nation in the Third World*. New York: St. Martin's, 1983.
 «State-Making and Nation-Building». Pp. 228–263 in John A. Hall, ed., *States in History*. Oxford: Basil Blackwell, 1986.
- Smith, G. E. «Ethnic Nationalism in the Soviet Union: Territory, Cleavage, and Control». *Environment and Planning C: Government and Policy* 3 (1985), 49–73.
- Smith, Paul. «Introduction». Pp. 1–11 in Smith, ed., *Ethnic Groups in International Relations*. Smith, Paul, ed. *Ethnic Groups in International Relations*. Aldershot, Hants (UK) and New York: Dartmouth Publishing Company and New York University Press, 1991.
- Snyder, Jack. «Nationalism and the Crisis of the Post-Soviet State». *Survival* 35, no. 1 (1993), 5–26.
- Soboul, Albert. «De l'Ancien Régime à l'Empire: problème national et réalités sociales». *L'Information historique* (1960), 58–64, 96–104.
- Somers, Margaret R. «Narrativity, Narrative Identity, and Social Action: Rethinking English Working-Class Formation». *Social Science History* 16 (1992), 591–630.
- Soysal, Yasemin. *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- Stadler, Karl R. *Austria*. London: Ernest Benn, 1971.
- Starr, Frederick S. «Tsarist Government: The Imperial Dimension». Pp. 3–38 in Azrael, ed., *Soviet Nationality Policies and Practices*.
- Stola, Dariusz. «Forced Migrations in European History». *International Migration Review* 26 (1992), 324–341.
- Sugar, Peter, and Ivo Lederer, eds. *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle: University of Washington Press, 1994 [1969].
- Suhrke, Astri, and Lela Gardner Noble, eds. *Ethnic Conflict in International Relations*. New York: Praeger, 1977.
- Suny, Ronald Grigor. «Ambiguous Categories: States, Empires and Nations». *Post-Soviet Affairs* 11, no. 2 (1995), 185–196.
 «Nationalist and Ethnic Unrest in the Soviet Union». *World Policy Journal* 6, no. 3 (1989), 503–529.
The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. Stanford: Stanford University Press, 1993.
- Suval, Stanley. *The Anschluss Question in the Weimar Era*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1974.
- Szőke, Laszlo. «Hungarian Perspectives on Emigration and Immigration in the New European Architecture». *International Migration Review* 26 (1992), 305–323.
- Szporluk, Roman. «History and Russian Nationalism». *Survey* 24, no. 3 (1979), 1–17.

- «Reflections on Ukraine After 1994: The Dilemmas of Nationhood». *The Harriman Review* 7, nos. 7–9 (1994): 1–10.
- Szűcs, Jenő. *Nation und Geschichte*. Budapest: Corvina, 1974.
- Táncos, Vilmos. «Kettős hatalmi szerkezet a Székelyföldön» [Dual Power Structure in the Szekler Lands]. Manuscript (1994).
- Taylor, A. J. P. *The Habsburg Monarchy 1809–1918*. London: Hamish Hamilton, 1948.
- The Origins of the Second World War*. New York: Atheneum, 1961.
- Thimme, Annelise. «Gustav Stresemann: Legende und Wirklichkeit». *Historische Zeitschrift* 181 (1956), 287–338.
- Thompson, E. P. *The Making of the English Working Class*. New York: Vintage, 1963.
- Tilly, Charles. *Coercion, Capital, and European States*. Cambridge, Mass, and Oxford: Basil Blackwell, 1992.
- Tilly, Charles, ed. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1975.
- Tomaszewski, Jerzy. «The National Question in Poland in the Twentieth Century». Pp. 293–316 in Mikulas Teich and Roy Porter, eds., *The National Question in Europe in Historical Context*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Rzeczpospolita wielu narodów* [Republic of Many Nations]. Warsaw: Czytelnik, 1985.
- Vakar, Nicholas P. *Byelorussia: The Making of a Nation*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1956.
- Vasileva, Darina. «Bulgarian Turkish Emigration and Return». *International Migration Review* 26 (1992), 342–352.
- Verdery, Katherine. «Nationalism and National Sentiment in Post-Socialist Romania». *Slavic Review* 52 (1993), 179–203.
- «Whither 'Nation' and 'Nationalism'?» *Daedalus* 122, no. 3 (1993), 37–46.
- Vitkovskaia, G. C. *Vynuzhdennaia migratsiia: problemy i perspektivy* [Forced Migration: Problems and Perspectives]. Moscow: Institut narodno-khoziaistvennogo prognozirovaniia, Rossiiskaia Akademiia Nauk, 1993.
- Von Hagen, Mark. «The Great War and the Mobilization of Ethnicity in the Russian Empire». Manuscript (1995).
- Vujacic, Veljko. «Communism and Nationalism in Russia and Serbia». Ph.D. dissertation, University of California at Berkeley, 1995.
- Vujacic, Veljko, and Victor Zaslavsky. «The Causes of Disintegration in the USSR and Yugoslavia». *Telos* 88 (1991), 120–140.
- Wehler, Hans-Ulrich. «Polenpolitik im deutschen Kaiserreich». Pp. 184–202 in Wehler, *Krisenherde des Kaiserreichs*. 2nd edn. Gottingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1979.
- Weiner, Myron. «The Macedonian Syndrome: An Historical Model of International Relations and Political Development». *World Politics* 23, no. 1 (1970), 665–683.

- «Rejected Peoples and Unwanted Migrants in South Asia». Pp. 149–178 in Weiner, ed., *International Migration and Security*.
- «Security, Stability, and International Migration». Pp. 1–35 in Weiner, ed., *International Migration and Security*.
- Weiner, Myron, ed. *International Migration and Security*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1993.
- Young, Crawford. *The Politics of Cultural Pluralism*. Madison: University of Wisconsin Press, 1976.
- Zaionchkovskaia, Zhanna. «Effects of Internal Migration on the Emigration from the USSR». Paper presented at conference on «Prospective Migration and Emigration From the Former Soviet Union», Santa Monica, Calif., 1991.
- Zaionchkovskaia, Zhanna, ed. *Byvshii SSSR: vnutrenniaia migratsiia i emigratsiia* [The Former USSR: Internal Migration and Emigration]. Moscow: Institut problem zaniatosti, Rossiiskaia Akademiia Nauk, 1992.
- Migratsionnaia situatsiia v Rossii: sotsial'no-politicheskie aspekty* [The Migration Situation in Russia: Social-Political Aspects]. Moscow: Institut narodnokhoziaistvennogo prognozirovaniia, Rossiiskaia Akademiia Nauk, 1994.
- Migratsionnye protsessy posle raspada SSSR* [Migration Processes After the Breakup of the USSR]. Moscow: Institut narodnokhoziaistvennogo prognozirovaniia, Rossiiskaia Akademiia Nauk, 1994.
- Zaslavsky, Victor. «Nationalism and Democratic Transition in Post-Communist Societies». *Daedalus* 121, no. 2 (Spring 1992), 97–121.
- Zaslavsky, Victor, and Yuri Luryi. «The Passport System in the USSR and Changes in Soviet Society». *Soviet Union* 6, no. 2 (1979), 137–153.
- Zolberg, Aristide. «Contemporary Transnational Migrations in Historical Perspective: Patterns and Dilemmas». Pp. 15–51 in Mary M. Kritz, ed., *U.S. Immigration and Refugee Policy*. Lexington, Mass.: D.C. Heath, 1983.
- «The Formation of New States as a Refugee-Generating Process». *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 467 (1983), 24–38.
- Zolberg, Aristide, Astri Suhrke, and Sergio Aguayo. *Escape From Violence-Conflict and the Refugee Crisis in the Developing World*. New York: Oxford University Press, 1989.

Показчик

А

- Австрія, пост-Габсбрузька 122, 163, 164, 168, 169, 173, 176, 188, 190, 219, 224–226, 228, 231
- автономія 28, 49, 57, 62–64, 66, 80, 103, 105, 111, 121, 141, 142, 174, 210
 - екстратериторіальна 64
 - екстратериторіальна 63
 - її суперечливі концепції 62, 88
 - культурна 64, 183
 - територіальна 20, 56, 77, 87, 91, 104, 241, 243
- аграрна реформа 221
 - як націоналізаційна стратегія 131, 144
- Азербайджан 85
 - міграція азербайджанців до нього 238
 - міграція вірмен з нього 238
 - міграція росіян з нього 237
 - як націоналізаційна держава 153
- Албанія та албанці 19, 85, 109, 154, 159
- Алжир 243
- антисемітизм 136, 137, 138
- асиміляція 143
 - в Габсбурзькій імперії 127, 143
 - опір меншин проти неї 135, 149

- польських євреїв 123, 134, 135
- поляків в Німеччині 127, 128, 133
- росіян у радянських державах-нащадках 77, 241, 242
- суперечні тиски до неї 57
- та розмивання границь між групами 74
- та концепція «россиян» 77
- турок у Болгарії 218
- у міжвоєнній Польщі 126, 133, 143, 145
- у націоналізаційних державах 126
- українців поза Україною 123, 142
- формальний захист проти неї 87

Б

- багатонаціональність,
 - інституційована 20, 40, 44, 45, 55, 149
- Балканські війни 216, 233
- батьківщина 96, 100, 155, 200, 202
- біженці 177, 216, 221, 222, 224, 238, 244, 246, 248
- білоруси
 - у міжвоєнній Польщі 18, 123, 132, 135, 139, 142, 143, 145
 - у неслов'янських пост-радянських державах 213

- як «російськомовні» 145, 201
- Білорусь 149, 197
- міграція росіян до неї 238
- слабкість націоналізаційного націоналізму в ній 73, 144, 151
- угода про подвійне громадянство з Росією 203
- Бісмарк, Отто фон 162, 165, 166, 169, 206
- зауваження стосовно закордонних німців 162, 165, 206
- Болгарія
- та міграція етнічного розмежування 214, 217, 222, 235
- як зовнішня націоналізаційна вітчизна 85
- як націоналізаційна держава 18, 152, 154
- болгари 18, 214, 215
- Боснія-Герцеговина 85, 103, 107, 109, 111, 148, 159
- британське громадянство 46
- Будапешт 222, 226
- будівництво нації
- в радянських країнах-нащадках 48
- в Радянському Союзі 48
- література щодо нього 9, 115, 116, 118, 119, 122, 147
- Бурдье, П'єр 14, 31, 92, 206
- В**
- «Ваймарська» Росія, її концепція 152, 157
- Вебер, Макс 34
- Версальська угода 126, 185, 196
- Верхня Сілезія 123, 126–128, 132, 185, 200, 227
- та німецькі ревізіоністські претензії 168, 178, 198
- Відень 226
- війна та міграція етнічного розмежування 58, 129, 170, 176, 177, 210, 215–217, 220, 223, 228, 231, 233, 234, 236, 238, 248
- Вільсон, Вудро 169
- Вірменія
- міграція росіян з неї 69
- як етнічно однорідна держава-нащадок 149, 153
- як зовнішня національна вітчизна 58
- вірмени 19
- розпорошення 201
- та етнічне розмежування у Закавказзі 238
- як національна меншина 58, 85, 153
- вітчизна 9, 16–18, 20, 21, 33, 69, 72, 78, 79, 82, 84, 85, 87–90, 95, 99–101, 103, 104, 108–112, 136, 156, 158, 159, 162, 166, 180, 185, 188, 200–202
- вітчизняний націоналізм 16, 17, 100, 125, 152, 155–158, 161, 162, 164, 165, 169, 186, 191, 195, 196, 205
- в Німеччині Бісмарка та Вільгельма 157, 162, 169
- в Росії 78, 81, 157, 190–192, 200, 205
- його подвійна сутність 86, 205
- населення, на яке він спрямований 203, 224
- нацистського режиму 188
- та зовнішня політика 165, 188, 189, 198
- у Ваймарській Німеччині 22, 152, 157, 160, 170, 185, 189, 192, 200, 205
- у громадянському суспільстві 170, 174, 181, 191, 199, 207
- як культурна ідіома 186, 198, 206

- як нетериторіальні юридичні претензії 188, 198
 як опозиційна політична стратегія 16, 17
 як організаційне явище 158, 160, 186, 187
 як політичне явище 205, 206
 як явище соціальних відносин 187
 вимушена міграція 234
 власність 72, 77, 81, 82, 105, 144, 147, 148, 150, 221, 240, 248
 Воєводина
 міграція угорців з неї 220, 223
 урізання її автономії Сербією 104
- Г**
- Габсбурзька імперія 23, 140, 169, 170, 188, 224
 асиміляція у ній 46, 135
 виклик німецькому домінуванню у ній 167
 її наслідки 84, 206, 213, 219, 224–226, 228, 229, 231, 232, 235, 239
 мовна політика у ній 48, 56
 німецьке домінування у ній 45, 163
 реорганізація за національними лініями 14, 119, 120
 триадні стосунки у ній 18
 Галичина 123, 135, 140, 143, 145, 163
 Гердер, Іоган Готфрід фон 161
 германізація 124, 129, 229
 Гітлер, Адольф 179, 189, 190
 Грабські, Станіслав 142
 гласність 20, 34
 Горбачов, Михайло 20, 34, 42, 50, 59, 72, 237
 границі груп 19, 30–33, 35, 36, 42, 44–47, 54, 91, 94
 їх зміцнення 122, 126, 170
 їх розмивання 27, 129, 212, 213, 221, 234, 236
 невідповідність між етнокультурними та політичними 19, 66, 68, 76, 85, 92, 93, 99, 118, 149, 158, 200, 202
 та асиміляція 127, 230
 та індустріалізована багатонаціональність 49, 50
 границі, територіальні 63, 74, 81, 117, 173
 їх беззаперечний статус 28
 їх перегляд 110, 125, 173, 178, 197, 198
 їхня ритуальність 172
 їхня проникність 180
 Росії 80
 спірні 136
 та вітчизняний націоналізм 169
 та національне самовизначення 54, 168
 як довільно проведені 127, 149, 173
 як «просто адміністративні» 54
 греки 214, 215, 216
 Греція 18, 216, 233
 громадянство 11, 67, 223, 243
 в націоналізаційних державах 69, 99, 151, 204, 232, 244
 для зовнішніх співвітчизників 17, 18, 87, 88, 91, 99, 100, 135, 158
 особисте, на противагу до опосередкованого групою 68, 76
 подвійне 126, 176, 194, 203
 та вітчизняний націоналізм 16, 157, 178
 та вимоги дипломатичного захисту 194, 244

- та вимоги до дипломатичного захисту 73
- та громадянська національність 40, 45, 47, 48, 78
- та етнокультурна національність 16, 17, 20, 46, 49, 68, 76, 81, 85, 124, 127, 128, 148, 150, 158, 202
- та національне самовизначення 69
- формально вільне, але значною мірою етнократичне 19
- Грузія**
- міграція вірмен та азербайджанців з неї 238
- міграція росіян з неї 237
- групи 33, 35, 36, 46, 47, 54, 68, 72, 76, 85, 132, 149, 163, 171, 200, 244
- змагання за представлення 93
- їхні розмиті границі 19, 44, 50, 201, 202, 212, 215
- які розуміють як реальні сутності 27
- Д**
- демографія, етнічна 50, 91
- спроби її зміни 214
- сформована колонізацією 144, 209
- та вітчизняний націоналізм 17, 72, 74, 88, 95
- та балканська міграція етнічного розмежування 217
- та іредентизм 61, 88
- та інституїтована багатонаціональність 40
- демократія та демократизація 15
- державність 11, 27, 50, 56, 65, 67, 78, 80, 81, 94, 110, 140, 148, 159, 161, 166, 177
- діаспора 78, 79, 88, 112, 159, 232, 241, 242, 244, 247
- дипломатичний захист 207
- дисиміляція 123, 126, 133, 135, 145
- Дмовські, Роман 141
- Друга світова війна 107, 108, 152, 189, 220, 231, 233, 234, 248
- та радянська депортація національних груп 210
- Е**
- еліти 16, 43, 45, 47, 60, 64, 69, 70, 73, 80, 82, 98, 112, 188, 197, 209, 221, 224, 246
- визначені у національних термінах 78, 79
- їх інституційна конституція 45, 82, 165
- та вітчизняний націоналізм 77, 78, 115, 188
- та націоналізаційні держави 21, 46, 72, 87, 106, 148
- та націоналізаційні меншини 42
- та національні меншини 74, 87, 88, 101, 111
- як ключові актори розпаду СРСР 64–66
- Естонія 77, 149, 167
- міграція росіян з неї 80, 245
- як націоналізаційна держава 53
- етнічне успадкування та державний сектор зайнятості 151
- етнічні чистки 212
- етнічні групи 30, 74, 213, 246
- етнічність 149, 150
- та націоналізація 44
- та статус нації 18, 93, 117, 118
- та теорія модернізації 116
- етнічний конфлікт 103, 111, 153, 215
- зовнішня інтервенція у ньому 103
- література про нього 117

- центральність «власності» 105, 240
 як змагання за робочі місця 239, 240
- Є**
 євреї
 геноцид та депортація 137
 еміграція з міжвоєнної Польщі 138
 еміграція з Середньої Азії 246
 їхня перевага у містах 133, 136, 139
 їхня національна ідентичність 133, 135, 159
 та асиміляція 123, 133, 135
 та *völkisch* думка 186
 у міжвоєнній Польщі 123, 126, 133, 134, 136–138, 142, 145
 як «засильно представлені» у російських інституція 79
 як офіційна радянська національність 34, 51, 201
 як «російськомовні» 201
- Європа 12, 15, 20, 24, 46, 62, 84, 87, 112, 119, 122, 127, 131, 146, 152, 159, 160, 164, 181, 182, 198, 232
 інтеграція 168, 171, 173
 одноголові та багатоголові зони в ній 160
 та очікуване зникнення національної держави 9, 13
- Європейський Союз 150
 Єльцин, Борис 66
 та російський вітчизняний націоналізм 192
- еміграція 76, 87, 123, 129, 133, 138, 139, 210, 219, 228, 230, 232, 236, 241, 245, 248
- З**
 Загреб 107
 Закавказзя
- етнічне розмежування у ньому 32, 210, 238
 міграція росіян з нього 239, 245
- Західноукраїнська Народна Республіка 142
 зовнішня національна вітчизна 9, 17, 20, 69, 84, 87, 89, 95, 99, 136, 156, 185
 її побудована якість 158
 Німеччина в її якості 157
 Сербія в її якості 103
 як політична, не етнографічна категорія 88, 90
 як поле суперечливих позицій 86
- І**
 ідентичність 30, 34, 37, 94, 114, 116, 128
 євреїв 133
 її матеріалізація 30
 її плінність 94, 127, 200
 національних меншин 140, 141, 143, 146
 пост-радянських росіян 32
 радянська 47
 та вітчизняний націоналізм 161
 та інституційована багатонаціональність 42
 та міграція розмежування народів 215, 221
 та націоналізаційні проекти 88, 96
 як поле суперечливих проектів 28, 40, 94, 100, 127
 як продукт колективної дії 36
 імміграція 13, 87, 88, 100, 136, 218, 220, 232, 238, 244
 інституціоналізм, новий 20, 41
 інтелігенція 140, 141

- культивування національної
48, 50, 240
та національні рухи 140, 143,
224
іредентизм 128
етнічна демографія як його
виправдання 132, 156
та вітчизняний націоналізм 61,
156
Італія 56, 222
як націоналізаційна держава
160, 167, 224
- К**
казахи 197
Казахстан
його колонізування росіянами
209, 247
міграція росіян з нього 237,
239, 245, 247, 248
російська меншина у ньому 73,
76, 77
та казахська мова 99
укоріненість російського
населення у ньому 242, 243
як націоналізаційна держава
99, 151, 244
Каринтія 168
канадське громадянство 46
Країна 106, 111
Крим 77
кримські татари 210, 215
Сталінська депортація 210
клас 28, 69, 122, 137, 138, 221, 222,
232
Киргизстан 203
Китай
рух студентського протесту в
ньому 36
та китайці поза його межами
17
як зовнішня національна
вітчизна 17
козаки 209
- Козирєв, Андрій
та російський вітчизняний
націоналізм 192
колонізація 143, 208, 243
Косово 104, 108, 109, 110
- Л**
Латвія 73, 80, 167, 209
як націоналізаційна держава
73, 80, 149
Ліга Націй
її Угоди про меншини 150,
181–185, 195
Німеччина у ній 181, 183, 185,
192
Литва 85, 142, 167, 238
Лозанська Конвенція 215, 216
- М**
Маастрихтська Угода 11, 13
мадяризація 163
Македонія та македонці 18, 85,
154, 214
матеріалізація
територіальних границь 197
як інтелектуальна практика 30
як суспільний процес 30
меншина 16–18, 20, 23, 46, 57, 69,
70, 73, 74, 76, 78, 81, 82, 84–95,
99–101, 103, 107, 109, 111, 112,
131, 135, 136, 142, 147, 149, 152,
153, 158, 159, 167, 168, 170, 173,
174, 176–179, 182, 189–191,
196, 207, 213, 217, 220, 224, 226,
228–230, 233, 237, 241, 245
міграція
балканських мусульман 213,
216, 218, 220
вимушена 58, 130, 210, 234,
235, 239, 248
етнічного розмежування 22,
177, 212, 216, 228, 233,
236–238

- етнічного розшарування 129
євреїв з міжвоєнної Польщі 138
її нерівномірність 229, 241
її соціальна вибірковість 236, 239
керована державою 210
німців до Німеччини 87, 160, 170, 176, 177, 225, 226, 228
підтримана державою 54, 57, 129, 151, 209
росіян до Росії 80, 211–213, 236, 238, 244, 246
статистика стосовно неї 230, 246
та боротьба за робочі місця 223, 224
та внутрішні радянські паспорти 52
та насилля 233–235
та націоналізм у Західній Європі 12
та офіційна етнічна національність 52
та політична радикалізація 222
та політична перебудова 23, 208, 213, 233, 237, 248
та розширення російської держави 237
та страхи 235
та укорінення 242
угорців до Угорщини 213, 220, 221, 223, 224, 229, 236
міжнародні організації 73, 197
та режими захисту меншин 21, 89, 92, 150, 156, 184
міжнаціональні шлюби 74
Мілошевич, Слободан 104, 109, 110
мова
німецька 48
політика щодо неї 21, 30, 47, 61–63, 67, 72, 75, 95, 98, 120, 122, 132, 134, 139, 147, 149, 150, 151, 161, 164, 182, 215, 218, 223, 236, 243, 245
російська 47, 48, 50, 61, 64, 93, 94, 151, 201, 213
та діалект 93, 94
та національність 45, 48, 50, 87, 91, 98, 121, 122, 132, 135, 177, 202
Молдова 77
міграція росіян з неї 237, 245
як націоналізаційна держава 159
мусульмани 38
в Югославії 23, 213, 214
в Османській імперії 214
їхня міграція 214–218, 220, 233
Кавказу 210
Мюнхенська криза 179
- Н**
Нагорний Карабах 85, 153
наднаціональність 12, 13
Наполеонівські війни 161
насилля
антисемітське 136, 138
та вітчизняний націоналізм 153
та міграція етнічного розмежування 130, 216, 233, 234, 235, 238, 243, 245, 248
націоналізаційна держава 16, 17, 19, 21, 22
в посткомуністичній Східній Європі 69, 78, 115, 146
її економічні аспекти 146
її представлення 101, 103, 106, 109, 111, 157
її модель 48, 90, 146, 147, 158
міжвоєнна Польща в якості 115, 119, 122, 143, 145, 147
розмитість націоналізму в ній 96, 121

- та держава-нація 87, 94
та зовнішні національні
вітчизни 17, 82, 84, 88–90,
95, 96, 99, 100, 136
Хорватія в якості 101, 103, 106,
107, 111
як поле суперечливих позицій
89, 98
- націоналізаційні дії
в посткомуністичній Східній
Європі 72, 147
їх неоднорідність 81, 95, 96, 98,
123, 129, 149
- націоналізація
державного утворення 64, 72,
81, 101, 106, 115, 121, 129,
148
державного утворення 217
економічна 123, 131, 133,
137, 138, 144
культурна 98, 129, 132, 135,
151, 202⁵
політичного простору 13, 15,
16, 37, 73, 84, 85, 88, 108,
112, 115, 120, 124, 126, 149
територіальна та
етнокультурна 72, 118, 119,
128, 136
як політична ідіома 96
- націоналізм
антиколоніальний 117
асиміляційний 57, 126
відносинний підхід до нього 38
вітчизняний 16, 17, 22, 78,
81, 86, 100, 125, 152, 153,
155–157, 159, 160, 162, 165,
169, 170, 174, 181, 185–192,
195, 196, 198–200, 203,
205–207, 224, 226
дисиміляційний 123, 126, 145
його відродження 13, 23, 104
його переобрамлення 14, 30
його узгоджена якість 28, 30
його уявна застарілість 11–13
література щодо нього 21, 35,
38, 89, 115, 118, 156
націоналізаційний 15, 16, 22,
78, 86, 118, 152, 153, 158
постколоніальний 117
радянські репресії щодо нього
20, 33, 34, 43, 58–61
у пошуках держави 36, 114,
115, 118
територіальний 84
титульної нації 18, 20, 21
як сила 31, 39
як такий, що заснований на
державі 114, 121
völklich 189
- національні рухи 15, 163, 198
в Габсбурзькій імперії 140
на польських та російських
прикордонних територіях
140, 143, 144, 146
польські 122
у пошуку держави 98, 103–105,
110, 115
та більш розмиті
націоналізаційні
- національність 11, 47, 64, 66, 68,
79, 93, 120, 122, 132, 140, 141,
144, 163, 169, 177, 202, 210, 238
етнокультурна 17, 19, 20, 33,
47, 68, 71, 74, 91, 123, 124, 128,
131, 134, 149, 150, 158, 200–202,
223
інституційована 13, 19, 34, 40, 42,
44, 45, 49, 53, 55, 57, 59, 60,
75, 82, 150, 166
її згасання 122
її матеріалізація 19, 197
її принцип 14, 68
її офіційне кодифікування 45,
48, 52, 53, 202
на під-державному рівні 45,
48, 52
особиста 49, 50, 52–55, 60, 67,
75

- статистика щодо неї 50, 94,
 135, 191
 та громадянство 17, 69, 82, 99,
 122, 127, 136, 158
 титульна 34, 51, 61, 72, 75, 224,
 226, 228, 233, 237, 240
 як відмінна від етнічності 34,
 118
 як інструмент суспільного
 контролю 51, 52, 59
 як категорія 37, 40
 як класифікаційна система 53
 як класифікаційна схема 41
 як одиниця суспільного обліку
 34
 як основа політичних претензій
 46, 67
 як суспільний капітал 223
 національна інтеграція 88, 89,
 115–119
 національна держава
 «Західне» її розуміння 12, 159
 очікуване їх зникнення 11,
 12
 Радянський Союз, не
 організований як 19, 40, 47,
 48, 61, 71, 201
 створення нової 13, 14, 18, 19,
 33, 70, 84, 104, 119, 151, 167,
 168, 213, 214, 217, 236
 та націоналізаційна держава
 17, 21, 69, 84, 87–89, 94, 98,
 111, 115, 119, 120, 126, 146
 національна меншина 9, 18, 20, 57,
 69, 84, 85, 87–91, 95, 96, 99, 112,
 136, 147, 152, 191, 213, 220, 233
 білоруси в якості 123, 132
 євреї в якості 136, 159
 її інституційовані права 88, 149,
 150, 182–184, 195, 199, 206
 її лояльність 77
 її націоналізм 16, 17, 20, 78
 її представництво 93, 101
 німці в якості 46, 86, 132, 167,
 168, 170, 171, 173, 174,
 176–179, 182, 189, 190, 224,
 228, 230, 231
 приграниччя 131, 135, 136
 росіяни в якості 19, 69, 73, 74,
 77, 78, 81, 82, 93, 112, 149,
 190, 196, 207, 237, 241
 турки в якості 217
 угорці в якості 18, 46, 220
 хорватські серби в якості 101,
 103, 107, 109, 111, 153
 як поле суперечливих позицій
 88, 91, 92, 94, 96, 100, 158
 як потенційна «п'ята колона»
 125, 190
- нація
 її категорія 14, 23
 її матеріалізація 19, 30, 42
 її минуле розуміння 115, 116,
 118, 122
 та держава 21, 52, 68, 71–73,
 76, 81, 91, 98, 115, 120, 123,
 128, 134, 147, 149, 159, 161,
 166, 167, 191, 218, 241
 як відмінність від громадян
 123, 127, 148, 158, 186
 як інституційована форма 9, 19,
 20, 31, 34, 38–40, 42, 50, 58,
 67
 як категорія практики 14, 16,
 19, 34, 38, 39
 як класифікаційна схема 49,
 54, 74
 як підклас під державою 46–48
 як пізнавальні та оціночні
 рамки 159
 як політична фікція 28, 30, 32,
 40
 як непередбачена подія 19, 34,
 36, 38
 як умовно реальна сутність 25,
 28, 29
 непередбачуваність 20

- ідентичності 94
 міграції етнічного
 розмежування 177, 212,
 216, 233, 236
 політичних дій 53, 70
 та усвідомлення нації 52
- Німеччина 125
 геополітична перевага 135,
 160, 167
 зовнішня політика 125, 165,
 176, 180
 концепція *kleindeutsch* на
 противагу до *grossdeutsch*
 162
 міграція німців до неї 129, 170,
 178
 нацистський режим 133
 об'єднання 13, 169
 та етнокультурне розуміння
 національності 161, 183
 як велика держава 165, 173
 як зовнішня національна
 вітчизна 87, 159, 166, 168,
 170, 184
 як націоналізаційна держава
 124, 152, 155, 157, 160, 169,
 189
Bildungsbürgertum 161
- німці
 міграція до Німеччини 23, 87,
 129, 130, 213, 225–228, 230,
 231, 233, 234
 міграція з Середньої Азії 246
 післявоєнне витиснення
 126–128, 162, 165, 167, 232
 сталінська депортація 210
 у міжвоєнній Польщі 46, 123,
 125, 129, 133, 134, 145,
 176–178
 як домінуюча національність у
 Габсбурзькій імперії 48, 163
 як зникаюча група меншин
 87
- як колоністи в Росії 210
 як національна меншина 18,
 92, 124–126, 131, 135, 136,
 139, 140, 142, 163, 166, 168,
 170, 173–175, 179, 185–188,
 190, 198, 206, 224, 229, 231
 новий інституціоналізм 20, 41
- О**
 обмін населенням 87, 209, 212,
 214–217, 220
 Організація з безпеки та
 співробітництва в Європі 150,
 194
 Османська імперія 14, 84, 108, 213,
 218, 219
 доцентрова міграція в ній 210,
 214, 215, 218
 її розпад 23, 213, 214, 217, 220
- П**
 Палестина 136, 138
 перебудова 13, 15, 18, 20, 83, 187,
 208, 210–213, 233, 234, 237–
 239, 243, 248
 перепис 49, 50, 54, 58, 94, 134, 135,
 140, 191, 213, 237
 Перша світова війна 18, 84, 108,
 124, 140, 157, 174, 213
 її наслідки 14, 15, 46, 84, 121,
 140, 160, 165, 168, 177, 195,
 196, 216, 217, 219, 220, 224,
 229, 233, 235, 236
 Південний Тироль 225, 231
 Пілсудський, Юзеф 137, 141, 142
 плебісцит 168, 172, 227
 подвійне громадянство 203
 та дипломатичний захист 194,
 203
 Познанія 123, 125, 129, 133, 168,
 172, 178, 227
 поле як динамічна та відносинна
 концепція 95

- полонізація 126, 128, 129
 «Польський коридор» 185, 198
 та німецькі ревізійні претензії 125, 132, 178
 Польща 18, 122, 125, 136, 142, 172, 196
 міграція німців з неї 129, 130, 170, 225, 227–230, 232–234
 пакт про ненапад з
 нацистською Німеччиною 189
 та німецький вітчизняний націоналізм 125, 128, 173, 175–180, 185, 187, 198
 як націоналізаційна держава 18, 22, 46, 87, 115, 121, 131–135, 138, 140, 141, 145–147, 151, 152, 157, 224
 поляки 46, 123, 128, 131, 135, 136, 138, 140, 141, 145–147
 їхній національний рух 124, 144
 в Німеччині 132
 претензії на «власність» Польською державою 126–128
 як національна меншина 85, 123, 143, 229
 помаки 214, 215
 Померанія 125, 129, 133, 227
 права 17, 21, 46, 49, 63, 68, 76, 77, 81, 82, 87, 88, 91, 92, 96, 105, 106, 110, 126, 128, 148–150, 181, 182, 185, 193–196, 199, 205, 207, 228, 232, 241, 243
 права людини 149
 міжнародна законність, звернення до них 150
 та вітчизняний націоналізм 81, 87, 195, 196, 205, 207
 та руйнування суверенітету 138
 права меншин 16, 21, 77, 132, 149, 150, 182, 183, 185, 195, 196, 199, 206
 прибалтійські народи та держави міграція росіян до них 209
 приватизація 15, 239
 Придністровська республіка 77
 примордіалізм 30
 Пруссія 122, 124, 125, 167, 170, 172, 178, 200
- Р**
 Рада Європи 150
 «радянський народ» 47
 Радянський Союз 79, 108, 146, 236
 інституційована багатонаціональність у ньому 18, 20, 40, 41, 44–46, 48, 53, 55, 63, 71, 74, 76
 його розпад 14, 29, 32, 34, 36, 40, 42, 64, 66, 72, 80, 84, 157, 190, 207, 210, 212, 237, 238, 241
 його країни-нащадки 20, 65, 67, 76, 80, 85, 96, 98, 112, 119, 146–149, 191, 193, 196, 199, 211, 236
 міграція німців з нього 87, 231, 235
 підтримувана державою міграція у ньому 19, 237, 240
 як зовнішня національна вітчизна 86, 135, 152
 режим усташів 38, 105, 106
 релігія 30
 та міграція етнічного розмежування 210, 215
 та націоналізаційна держава 62, 118, 123
 та національність 45, 132, 134, 144
 формула cuius regio, eius religio 62

- розмежування 9, 22, 177, 208, 211, 213–217, 223, 228, 231–234, 236–239, 241, 248
- Романовська імперія 14, 45, 56, 84, 119, 120, 140, 167, 170, 202, 206
- російська мова 47, 48, 50, 61, 64, 93, 94, 151, 201, 202, 213
- Російсько-турецька війна 215, 233
- російськомовні 78, 211, 212, 213
як концепція 61, 201
як народжувана національність 76, 93, 202
- Росія 22, 58, 108, 122, 140, 192
її границі 197
її зовнішня політика 73, 194, 196, 197, 203, 204
її регіональна гегемонія 70, 195, 197, 198
її територіальне та етнокультурне розуміння 75, 79, 80, 82, 200
- міграція росіян до неї 23, 211–213, 236–239, 241, 244, 245, 248
- роль у розпаді СРСР 64, 65, 67 та білоруський національний рух 144
- як велика держава 73, 76, 78, 149, 191, 197
- як зовнішня національна держава 22, 69, 78, 80–82, 108, 112, 159, 192, 194, 199, 200–203, 205–207
- як потенційно націоналізаційна держава 69, 73, 78, 81, 190, 203
- росіяни
в Радянському Союзі 64
в Україні 93
їхнє розпорощення 75, 209
їхня доцентрова міграція 23, 75, 80, 209, 212, 213, 236–238, 241, 245–248
- їхня слабо інституційована ідентичність 79, 80, 140
- образа «привілейованих» титульних національностей 79
- як домінантна радянська національність 47, 64, 66, 75, 76, 108
- як «недостатньо представлені» в Росії 79
- як нова національна меншина 19, 67, 69, 74–76, 78, 81, 82, 85, 112, 149, 190, 191, 192, 197, 199–202, 204, 205, 207, 237, 243–245
- руйнування нації 59
- Румунія
міграція угорців з неї 220, 221, 223, 235
як націоналізаційна держава 15, 18, 46, 152, 153, 159, 167, 220
- русифікація 99, 144, 163
- русские (росіяни в етнічному сенсі) та россияне (росіяни в територіальному сенсі) 200
- Рутенія 220
- С**
- самовизначення, національне 18, 30, 46, 49, 68, 70, 74, 75, 77, 110, 135, 169, 183, 202, 217, 228
- сіонізм 138
- сепаратизм 88, 109, 110
- Сербія
як зовнішня національна вітчизна 18, 85, 101, 103, 107, 108, 159
як націоналізаційна держава 103, 104, 106, 108–110, 149, 153, 159
- серби
в Хорватії 85, 101, 103, 105–107, 109–111, 153, 159

- як національна меншина 18,
19, 38, 45, 102, 104, 106–111,
224
- Середня Азія
міграція росіян з неї 76, 210,
237, 239, 242, 245–247
- словаки 45, 56
- Словаччина 85
міграція угорців з неї 220, 224
як націоналізаційна держава
153
- Словенія 103, 109, 149, 150
- словенці 56, 103
їхній національний рух 163
- советологія 59
- сородичі, етнічні 174, 191, 230
- співвітчизники
сучасна російська концепція
щодо них 193, 194, 203, 205
закордонні 17, 21, 22, 68,
87–89, 99, 100, 140, 152, 156,
158, 164, 166, 172, 177, 181,
182, 186, 189, 193, 194, 199,
205
- Сполучені Штати 91, 118, 157
- Сталін, Йосип 59, 210
- Сталінські депортації 210
- статус нації 19, 20, 35, 37, 48, 60,
233
розвитковий підхід на
протипагу до подійного 35,
36
його інститування 33, 39, 40,
42, 43, 45, 49, 52, 58, 59, 61,
64, 82
його демократизація 122
його громадянська концепція
67, 68, 73
його етнокультурна концепція
53, 55, 56, 57, 67, 117
його реальність 25, 28, 29, 30,
31, 38
його суперечливі концепції 56,
57, 62, 64, 71, 135
- територіальний 33, 34, 41, 53,
55, 57, 62, 122
- транскордонний 99
як інституційована форма 34, 35,
40, 42, 50
- створення груп 31
- страх і міграція етнічного
розмежування 211, 238
- суверенітет
вітчизняний націоналізм як
виклик йому 110, 129
його перенесення 221, 227, 230
його послаблення 20, 230
претензії на нього 145, 158, 195
та концепція імперіалізму 185,
195, 198
як конституційна фікція 50
- судетські німці 92, 163, 225, 226
їхнє витиснення 228, 229, 231,
233, 235
їхнє укорінення 229, 230
та ваймарський вітчизняний
націоналізм 173, 176, 179,
180, 187, 188, 226
та нацистський вітчизняний
націоналізм 179, 180, 190
- Т**
- таджики 85
- Таджикистан 85
договір з Росією про подвійне
громадянство 203
міграція росіян з нього 245
- татари 58, 210, 215
- теорія модернізації 116
- Тіто, Йосип Броз 104, 108
- Трансильванія 220, 223
- тріадичний відносинний вузол 20,
69, 82, 84, 85, 86, 103, 106
- Тріанонська угода 219, 222
- Туджман, Франьо 105, 109
- Туреччина 154, 216, 217, 220, 222
як зовнішня національна
вітчизна 154

- турки
та міграція етнічного
розмежування 214–217,
220, 222–235
як національна меншина 19,
85, 217–219
Туркменістан 203
- У**
угруповання
його статистична ілюзія 94
тенденція до проблематизації
27
як політичний проект 86
угорці
їхня доцентрова міграція 23,
213, 220, 221, 223, 229, 234,
236
як національна меншина 18,
19, 46, 85, 159
як раніше домінантна
національність 219, 225
Угорщина 225, 233, 248
альянс з Німеччиною 225
міграція угорців до неї
220–222, 230, 233
як зовнішня національна
вітчизна 85
як націоналізаційна держава
18, 45, 152, 153
узбеки 85
Україна 99, 197, 202
лінгвістичні та етнічні границі
в ній 85, 149
міграція росіян з неї 238, 239,
247, 248
міграція угорців з неї 224
росіяни в ній 77, 93
укорінення російського
населення в ній 242, 245
як націоналізаційна держава
53, 73, 151
українці 53
- у міжвоєнній Польщі 18, 123,
135, 139, 140, 142, 144, 145
як «російськомовні» 93, 201
усвідомлення нації 30, 31, 35, 38
як змінні рамки бачення 95
як концептуальна змінна 30, 31
як подія 35, 36, 38
- Ф**
федералізм, етнотериторіальний
49, 59
Фракія 214, 216
Франція 12, 169
- Х**
Хорватія
режим усташів під час війни
103, 105, 110
як націоналізаційна держава
85, 101, 103–107, 111, 153
- Ц**
центральна нація 76
визначальний елемент
націоналізаційної держави
23, 106, 120, 147
заяви про власність
політичним утворенням 71,
72, 76, 77, 82, 98, 120, 122,
148, 150, 240
- Ч**
Чаушеску, Ніколае 223
черкеси 210, 214, 215
Чеська Республіка 149, 150
четники 38, 107
чехи 228
їхній національний рух 148,
228
Чехословаччина 92, 119, 196, 220,
221, 228, 230, 231
її руйнування Гітлером 179
розпад 14, 84

та німецький вітчизняний
націоналізм 167, 173,
175–177, 179, 180, 198
як націоналізаційна держава
14, 18, 87, 146, 152, 224
чеченці, Сталінська депортація
210
членство
національної меншини 68, 200
спірне 19
суперечливе 85
та асиміляція 123, 135
та громадянство 76, 77, 85, 127,
243
та міграція етнічного
розмежування 228

Ш

Штреземан, Густав 125, 181, 182,
183, 184, 192, 197

Ю

Югославія 14, 67, 82, 102, 112
її колапс 21, 32, 36, 70, 85, 101,
103, 104, 111, 153
криза з біженцями в ній 105,
211, 223
матеріалізування
національності в ній 37, 49
у міжвоєнний період 18, 84, 98,
104, 108, 110, 119, 146, 148,
167, 220, 225, 226, 231
Югославська народна армія 111

А

Anschluss (аншлюс, приєднання
Австрії до Німеччини) 165,
170, 226

D

Deutschtumspolitik (політика
Германства) 166, 170, 172, 173,
174, 179, 180

F

Freikorps 168

V

volkssprache (народна мова)
та staatsprache (державна мова)
161
Volkstumspolitik 155, 166, 167, 171,
226

Роджерз БРЮБЕЙКЕР
ПЕРЕОБРАМЛЕНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ
Статус нації та національне питання у новій Європі
З англійської переклав Олександр Рябов

Відповідальна за випуск *Галина Завалій*
Редактори *Марина Максименко, Юрій Григор'єв*
Макет та художнє оформлення *Сашка Шевцова*

Видавець: «Кальварія»
а/с 328, м. Львів, 79000, Україна
ДК №676 від 16.11.01р.
www.calvaria.org

Для листування:
а/с 328, м. Львів, 79000, Україна
а/с 108, м. Київ, 01054, Україна

Головний редактор: petro@calvaria.org
Збут: zbut@calvaria.org

Друк: ТОВ «Книгодрук»
35, вул. Січових Стрільців, с. Кротошино,
Пустомитівський р-н, Львівська обл., 81136, Україна

Фотовивід: ТОВ «Колір ПРО»
1а, вул. Глінки, м. Львів, 79013, Україна
Тел.: (+38-0322) 97-81-05, 40-33-07

НБ ПНУС

704116

БРЮБЕЙКЕР Роджерз

Б 89 Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі/Переклад з англійської Олександра Рябова. — Львів: Кальварія, 2006. — 280 с.

ISBN 966-663-194-6

Європа, місце зародження національних держав і сучасного націоналізму у XVI ст., могла стати і їх цвинтарем наприкінці XX. Але замість того, щоб просуватися *за рамки* національних держав, Європа на зламі століть почала рухатись *назад до* національних держав, що найчіткіше проявилось у розпаді Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини на велику кількість національно визначених держав-спадкоємців. Ця масивна реорганізація політичного простору за національними лініями породила особливі, динамічно пов'язані й у деяких випадках вибухонебезпечні форми націоналізму: автономістичний націоналізм національних меншин, націоналізм титульних націй нових країн, в яких живуть ці меншини, та транскордонний націоналізм «зовнішньої великої вітчизни», до якої ці меншини належать за спільною етнічністю, а не за громадянством.

ББК 66.5(4)